

Aydın Mədət oğlu Qasımlı

HAYLAR

(ermənilər)

“Elçibəy kitabxanası”

BAKİ-2016

Redaktor: Aydın Cabbar oğlu Abbaslı
- *Fəlsəfə elmləri doktoru, professor .*

Rəyçi: Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli
- *Fəlsəfə elmləri doktoru.*

Texniki redaktor: Tahir Tofiqoğlu (Seyidov)
- *“davam.az” saytının direktoru.*

Naşir:

Əsərdə ərazinin adı (Ərməniyyə) ilə sonradan “erməni” adlanan həyllərin qısa tarixindən, onların tarixin heç bir dönəmində müstəqil dövlətlərinin olmamasından, tarixin müəyyən dövrlərində qurduqları kiçik krallıqların da Böyük İmperatorluqların vassalı olduğundan qısa şəkildə bəhs edilmiş, əsasən xristian dünyasının, Çar və Sovet Rusiyasının Türkiyə və Azərbaycan Türklərinə qarşı erməni kartından öz məqsədləri üçün necə istifadə etmələrindən, Türklərə qarşı xristian missionerlərlə erməni kilsəsinin və fars şovinistləri ilə erməni əlaqələrinin tarixi öz əksini tapmışdır.

Tarixi mənbələrə və sənədlərə əsaslanaraq yazılan əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İÇİNDƏKİLƏR:

Ön söz	4
1. Xristian dünyasının Türklərə qarşı “erməni kartı” -	7
2. Çar Rusiyasının Türklərə qarşı “erməni kartı” ----	29
3. Sovet Rusiyasının Türklərə qarşı “erməni kartı” --	36
4. Sovet Rusiyasının Türkiyə və Azərbaycan Türklərinə qarşı “erməni kartı”	79
5. Türklərə qarşı xristian dünyası ilə erməni münasibətləri- nin xronologiyası.	100
6. Türklərə qarşı xristian missionerləri və erməni kilsələri ilə erməni əlaqələrinin xronoilogiyası.	130
7. Türklərə qarşı fars şovinistləri ilə erməni əlaqələrinin xronologiyası	137
Ədəbiyyat göstöticisi.	144

ÖN SÖZ

Türkiyədəki “erməni” deyimi əslində Haylara aid bir etnos adı deyil, bir coğrafi və dini – məzhəbi termindir. “Ərməniyyə” coğrafi ərazinin adıdır. Sonradan bu əraziyə ərəblər “Ərməniyyə”, xristian müəllifləri isə “Armeniya” demişlər. Daha sonra bu ərazi “Ermənistan” adlandırılmışdır. Bu ərazidə yaşayan bütün xalqlara və etnik qruplara, xüsusən, xristian dinini qəbul etmiş əhaliyə “Erməni”, yəni “Ərmənli”, “Ərməniyyəli” deyilmişdir.

Hayların Yer kürəsinin harasından Anadolunun bir hissəsi olan Ərmənə (Ərməniyyəyə, Ermənistana) gəlmələri haqqında müxtəlif müəlliflər müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi müəlliflərə görə, Haylar Hindistan qaraçılarıdır. Onlar dünyanın müxtəlif yerlərinə, o cümlədən də tarixin müəyyən bir dövründə bir qrupu Anadolunun Ərmən ərazilərinə köç etmişlər. Bəzi müəlliflərə görə isə onlar Ərmənə Balkanlardan gəlmişlər.

Müxtəlif dövrlərdə dünyanın müxtəlif yerlərində çingənə həyatı yaşayan Haylar Ərmənə gəldikdən və ya gətirildikdən (bəzi mənbələrə görə, Haylar Ərmənə Bizanslılar Balkanlardan gətirdərək yerləşdirmiş və hətta xristianlaşdıraraq oturaq həyata uyğunlaşdırmışlar – A.M.) sonra bu ərazidə qədimdən yaşayan bütün etnik qrupların adı olan “Ərməniyyəli” adını sonradan özününküləşdirərək özlərini “Erməni” (əslində “Ərməni” - A.M.) yəni “Ərmənli” adlandırmışlar.

Hayların özlərini “erməni” adlandırmaqda əsas məqsədləri bu ərazidə qədimdən yaşayan ayrı – ayrı xalqların müxtəlif dövrlərdə yaratdıqları bütün maddi və mənəvi mədəniyyətləri öz adlarına çıxmaq və buna əsaslanaraq xarici ağalarının hərtərəfli dəstəyi ilə Ərməniyyədə (Ərməndə) bir Hayıstan dövləti qurmaq olmuşdur.

Halbuku: Haylar “erməni” adını mənimsəyənədək tarixin

heç bir dönəmində bir millət kimi mövcud olmamışlar. Onlar əslində dağınıq halda yaşamış, hətta “erməni” adını mənimsədikdən sonra belə, özü də əslən hay olan Aslan Qevorkun yazdığı kimi “yalnız məhəlli səviyyədə tanınmışdılar. Onların heç bir zaman milli birlik hissi olmamışdır. Onlar arasında heç bir zaman siyasi bağlılıq mövcud deyildir. Onların yeganə bağlılığı qonşuluq idi. Beləcə, onların milli hissləri məhəlli xarakterli idi” (Bax: Aslan Kevork, L Armenie et ses Armenians, İstanbul, 1914).

Ərməndə yaşayan haylar da daxil heç bir etnik qrupun özləri tərəfindən yaradılmış müstəqil dövləti olmamışdır. Bu ərazi bizim eradan əvvəl bir çox imperatorluqların tərkibinə qatılmış, bizim eradan əvvəl 521-ci ildən 344-cü ilə qədər Əhəmənilərin, sonra isə sırası ilə bizim eradan 215-ci ilə qədər Makedoniya İmperiyasının, 25 il Sələfkilərin hakimiyyəti altında olmuş, sonra isə bu ərazilər Roma İmperatorluğu ilə Ərsaklı (Parfiya) İmperatorluğu arasında tez – tez əldən ələ keçmişdir. Bizim eranın 220-ci ilindən V (beşinci) əsrin əvvəlinə qədər bu ərazilər Sasani İmperiyasının, VII (yeddiinci) əsrədək Bizans İmperiyasının əyaləti olmuş, sonra isə ərəblər bu əraziləri ələ keçirmiş və X (onuncu) əsrədək idarə etmiş, sonra Bizans İmperiyası buranı ərəblərdən təkrar geri alaraq XI (on birinci) əsrə qədər idarə etmişlər. 1071-ci ildə Bizanslılarla Səlcuqlu Türkləri arasında baş verən “Malazgirt döyüşü”ndən sonra bu ərazidə yaşayan bütün əhali, o cümlədən də haylar Türk hökmranlığı altında öz tarixlərinin qızıl dövrlərini yaşamağa başlamışlar. Haylar Türklərin hakimiyyəti altında əsrlərlə sülh və Əmin-amanlıq şəraitində yaşamış, yüksək dövlət postları tutmuşdular. Bu iş XIX əsrin son rübünədək davam etmiş, nəhayət xristian dünyasının öz məqsədləri üçün Türklərə qarşı “Erməni kartı”ndan istifadə etməsi ilə sona çatmışdır. Yalnız bundan sonra haylar Türklərə o cümlədən də Azərbaycan Türklərinə qarşı öz çirkin hərəkətlərinə başlamış, milyonlarla günahsız Türklərə qarşı aqlasığmaz vəhşiliklər törətmiş və bugündə bu nəlayiq hərəkətlərini davam etdirməkdədirlər.

Müəllif

1. Xristian dünyasının türklərə qarşı «erməni kartı»

Uzun müddət Turk Ərsaklılara (Partlara, Parfiyaya), sonra pers Sasanilərə, daha sonra bizanslılara və Ərəb xilafətinə tabe olan haylar tarixin müəyyən dövrlərində kiçik krallıqlar qursalar da bu krallıqlar yenə də böyük imperatorluqların vassalı olmuşlar.

Səlcuqlu Türklərinin Anadolunun fəthindən başlayaraq, 800 ildən çox bir dövrdə Turk hakimiyyəti altında yaşayan Anadolu haylarının dinlərinə, dillərinə, əlifbalarına və adət- ənənələrinə toxunulmamışdır. Buna baxmayaraq, haylar könüllü şəkildə Türkcəni bir «ana dili» olaraq mənimsəmiş, erməni əlifbası ilə Türkcə əsərlər yazmışlar. Uzun zaman Azərbaycan Türklərinə tabe olan İcmədzin və İrəvan ətrafındakı və Qərbi Avropa mərkəzlərindəki, xüsusilə Venedikdəki (Venesiyadakı) haylar öz dillərini mühafizə etmişdilər.

28 may 1812-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan «Bükreş müqaviləsi» ilə müharibə əsnasında osmanlılara qarşı düşmən münasibət bəsləyən Balkanlardakı ortodokslarla bərabər, ruslarla iş birliyi quran şərqi Anadoludakı hayların da əfv edilməsi öz əksini tapmışdı.

Rusiya-Qacar dövləti arasındakı müharibə ilə İrəvan xanlığının 1827-ci ildə Rusiyanın əlinə keçməsi ilə haylar üzərində rus hakimiyyəti qərarlaşmış, bundan sonra Rusiya hökuməti haylardan bir alət kimi istifadə etməyə başlamışdı.

1828-1829-cu il Rus-Osmanlı müharibəsində rus hərbi qüvvələri Ərzuruma qədər irəlilədikləri və haylar yaşayan əraziləri işğal etdikləri zaman şərqi Anadoludakı haylarla rus yetgililəri arasında ilk təmaslar başlamışdı ki, burda rus ordusunda xidmət edən hayların da böyük rolu olmuşdu.

1854-1855-ci il Rus-Osmanlı müharibəsində (Kırım müharibəsi) də rusların Qarsı və ətrafını işğal etdikdən sonra

ruslarla haylar arasında yaxın münasibətlər daha da artmışdı. Belə ki, müharibə başlayar-başlamaz osmanlı təbəəsi olan bir çox hay, ruslar tərəfinə keçmiş, bir çox hay Osmanlılara xəyanət edərək mənəfiyyət qarşılığı ruslara casusluq etmişdilər ki, bu da təbii olaraq istər hökumət dairələrində, istərsə də yerli müsəlman əhalidə haylara qarşı etimadsızlıq və nifrət hissi yaratmışdı.

Anadoluda kənd, qəsəbə və şəhərlərdə, xüsusilə İstanbulda yaşayan haylar dinləri və yaşayışları baxımından bir sərbəstliyə malik idilər, onların əsgərlik mükəlləfiyyətləri yox idi. Anadolunun müsəlman əhalisi, xüsusilə Türklər müharibədə həyatlarını qoyarkən, haylar kənd, qəsəbə və şəhərlərdə rahat bir həyat yaşamaqla, ticarətlə və sənətkarlıqla məşğul olaraq xeyli zənginləşmişdilər. Məhz yüz illərlə belə bir rahatlıq və rifah içində yaşayan bir zümrənin Türklərə qarşı xəyanət etmələri ağlasığmaz bir şey idi.

Bir tərəfdən Rusiyadan, digər yandan da Avropa və hətta Amerikadan olan təsirlərlə, Anadoludakı haylar arasında Osmanlı dövlətinə qarşı qiyamlar başlamışdı. 1862-ci ildə Zeytunda, 1863-cü ildə Vanda, 1865-ci ildə Çarsancaqdakı üsyanlar hayların artıq Osmanlı hökumətinə qarşı gəldiyini göstərməkdədir. Artıq ermənilər osmanlılara qarşı çıxmaq məqsədilə gizli təşkilatlar yaradaraq fəaliyyətə başlamışdılar. 1872-ci ildə Vanda «Qurtuluş birliyi» adını daşıyan gizli bir cəmiyyətin yaradılması bu kimi fəaliyyətin ilki idi.

1877-1878-ci il Rus-Osmanlı müharibəsində osmanlılar çox şey itirmişdi. Lakin qalib olan Rusiya da əsaslı bir şey qazanmamış, əksinə, bu savaş eyni zamanda Balkanlarda Rusiya üçün bir məzar olmuşdu. Belə ki, Rusiyanın silah gücü ilə yaratdığı Muxtar Bolqarıstan prensliyi Rusiyaya qarşı çıxmış, istiqlalını rus silahları üzərində qazanan Serbiya belə Rusiyaya deyil, Avstriyaya yaxınlaşmışdı. Beləliklə, rusların balkanlardan Aralıq dənizinə çıxmalarına imkan qalmamışdı. Ona görə də Rusiya İsgəndərun və ya Bəsrə körfəzinin vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxmaq üçün Anadoludakı haylardan istifadə etmək

siyasətinə başlamışdı.

Bu dövrdə İngiltərə artıq Rusiyanı Asiyada özünə rəqib görməmiş, daha çox inkişaf edən Almaniyadan çəkinməyə başlamışdı. Belə bir vəziyyətdə İngiltərə tarixinin Palmertson, Salisbury və Disraeli kimi rus düşməni, Türk dostu olan dövlət adamlarının dövrü qapanmış, hakimiyyətə Türk və müsəlman düşməni olan , Qurani əlinə alaraq onu təhqir edən, Türkləri Avropadan çıxarmağı, ay yerinə xacı taxmanın bir xristian vəzifəsi olduğunu irəli sürən baş nazir Qladston gəlmişdi. İngiltərə baş naziri Qladston, ruslardan çox erməniləri dəstəkləməyə başlamışdı.

Rusiya "Muxtar Ermənistan" planından qəti şəkildə imtina edincə Qladston təkbəşinə ermənilərin advokatlığını öz üzərinə götürmüşdü. Artıq XIX əsrin son illərində osmanlıların ən qatı düşməni Rusiya deyil, İngiltərə olmuşdu. İngiltərə baş naziri Qladston sultan II Əbdülhəmidin Osmanlı sultanı olmasından daha çox onun İslam dünyasının xəlifəsi olmasından qorxurdu. Çünki İngiltərənin müstəmləkələri olan Hindistan müsəlmanları xəlifə II Əbdülhəmidə çox bağlı idilər. Hindistanla yanaşı, İndoneziya, Çin, Filippin, və bütün Afrika müsəlmanları camilərində sultan II Əbdülhəmid adına xütbələr oxuyurdular.

3 mart 1878-ci ildə bağlanan və Osmanlılar üçün çox ağır şərtləri ehtiva edən «Ayastefanos müqaviləsi»ndəki müzakirələrdə ermənilər adına bir heyət iştirak etmiş və bu heyət Rusiyanın İstanbuldakı səfiri, Türk düşməni general İqnatevdən şərqə Anadoluda olan ermənilər üçün Rusiyanın himayəsi altında bir «Muxtar Ermənistan» təsis edilməsini istəmiş və bu xüsusda Rusiyadan təminat almış, bununla da tarixdə «erməni məsələsi» bir problem olaraq ortaya çıxmışdı.

«Ayastefanos müqaviləsi»nin 16-cı maddəsinə görə, Osmanlı hökuməti müharibə zamanı ruslarla iş birliyi qurduqları üçün şərqə Anadoludakı ermənilərə qarşı heç bir təqib aparmayacaq, əksinə ermənilərin vəziyyətini düzəltmək üçün reformlar həyata keçirəcək, bu haqda əlaqəli dövlətlərə müntəzəm şəkildə məlumat verəcəkdi. Bunndan sonra "erməni

məsələsi" Türkiyə və Ruisiya arasındakı münasibətlərdə və müqavilələrdə həmişə gündəmə gəlmiş, hətta istiqlal savaşı dövründə belə Ankara-Moskva müzakirələrində bir çox anlaşılmazlıqlara yol açmışdı.

«Erməni məsələsi» «Berlin müqaviləsi»ndə də öz əksini tapmışdı. «Berlin müqaviləsi»nin 61-ci maddəsinə görə, Osmanlı hökuməti ermənilərlə məskun yerlərdə vaxt itirmədən məhəlli reformalara başlamalı, çərkəzlərin və kürdlərin ermənilərə qarşı əmniyyətini qorumaq və ermənilərlə bağlı aparılan reformalar haqqında bu reformlara nəzarət edən dövlətlərə məlumat verməli idi. Əslində ermənilərlə bağlı reformalar Rusiyanın Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmağa yol açmışdı. Rus agentləri "Türkiyə Ermənistanı" adını verdikləri beş vilayətdə erməniləri təhrik etmə fəaliyyətlərini sürətləndirmişdilər. Məhz 1877-1878-ci il Rus-Osmanlı savaşı başlayınca, bu təhlükələrin o anlarda nəticəsi görülmüşdü. Belə ki, minlərlə Anadolu ermənisi ruslar tərəfinə keçərək Türklərə qarşı savaşa qatılmışdı. Rus işğalı altındakı ərazilərdə ermənilər açıq şəkildə ruslarla iş birliyi qurmuş və müsəlman əhaliyə hücumlar edərək onları qətlə yetirmişdilər. Ermənilərin belə hərəkətləri yerli müsəlman əhali tərəfindən xoş qarşılanmamış və rusların çəkilib getməsindən sonra ermənilərə təzyiq göstərilməsi gözlənilən olmuşdu. Məhz bunu qabaqlamaq üçün ruslar istər "Ayastefanos müqaviləsi" və istərsə də "Berlin Konqresi"ndə çərkəzlər və kürdlər tərəfindən ermənilərə hər hansı bir qarşılıq hərəkəti yapılmamasını sülh şərtinə qoydurmuşdular. Rusların ermənilərlə bu ilgisi insani hisslərdən deyil, tamamilə siyasi məqsədlərdən xəbər verirdi. "Zira Rusiyada vəziyyətlərinin düzəldilməsi və insan kimi yaşamaları üçün bir çox reform yapılması gərəkən rus "mujikləri" də daxil bu qədər çox millət durub-dururkən Rusiyanın Qafqaz dağlarının arxasındakı "zavallı ermənilər"i düşünməsinə nə hacət var idi? (Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990. Səh. 114).

Ermənilər tərəfindən 1881-ci ildə Ərzurumda yaradılan gizli «Vətəni mudafiə cəmiyyəti » də oradakı Rusiya

konsulluğunun bilgisi daxilində iş görmüşdü. Bu təşkilatın məqsədi Osmanlı hökumətinə qarşı əldə silah mübarizə etmək idi. Ermənilər Türkiyənin müxtəlif yerlərində də buna bənzər təşkilatlar yaratmağa başlamışdılar. Bunlar bir-biri ilə və Rusiyadakı ermənilərlə əlaqəli fəaliyyət göstərirdilər.

Amerikaya köç edən ermənilər arasında da «Turk düşmənçiliyi» başlamış və onlar da Türkiyədəki gizli erməni təşkilatları ilə əlaqə yaratmışdılar. Lakin ermənilərin əsil «təhrik qaynağı» bu dövrdə yenə də əvvəlki kimi Rusiya olmuşdu. Rusiyanın əsas məqsədi Osmanlı dövlətinin hər yerində qarışıqlıq yaratmaq və bundan faydalanaraq Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaq olduğundan Türkiyədəki erməniləri təhrik etmək fəaliyyəti Rusiyanın xarici siyasətinin ana prinsiplərindən birini təşkil etmişdi.

1886-cı ildə İsveçrədə yaradılan «Qınçak» adlı gizli erməni təşkilatı Türkiyə erməniləri ilə birgə qorxu yolu ilə Anadoludakı erməni zənginlərindən böyük miqdarda paralar toplanmış, Şərqi Anadoluda təşkilatın əmrlərinə əməl etməyən yüzlərlə erməni öldürülmüşdü. Təşkilat Turk və kürd kəndlərini də yağmalamağa başlamış, Turk və kürdləri ana yurdlarını tərk edib getməyə məcbur etmiş və bəzilərini isə qətlə yetirmişdilər.

Erməni ixtişaşları 1890-cı ildə yaradılan «Daşnaksütyun» komitəsinin fəaliyyətə başlaması ilə daha da sürətlənmişdi. Daşnaklar Türkiyədəki erməniləri də «milli erməni bayrağı» altında toplamaq məqsədilə təbliğata başlamışdılar. Qiyamçı bir təşkilat olan Daşnaksütyun Türklərə qarşı mübarizədə silahlı qiyamlar hazırlamağa başlamış, Anadoluda 1895-ci ildə müsəlman əhaliyə qarşı hücumlar və qətilər törətmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən ən yüksək vəzifəyə təyin edilən və hətta Dövlət Şurası üzvü olan bəzi ermənilərin yeraltı fəaliyyətə qatıldıqları meydana çıxmışdı. (Bax: Tahsin Paşa, Abdulhamit və Yıldız hatıraları, İstanbul 1931).

Vəziyyətin belə şəkil almasının qarşısını almaq üçün mərkəzi Ərzincanda olan IV ordunun komandanı marşal Zəki Paşa sərt tədbirlər görməyə başlamış, Anadoludakı erməni

üsyalarını yatırmışdı. Bu zaman Osmanlı dövləti tərəfindən bir çox ermənilər öldürülmüş, bundan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edən başda Rusiya olmaqla Avropa mətbuatında «erməni qırğını» adı altında hadisələrdən geniş bəhs edilmişdi. Bununla belə, Rusiya və İngiltərə ilə yanaşı Avropa dövlətləri Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərmiş və erməniləri Türklərə qarşı təhrik etmişdi.

Yalnız Ərzurumun deyil, Van, Muş, Harput, Diyarbəkr və hətta Adana, Tarsus və İskəndərunun da Türkiyənin əlindən çıxmasına çalışan erməni qiyamçıları Osmanlı hökuməti və Türk əhali tərəfindən yalnız xain deyil, həm də təhlükəli ünsürlər hesab edilirdi.

Erməni komitəçilərinin Anadoludakı ən böyük üsyanlarından biri 1894-cü ilin oktyabr ayında Sasonda baş vermişdi. Siirtlə Muş arasındakı bu qəzada ermənilər çoxluq təşkil etmişdilər. 12 min erməni və 15 min Türk və kürdün yaşadığı Sason ərazisi Sason dağlarına dayanan, sərt qayalarla əhatə olunan yolsuz bir ərazi olduğu üçün hərbi birliklərin hərəkəti bu ərazilərdə əlverişli olmasa da, üsyan dərhal yatırılmış və nəticədə 5 minə yaxın erməni və yüzlərlə müsəlman ölmüşdü. Erməni komitəçiləri Türk zülmünü daha şiddətlə dünyaya yaymaq üçün Türk və kürd qiyafətinə girib erməniləri belə qətlə yetirməkdən çəkinməmişdilər. Sason üsyasının başçısı Hamparsum Boyacıyan canını qurtarmış və 13 il sonra ittihadçılar tərəfindən Harput millət vəkili seçdirilmişdi. Sasondan bir ay keçməmiş ermənilər Diyarbəkirdə qiyam qaldırmışdılar ki, bu qiyam da təcili yatırılmış və 1191 erməni öldürülmüşdü.

Əslində ermənilər bu üsyan və qiyamlarla Türklərə qarşı bir qələbə qazanacaqlarını ümid belə ətmirdilər. Onların əsas məqsədi bu kimi ixtişaşlarla Avropa xristian dövlətlərinin diqqətini çəkərək, onların dəstəyini qazanmaq və onları Türklərə qarşı qaldırmaq idi. Belə ki, Avropa və Amerikadakı ermənilər Türklərin xristianları qətlə yetirdiklərini iddia edib geniş bir təbliğata başlamışdılar. Hətta Albert Vandal kimi

məşhur tarixçi bu təbliğata uyaraq, Türkiyəni görmədiyi halda Sultan II Əbdülhəmidə guya ermənilərə zülm etdiyi üçün «qanlı sultan» adlandırmışdı. Sonradan dünya siyasətindən bixəbər, milliyyət hissini itirmiş bir sıra Türk oxumuşları da düşmənin uydurduğu bu ünvanı "Qırmızı Sultan"a çevirərək Sultan II Əbdülhəmid haqqında işlətmişdilər. Halbuki, ermənilərin müsəlmanlara etdikləri zülmələr qarşısında onlara edilən tədbirlər çox kiçik görünür.

Sultan II Əbdülhəmid bütün xristian dövlətlərinin təzyiqi altında yalnız edə bildiyini etmişdi. Ermənilər yalnız kəndlərdə deyil, Sivas, Trabzon, Ərzurum, Van və Diyarbəkir kimi vilayət mərkəzlərində belə qətliaamlar törətməyə Avropa və Rusiya kimi xristian dünyasından aldıkları dəstəklə özlərində cəsarət tapmışdılar.

Sultan II Əbdülhəmid ermənilərə qarşı kürdlərin bitib-tükənməyən tələblərini nəzərə alaraq kürdlərdən ibarət "Hamidiyə Alayları" adlı süvari birliklər təşkil etmiş, onlara tanınmış kürd tayfalarının başçılarını "zabit" rütbələri ilə başçı təyin etmişdi.

1895-ci ildəki erməni ixtişaşları sırasında İstanbuldakı rus elçisi Nelidovun Rusiyanın İstanbulla hücum etməsini irəli sürməsinə baxmayaraq, Rusiya hökuməti buna müsbət yanaşmamışdı. Çünki bu arada rus yetkililəri ilə Rusiyaya tabe ermənilər arasında fikir ayrılığı yaranmışdı. Buna səbəb də Rusiyanın "Ortodokslar" xaricində qalan məzhəblərə basqı yapma siyasəti idi. Rusiya erməni Qriqoryan kilsəsinin də rus-ortodoks kilsəsinə dönməsini istəmiş, lakin erməni katolikləri və ruhaniləri öz məzhəblərində qalmış, bu üzdən də ermənilərlə rus hökumətinin arasы açılmışdı. Ermənilərin bir çoxu Rusiyanın erməniləri öz içlərində əridərək ruslaşdırmağa çalışdıqları qənaətinə gəlmiş, bununla da ermənilərdə Rusiyaya qarşı bir güvənsizlik yaranmışdı. Bunun alınmadığını gören Rusiya erməni kilsəsinə sərbəst buraxmış, bununla da aradakı soyuqluq aradan qaldırılmışdı. Rus agentləri yenə də əvvəlki kimi erməniləri Osmanlı dövlətinə qarşı təhrik etmə fəaliyyətinə

girişmişdilər.

Məşhur Macar tarixçisi Dr. Laszlo Rasonyi göstərir ki: «Milliyətçilik hərəkatı Şərqə də sirayət edincə xristianları müdafiə edən kapitulyasyon sahibi Böyük dövlətlərin Türklərin daxili işlərinə qarışmalarına da fürsət yaranmışdı. Xüsusilə Çar Rusiyası Türk imperatorluğunu içəridən parçalamaq üçün ermənilərdən istifadə etmiş, müsəlmanlarla ermənilər arasında zidiyyət yaratmış, sultan II Əbdülhəmid feodal təşkilat halında yaşayan və qarətçilikdən xoşlanan kürdlərdən erməniləri təzyiq altında saxlamaq üçün istifadə etmişdi. Ermənilərin iqtisadi və maliyyə sahəsindəki üstünlüklərindən irəli gələn ictimai gərginlik dini və milli mənfəətlərin çatışması ilə əlaqədar olaraq kürdlərlə ermənilər arasında qovğalar əskik olmamışdı. Çar Rusiyasının intriqalarından xəbəri olmayan Qərb ümumi fikrini Türkiyə əleyhinə yönəldir, Türk hökumətini sorumlu tuturdular». (Bax: Prof. Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh. 251).

İngiltərə, Fransa və Rusiya 11 may 1895-ci ildə Osmanlı dövlətinə bir nota göndərərək «Berlin müqaviləsi»nin uğursuz 61-ci maddəsinin dərhal həyata keçirilməsini, altı Şərqi Anadolu vilayətinə Böyük dövlətlərin razılığı ilə yeni valilər təyin edilməsini, kürd alaylarının ləğv edilməsini və ermənilərdən ibarət jandarma birlikləri yaradılmasını tələb etmişdilər.

Sultan II Əbdülhəmid diplomatik manevr edərək Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyanın bu üçlü notaya qatılmamasına öncədən nail olmuşdu. Fransa xarici işlər naziri, məşhur tarixçi Hanotauksaya hökmdarlar xaric heç bir yabançı şəxsə verilməyən «müvəkkil imtiyaz ordeni»ni bəxş edərək öz tərəfinə çəkməklə, Fransa ilə Rusiyanı İngiltərədən ayırmağa nail olmuşdu. Buna baxmayaraq, təkbəşinə qalan İngiltərə donanmasını Çanaqqala boğazına gətirmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid 3 iyun 1895-ci ildə verdiyi cavab notası ilə 11 may notasını qəti şəkildə rədd etmişdi. İngiltərə təkbəşinə təhdidini yerinə yetirməyə və Osmanlı dövlətinə silahla təzyiq göstərməyə cəsarət etməmiş və donanmasını geri

çəkməyə məcbur olmuşdu. İlk raundu qazanan sultan II Əbdülhəmid olmuşdu. Lakin ermənilər və nüfuzu sarsılan İngiltərə ikinci raunda hazırlaşmağa başlamışdılar. Bu dəfə bütün dünyanın gözü qarşısında İstanbulda ermənilər, daha doğrusu, ruslar tərəfindən Avropaya köçməyə məcbur olan ermənilər, tarixdə heç bir azlığın cəsarət edə bilmədiyi bir ixtişaş yaratmışdılar. 30 sentyabr 1895-ci ildə İstanbulda «birinci erməni ixtişaşı» deyə tarixə düşən üsyan başlamışdı. Erməni patriki İzmirliyanın silahlandığı bir neçə yüz erməni Kadirqa ətrafında müqavimət göstərmiş, sonda bir neçə Türk və minə yaxın erməni ölmüş, üsyan yatırılmışdı. Sultan II Əbdülhəmid Avropa dövlətlərinə bəhanə verməmək üçün bu hadisədə Sədrəzəm Səid Paşanı vəzifəsindən kənarlaşdırmış, asi erməniləri jandarma, polis və xüsusilə təcavüzə məruz qalan İstanbul xalqına əzdirmişdi.

Üstündən bir il keçmədən erməni komitəçiləri 26 avqust 1896-cı ildə İstanbuldakı Osmanlı bankının mərkəzi binasını basmaqla, Avropa dövlətlərinin diqqətini çəkməyə çalışmışdı. Lakin erməni patriki İzmirliyanın planladığı bu hərəkətdən sultan II Əbdülhəmidin məşhur xəfiyyə təşkilatı xəbər verdiyindən, hökumət bankın ətrafında hər cür tədbir almış, ermənilər ancaq bir neçə bomba partlada bilmiş, erməni komitəçilərinin böyük əksəriyyəti əllərində silah və bomba olduğu halda məhv edilmiş, bir neçəsi isə limandakı ingilis, fransız və rus gəmilərinə sığınaraq qaça bilmişdilər. Hadisələrin iflasa uğradığını görən erməni patriki İzmirliyan Avropa dövlətlərinin donanmalarının Çanaqqalanı keçmək üzrə olduğunu söyləyərək, İstanbullu erməniləri təhrik etmiş və bununla da hüsur içində yaşayan ermənilərin rahatlığı pozulmuşdu.

Sultan II Əbdülhəmid əsgər, jandarma və polisləri İstanbulun erməni məhəllələrindən geri çəkmiş, mülki xalqdan olanları təcavüzkar ermənilərin üzərinə qaldırmışdı. Bununla da ermənilər bir neçə gün ərzində susdurulmuş, erməni komitəçilərinin nəfəsi kəsilmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid üsyanın təşkilatçısı erməni patriki İzmirliyanı vəzifəsindən azad edib Qüdsə sürgün etmiş, ermənilərə ümumi əfv elan etmiş, bir neçə erməninə vali və sancaq müavini təyin etmişdi. Lakin Sultan II Əbdülhəmid böyük dövlətlərin «Berlin müqaviləsi»ndəki maddənin tətbiq edilməsi üçün etdikləri bütün təzyiqlərə sinə gərmiş və bu dövlətləri bir-birinin üstünə saldırmaqla 61-ci maddənin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdi.

Göründüyü kimi, ermənilərin də Anadoludakı fəaliyyətləri İstanbula da sirayət etmiş, erməni qiyamçıları bəzi müəssisələrə basqın edərək, İstanbulda bir çox Türkü öldürmüşdülər. Bütün bunlar isə ermənilərin Osmanlı dövlətinə meydan oxuması demək idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, sultan II Əbdülhəmid ermənilərə qarşı çox ciddi tədbir alınmasını əmr etmiş, 1896-cı ilin avqust ayında şübhəli olan bir çox erməni öldürülmüşdü ki, bu hadisə «erməni qətli» adı ilə Avropa və Rusiya mətbuatında əks etdirilmişdi. Başda Rusiya səfiri Nelidov olmaqla, İstanbuldakı xarici elçilərin bəziləri burada cərəyan edən hadisələrin Osmanlı məmləkətində böyük qarşıqlılıqlara səbəb olacağı və bunun da nəticəsində Osmanlı dövlətinin yıxılıb gedəcəyinə dair təxminlər yaranmışdı.

1895-1896-cı il «erməni ixtişaşları» sırasında İngiltərə Osmanlı dövlətini təhdid məqsədi ilə Çanaqqalaya öz donanmasını göndərmiş, bunu göz önünə alan Nelidov İngiltərədən öncə rus hərbi gəmilərini İstanbul boğazına girmələrini planlamışdı. Lakin Nelidovun bu istəyi məclis tərəfindən qəbul edilməmiş, belə bir təşəbbüsün Rusiyanın İngiltərə, Fransa və digər dövlətlərlə savaşa girmək təhlükəsi olacağı qənaətinə gəlinmiş və sonralar bu plandan tamamilə vaz keçilmişdi.

Ermənilərin xristian dininə mənsub olması xristian dünyası, xususiylə Rusiya üçün çox əlverişli idi. Din ayrılığı və düşmənçilikdən faydalanaraq Azərbaycan və Anadolu Türkləri arasında qalan ermənilər rusların himayəsi sayəsində «nəfəs ala biləcəklərini» düşünərək çox keçmədən ruslara yarınmağa və

xidmət etməyə başlamışdılar. Türkiyədəki Amerikan missionerlərinin fəaliyyəti də bu düşmənçiliyin artmasında mühüm rol oynamışdı. Xüsusilə Daşnaksütyunun Türkiyənin hər tərəfinə yayılması erməni kilsələri və məktəblərinin bir silah deposu halına gətirilməsi ilə Türkiyədəki ermənilər Türk dövlətinin və xalqının "can düşməni" halına gətirilmişdi. Rus agentlərinin təbliğatlarının təsiri ilə ermənilər ən böyük köməyi Rusiya çarından gözləməkdə idilər.

1896-cı il İstanbuldakı «erməni üsyanı»nın yatırılmasından 9 il sonra erməni komitəçiləri o dövrdə Avropada geniş yayılan beynəlxalq anarxistlərdən yararlanaraq, 21 iyul 1905-ci ildə Sultan II Əbdülhəmidə sui-qəsd təşkil etmişdilər. «Bomba hadisəsi» kimi tarixə düşən bu sui-qəsd hadisəsindən II Əbdülhəmidin məşhur «Xəfiyyə təşkilatı»nın belə xəbəri olmamışdır.

Erməni komitəçilərinin bu dəfəki planları çox əhatəli idi. Onlar bununla mütləq şəkildə böyük dövlətlərin diqqətini cəlb edəcəklərinə inanmışdılar. Komitəçilər sultanı öldürdükdən sonra Karaköy körpüsünü, tuneli, xarici bankları və müəssisələri partlatmağa qərar vermişdilər. Plan Avropada hazırlanmışdı. Erməni komitəçiləri bu kimi işlərdə daha çox başarılı olan məşhur Belçikalı anarxist Jorrişlə anlaşımışdılar. Bu məqsədlə Jorriş İstanbulla gəlmiş, sultan II Əbdülhəmidin hər cümə günü Yıldız camisinə gələrək, törəndə iştirak edib çıxdıqdan sonra bir dəqiqə qırx iki saniyə ərzində faytonuna mindiyini, bu müddətdə heç vaxt gecikmədiyini və faytonu özü idarə etdiyini təsbit etmişdi. Sui-qəsd üçün Vyanada xüsusi bir maşın hazırladılmış, maşının ayrı-ayrı hissələri İstanbulla gətirilərək yenidən yığılmış, 80 kq partlayıcı maddə daşıyan çox dəqiq bir saatlı bomba bu maşına yerləşdirilmişdi. Komitəçilər diqqəti çəkməmək üçün yanlarına bir qadın da alaraq avropalı seyrçi kimi bu maşına mindirilmiş və sultan II Əbdülhəmidin qarşılama mərasiminə getmişdilər. Sui-qəsdçilər Sultan II Əbdülhəmid Yıldız camisində ikən maşını tərk edib çəkilməmişdilər. Maşının içindəki bomba Sultan II Əbdülhəmid cami ilə səltənət faytonu arasındakı yolda

gedərkən partlayacaq və sultan öləcəkdə. Lakin sultan caminin qarşısında Şeyxülislam Cəmaləddin əfəndi ilə qısa bir müddət söhbət edib caminin nərdivanlarından addım atmağa başlayarkən bomba partlamış, bütün nazirlər, paşalar həyəcan içində qaçmağa başlamış, sultan isə yerində dayanaraq təmkinlə bu mənzərəni seyr etmiş, hər kəsin yerində durmasını əmr etmişdi. Həç bir şey olmamış kimi faytonuna minərək Yıldız sarayına gələn sultan proqramını pozmayaraq, xarici səfirlərlə görüşükdən sonra hadisələrin təfəsilatını öyrənmək üçün sarayına getmişdi.

Hadisənin canlı şahidi olmuş admiral Sir Henri Vodsın anlatdığına görə, partlayışdan sonra caminin həyəti top atəşi ilə silinib-süpürülmüş bir müharibə meydanına bənzəyirdi. Caminin şüşələri qırılmış və üst tərəfində böyük dəliklər açılmışdı. Ölü atlar, param-parça olmuş arabalar, cansız yatan zavallı sürücülər. Bir-iki metr sol tərəfində yüksək rütbəli bir Türk zabiti həyatını itirən zabitin üzərini örtməyə çalışırdı. Seyirçilərdən bir xanım da yaralanmışdı. Bir çox seyrçi partlayışın ən şiddətli yerində bulunan atların sümüklərinin şiddətlə ətrafa fırlanması ilə yaralanmışdı. Bir atın qopan qıçı səfirlərin olduğu bölmənin düz önünə düşmüşdü. Caminin pəncərəsinin qırılmış şüşələri camidəkilərin bir çoxunu yaralamışdı. Şahzadə kahyalarından ikisi ölmüş, lakin şahzadələrə bir şey olmamışdı. Padşahı bir təsadüf qurtarmışdı. (İqtibas Yılmaz Öztunanın göstərilən əsərindən götürülmüşdür. VII cild, səh.191-192).

Komitəçi ermənilərin bir qismi və Belçikalı anarxist Jorris yaxalanaraq ölümə mühkum edilmiş, lakin sultan anarxist Jorrisi əfv edərək onunla anlaşmış, Avropadakı erməni komitə üzvləri və anarxistlər haqqında sultana məlumat vermək şərti ilə ona 500 qızıl vermiş, Jorris də Avropadan Sultan II Əbdülhəmidə çox dəyərli məlumatlar göndərmişdi.

Bu dövrdə İngiltərənin Şimali Afrikada «Boer hərbi»ndə məşğul olması, 1904-1905-ci ildə Rusiyanın Yaponiyaya məğlub olması və 1905-ci il rus inqilabı «erməni məsələsi» ilə yaxından

maraqlanan bu iki dövlətin artıq Osmanlı hökuməti üzərində basqı yapmasına imkan verməmişdi.

Buna baxmayaraq bu dövr ərzində ermənilər arasında qiyamçı və sosialist hərəkatlar əməlli-başlı formalaşmış, Türkiyədəki ermənilər arasında qışqırdıcı fəaliyyətlər tamamilə artmışdı.

Artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Avropada və Rusiyada yenidən Türklərə və müsəlmanlara qarşı tamamilə bir xaclı zehniyyəti hakim olmuşdu. Avropa dövlətləri ən kiçik məsələlərdə belə Osmanlıların qarşısına dikəlməmiş, Almaniya istisna olmaqla, beş böyük dövlətin donanmaları 26 noyabr 1905-ci ildə Midilli və 5 dekabrda Mondoros limanlarının gömrük, poçt-teleqraf mərkəzlərini işğal etmişdilər. Bu dövrdə Rusiyanın siyasi əməllərinə xidmət edən erməni təşkilatları Türkiyənin daxilində fəallaşmış və Rusiya hökuməti də onlardan islahatlar bəhanəsilə yüksək dərəcədə faydalanmağa başlamışdı.

Rusiyada inqilab hərəkatı zəifləyib dövlət rejimi yenidən bərpa edildikdən sonra Rusiya hökuməti «boğazlar məsələsi» ilə bərabər «erməni məsələsi»ni də yenidən gündəmə gətirmişdi. Rusiyaya «erməni məsələsi»nin həlli daha asan görünürdü. Çünki "Berlin müqaviləsi" ilə Rusiyaya müəyyən haqlar tanındığı kimi, Rusiyanın daxilində də o dövrdə olduqca çoxalmış bir erməni zümrəsi bulunmuş, hətta erməni dini rəhbəri katolikos da Rusiyaya tabe İcmədzində oturmuşdu ki, bütün bunlar da "erməni məsələsi"ndə Rusiyanı xüsusi bir mövqeyə çıxarmışdı.

Artıq 1905-ci ilə Rusiyada, 1907-ci ildə İranda «məsrutiyyət» elan edildikdən sonra Türkiyədə köhnə rejim davam edə bilməzdi. Belə bir vəziyyətdə sultan II Əbdülhəmid sarayda bir heyət təşkil edərək dünyanın bütün konstitusiyalarını Türk dilinə tərcümə etdirməyə başlamış, imperatorluğun quruluşuna uyğun bir Anayasa elan etməyə hazırlamışdı. Çox təəssüflər olsun ki, Sultan II Əbdülhəmid öz istəyi ilə deyil, 25 iyul 1908-ci ildə ittihadçıların təzyiqi altında «II məsrutiyyət»i elan etmək məcburiyyətində qalmış, bununla da dövlət sistemi alt-üst olmuşdu. "Bu dəyişikliyin ihtilal yolu ilə

olması qocaman imperatorluğun məhz çatlayan gəmisinin sulara gömülməsi ilə nəticələnmiş”, xüsusilə Sultan II Əbdülhəmidin taxtını itirməsi bir yana, Türkiyənin fəlakətlər seriyası halına gələn bir dövrə girməsinə səbəb olmuşdu. (Yılmaz Öztuna, göstərilən əsəri, VII cild, səh.210-211).

27 aprel 1909-cu ildə Sultan II Əbdülhəmid taxtdan salaraq, Salanikə sürgünə göndərən ittihadçılar onun yerinə qardaşı Mehmed Rəşadı «V Mehmed» adı ilə Osmanlı taxtına çıxarmışdılar. Sultan II Əbdülhəmid digər qardaşı V Murad kimi Çırağan sarayında oturmaq istəmiş, lakin bu arzusu rədd edilmiş, heç bir şeyini götürməsinə icazə verilməmiş, bütün əmlakı müsadirə edilmiş, sarayı yağmalanmışdı. Sultan Səlanikdəki "Alatini Köşkü"ndə acınacaqlı illər keçirmiş, güclü nəzarət altında saxlanılmış, qəzet oxumasına belə müsaidə edilməmişdi. Üç il Səlanikdəki köşkündə qaldıqdan sonra Sultan Əbdülhəmid Bəylərbəyi sarayına köçürülmüşdü.

Sultan II Əbdülhəmidin şəxsiyyəti və gördüyü işlər haqqında burada yalnız onu deməklə kifayətlənirik ki, əgər Sultan II Əbdülhəmid, bu nəhəng diplomatiya dahisi, 1918-ci ilə, yəni Birinci Dünya Müharibəsinin sonuna qədər hakimiyyətdə qalsaydı, heç şübhəsiz ki, dövləti baş verən faciələrdən mütləq qoruyub saxlayacaqdı.

Sultan II Əbdülhəmid taxtdan salan İttihadçılar illərdən bəri Türklərlə savaşıyan bulqar, serb, yunan və erməni çətlərinin çoxunu əfv etmiş, yüzlərlə Türk öldürməklə öyünən dövrün cətə başçıları ilə qol-boyun şəkillər çəkirmişdilər. Lakin bu vəziyyətlər belə bu cətləri bağlı olduqları siyasətlərindən zərər qədər uzaqlaşdırmamış, əksinə, xüsusilə ermənilər fürsət əldə edib Türklərə qarşı daha da azğınlaşmışdılar. Sultan II Əbdülhəmidin qadağan etdiyi silah idxalı İttihadçılar tərəfindən sərbəst buraxıldığından erməni çətləri dövrün ən müasir silahları ilə silahlanmış, Türkiyəyə girmələri yasaq edilən komitəçi Rusiya erməniləri sürü ilə Türkiyəyə doluşmuşdular. Məqsədləri Osmanlı İmperatorluğundan torpaq qapmaq olan erməni cəmiyyətləri, başda daşnaklar və qınçaqlar olmaqla açıq

fəaliyyətə başlamışdılar. Hətta Adana bölgəsinin erməni yepiskopu Muşeq böyük dövlətlərin diqqətini çəkmək və Türkiyədən bir erməni dövləti qopara bilmək üçün aylarla hazırlanmış minlərlə erməni silahlandırmışdı. Yepiskop Muşeq Osmanlı İmperatorluğunun ən qarışıq anında, 14 aprel 1909-cu ildə üsyan əmri vermiş, Adana, Tarsus ətrafındakı ermənilər zəif bildikləri Türklər evlərinə silahlı hücumlar edərək insanları öldürmüş, beşikdəki körpələri belə qətlə yetirmişdilər. Bu üsyanda da Türklər ermənilərə bir dərs vermiş, ermənilər 1850 Türkü, Türklər isə 17 min erməni öldürmüş, yepiskop Muşeq isə Misirə qaçmışdı.

Ermənilər Avropa mətbuatında bu hadisəni Türklərin zülmü və vəhşiliyi kimi əks etdirmişdilər. Amerika və Avropa mətbuatında yüksək mədəniyyətdən məhrum, musiqi, şeir, yemək kimi ibtidai ehtiyaclarını Türklərdən eyni ilə iqtibas edən haylar "erməni" adı ilə məzlum bir qövmlər olaraq elan edilmiş, mənsub olduqları xalqlarda Türklərə qarşı nifrət yaratmağa çalışmışlar. Hadisələrdən xəbərsiz olan Avropa xalqları da bunlara inanmışdı.

Sultan II Əbdülhəmid devirdikləri üçün Avropa və Rusiya mətbuatında alqışlanan ittihadçılar bu hadisədən sonra təlaşa düşmüş, Avropaya xoş görünmək üçün qanuni müdafiə halında olan Türkləri edam etdirmişdilər.

Bir müddət keçmədən erməni məsələsində yanıldıqlarını anlayan ittihadçılar yeni bir səhvə də yol vermiş, Sultan Əbdülhəmidin xain və pis niyyətli olduğunu bildiyi və İstanbulda tutub saxladığı Şərif Hüseyni Məkkə Şərifini yapmışdılar. İngilis qızilları ilə gözləri qamaşan bu zavallı Şərif Hüseyn I dünya müharibəsi dövründə təbəəsi olduğu Osmanlı dövlətinə, eyni zamanda İslam dünyasının qanuni xəlifəsi olan Osmanlı sultanına xəyanət edərək üsyan qaldırmış, ingilislərin xeyrinə Türk ordusunu arxadan vurmuşdu.

Sultan II Əbdülhəmid taxtdan salındıqdan sonra Osmanlı hökuməti ermənilərlə bağlı bir islahat layihəsi hazırlamış, daxili işlər naziri Rəşid bəyin başçılığı altında yaradılan bir «İslahat

komissiyası»nda bəzi hazırlıqlar da görülmüşdü. Bu layihəyə görə iki qrupa ayrılan və birinci qrupa Ərzurum mərkəz olmaqla Bitlis, Van, ikinci qrupa isə Harput mərkəz olmaqla Sivas, Diyarbəkir və Harput daxil olmaqla adı keçən ərazilər vilayət olmaqdan çıxıb sancaq halına gətiriləcək və hər qrup ayrı komissiya tərəfindən idarə ediləcəkdi. Bu komissiyalar iki erməni, iki müsəlman və iki yabançı Avropalılardan ibarət olacaq və rəisləri də bir xarici olacaqdı. Jandarma və polisdə də yabançı zabitlər olacaq və Ədliyyə müfəttişi sifəti ilə də əcnəbilər təyin ediləcək, Rusiya səfirinin təklifi ilə ermənilərlə məskun ərazilər Rusiyanın mandatı altında olacaqdı. Lakin Osmanlı hökuməti Rusiyanın bu təklifini rədd etmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Balkan müharibələrindən dolayı Rusiya və digər xristian Avropa dövlətləri «erməni məsələsi» ilə 1913-cü ilə qədər yaxından ilgilənə bilməmişdilər.

İngilis hökumətinin təklifi ilə səfir Sir Qerald Lovter 21 aprel 1913-cü ildə Osmanlı hökumətinə ermənilərlə bağlı islahatların ciddiyyə alınması haqqında müraciət etmiş, bununla bağlı olaraq, Londondakı Osmanlı səfiri Təvfik Paşa Ərzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbəkir və Harput kimi bölgələrdə və Trabzonda vəzifə alacaq yeddi jandarma zabitinin göndərilməsini istəyərək, ingilis hökumətinə baş vurmuş, iki orman və iki umumi işlər mufəttişi ilə birlikdə daxili işlər nəzarətində vəzifəli olmaqla bir umumi müfəttiş-müşavirin göndərilməsini xahiş etmişdi. Osmanlı hökuməti erməni reformlarında İngiltərənin köməyi ilə rus müdaxiləsi və iştirakından qaçmaq üsulunu tətbiq etmək istəyirdi. Buna baxmayaraq, ingilis hökuməti islahat aparılacaq ərazilərin bir qisminin Rusiya sərhəddinə bitişik olmasından dolayı, ingilis zabitlərinin və məmurlarının oralarda olmasından ehtiyat edərək, heç olmasa daxili işlər nazirliyinə bağlı bir müşavirin ləğv edilməsinin gərəkliyini irəli sürmüşdü. (Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990, səh.206-207).

İstanbuldakı Rusiya səfiri Qiers verilən təşəbbüsləri yaxından izləyərək İstanbuldakı rus, ingilis və fransız elçilərinin

bir araya gələrək, ermənilərlə bağlı aparılacaq islahatların əsaslarını təsbit etmələri üçün rus hökumətinin təkliflərini bildirmiş, ingilis elçisi də buna qarşılıq olaraq, aldığı təlimata uyğun yalnız adı çəkilən dövlətlərin deyil, «Berlin konfransı»nda iştirak edən bütün dövlətlərin bu işə qatılmalarını irəli sürmüş, eyni zamanda İngiltərənin ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdəki jandarma təşkilatına yardımda bulunmayacağını da açıqlamışdı. 24 may 1913-cü ildə bu münasibətlə Londondakı Osmanlı səfirliyinə göndərilən yazıda bildirmişdi ki, İngiltərənin bu qədər çox vəzifəyə adam göndərməsi bəzi dövlətlərin narazılığına səbəb olacağından və bu üzdən Osmanlı hökumətinin xahişini yerinə yetirə bilməyəcəyindən üzüntü duyuruq. Yəni İngiltərə Rusiyanı narazı salmaq istəmədiyini açıqca ifadə etmişdi. Buna baxmayaraq, İngiltərənin jandarma zabitləri və müfəttişlərinin, hətta daxili işlər nəzarətinə qeyri-rəsmi olaraq bir müşavir göndəriləcəyini də vəd etmişdi ki, bununla da İngiltərə erməni reormlarında Rusiyaya meydan verməmişdi. Ona görə də rus elçisi Qiers 26 may 1913-cü ildə rus hökumətinin «erməni reformuna» verdiyi əhəmiyyəti anladan bir «Memorandumu» Osmanlı hökumətinə təqdim etmişdi. Memorandumda bildirilmişdi ki, «erməni reformu» Anadolunun başqa yerlərində olacaq islahatlardan tamamilə fərqli olmalıdır. Bununla bağlı Rusiya səfirliyinin baş tərcüməçisi Mandelştam bir proje layihəsi hazırlamış və bu layihədə göstərmişdi ki, reformalar Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Harput və Sivas kimi altı vilayətə şamil edilməli idi. Bu altı vilayətin başına sultan tərəfindən bir xristian, beş il müddətinə avropalı bir ümumi vali təyin edilməli və onun səlahiyyəti geniş olmalıdır. Bu altı vilayətdəki bütün məmur və hakimlərin təyin və azad edilməsi ümumi valiyə aid olmalı, jandarma bölmələri və bu vilayətlərdə asayışı qoruyub saxlamaq üçün gərəkli bütün hərbi qüvvələr onun komandası altında olmalıdır. Ümumi valiyə yardımçı olaraq bir «İməsləhət məclisi» qurulmalı və buna da avropalı texnik müşavirlər qatılmalı, əyalət məclisi isə eyni sayda olmaqla xristian və müsəlman üzvlərdən təşəkkül etməli, polis və jandarma isə bu vilayətlərin yerli

əhalisindən olmalı və onların da yarısını xristianlar təşkil etməli idi. Bu ölkə əhalisi hərbi xidmətlərini bu bölgələrin sərhədləri daxilində yerinə yetirməli, «Hamidiyə» kürd süvari alayları ləğv edilməli, məmurların yarısı xristian, yarısı da müsəlmanlardan ibarət olmalı, yerli dillərin, yəni Türkcə, ermənicə və kürdcənin eyni haqqa sahib olmaları üçün gərəkli işlər görülməlidir. (Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh. 207-208).

Bu rus projesi qəbul edildiyi təqdirdə ermənilər tamamilə imtiyaz sahibi olacaqdılar.

Halbuki bu bölgələrdə ermənilərin sayı müsəlmanlara nisbətən xeyli az olduğu halda, onlar müsəlmanlarla bərabər sayda məclis üzvlüyündə, jandarma və polisdə, idarəçilikdə təmsil olunacaq, bununla da ermənilərin öncə reforma, sonra bir muxtariyyət və nəhayət Türkiyədən tamamilə ayrılmaları üçün tədbirlər almış olacaqdılar.

3-24 iyul 1913-cü ildə Yeniköydəki səfirlər toplantısında alman elçisi Von Vanqenheim bu rus planına qarşı çıxmış, bunun bir «erməni müxtariyyəti»nə və Osmanlı dövlətinin parçalanmasına aparıb çıxaracağını bildirmişdi. Fransa səfiri Bompard da bu rus projesini təqdir etməmiş və bu xüsusda Osmanlı hökuməti ilə əlaqə yaradıb bir nəticəyə gəlməyi irəli sürmüşdü. İstifadə ediləcək zabıt və məmurların daha kiçik dövlətlərdən alınması tövsiyyəsində bulunmuşdu. Fransız təklifi digər səfirlər tərəfindən qəbul edilincə, İngiltərə, Fransa, Rusiya, Avstriya-Macaristan, Almaniya və İtaliya səfirləri təkrar bir araya gəldiklərində Osmanlı hökuməti tərəfindən hazırlanan təklifləri əsas olaraq ələ almışdılar. Yeni hazırlanan projəyə görə həyata keçiriləcək reformalar sadəcə ermənilərlə məskun ərazilərdə olmayıb, ümumi mahiyyət daşımış, bununla belə ilk olaraq yeddi vilayətdə tətbiq edilməsi irəli sürülmüşdü. Rusların təklif etdikləri bir Avropalı Ümumi Valiliyi olmayacaq, lakin müşavirlər və mütəxəssislər vasitəsiylə nəzarət qəbul edilmişdi. Rusiyanın təklifi ilə «Hamidiyə» kürd hərbi birlikləri isə ləğv ediləcək, Türkcə, ermənicə və kürdcə yanaşı işlənəcək, idarə məclisinə isə rusların təklif etdikləri kimi yarı-yarıya deyil,

əhalinin sayına görə üzvlər seçilməsi önə sürülmüşdü.

Rusların istədikləri «məhəlli hərbi xidmət üsulu»na Avstriya və Almaniya səfirləri şiddətlə qarşı çıxmışdılar. Görüşmələrin sonunda Osmanlı hökumətinin təklifinə əməl edilərək, reform edilməsi düşünülen altı vilayətin iki bölgəyə bölünməsi və hər qrupun başına da dövlətlərin razılığı ilə bir yabançı ümumi müfəttişin təyini və bu müfəttişlərə valilər də daxil olmaqla bütün məmurları təyin etmək və işdən azad etmək haqqının tanınması xüsusunda razılığa gəlinmişdi.

Bu proyekt Osmanlı hökuməti tərəfindən də məqbul hesab edilmiş və reformaların həyata keçirilməsinə başlanılmışdı. Bununla bağlı olaraq, Osmanlı hökuməti 7 oktyabr 1913-cü ildə «Ümumi müfəttiş» vəzifəsinə iki ingilisi təklif etmişdi. Bu vəzifəyə əvvəldən bəri İstanbuldakı maliyyə nəzarətində yüksək vəzifədə bulunan Sir Riçard Qravford və Robert Graves gətiriləcəkdi. Lakin Rusiyanın etirazı nəzərə alınaraq, ingilis hökuməti bu təyinatları təqdir etməmiş, bu üzədən də reformların tətbiqi gecikdirilmişdi.

Ənvər bəyin başçılıq etdiyi Türk süvari ordusunun dörd aya yaxın davam edən düşmən istilasından sonra 22 iyul 1913-cü ildə Ədirnəni geri alması və 10 avqust 1913-cü ildə «Bükreş müqaviləsi»nin bağlanması ilə Rusiya «erməni məsələsi»ni yenidən irəli sürmüş və bunun gerçəkləşdirilməsi üçün təkid və ısrar etməyə başlamışdı. «Berlin konqresi» ilə əlaqədar olan Fransa, Almaniya və İtaliya kimi dövlətlər də «xristian bir millətin halına biganə qalmamaq» əndişəsi ilə Rusiyanın bu təşəbbüsünə qatılmışdılar. Bununla da «erməni məsələsi» xristian Avropa dövlətlərinin Türkiyəyə qarşı müştərək bir cəbhəsi halını almışdı. Digər yandan da İstanbulda daşnakların təsiri ilə İttihad və Tərəqqi tərəfindən işdən azad edilən sabiq erməni patriki Ormanyan «erməni reformları»nın baş təqibçisi rolunu öz üzərinə götürmüşdü.

Həmçinin rus və alman səfirləri prinsip və ayrıntılar üzərində razılığa gəlmiş və iki «ümumi müşavirlik»lə birlikdə iki yabançı müşavirin də təyini qəbul edilmişdi. 1913-cü ilin noyabr

ayında ingilis polkovniki Havker Trabzondakı dörd jandarma bölüyünün başına gətirilmiş, bir fransız zabiti də üç jandarma bölüyünə komandir təyin edilmiş, heç bir rus zabiti vəzifə almamışdı. Bu proyekt 8 fevral 1914-cü ildə Rusiya və Osmanlı hökumətləri arasında bir müqavilə mahiyyətində imzalanmışdı ki, Rusiya hökuməti hazırlanan və tətbiqinə başlanan «erməni reformu»ndan çox məmnun olmuşdu. Belə ki, bu münasibətlə o dövrdə İstanbuldakı rus səfirini əvəz edən Qulkiyeviç 9 fevral 1914-cü il tarixli Rusiya xarici işlər naziri Sazanova göndərdiyi uzun bir məktubda bunları yazmışdı: «bu 8 fevral 1914-cü il müqaviləsi heç şübhə yoxdur ki, erməni millətinin tarixində yeni və daha firavan bir dövrün başlanğıcını təşkil etməkdədir. Erməni patrikinin bu münasibətə təşəkkür edərək imperator cənablarına, Sazanova və elçi həzrətlərinə (Qiersə) göndərdiyi teleqrafi ermənilərin T ürk boyunduruğundan qurtarmaları yolunda ilk addımın atılmış olduqlarını göstərməkdədir» . (İqtibas Dr. Akdes Nimet Kuratın göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh.210).

Qulkiyeviçin məktubunda həmçinin göstərilir ki: «8 fevral 1914-cü il anlaşması millətlərarası münasibətlər baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki Sədrəzəm Said Halim Paşa və rus təmsilçisi (Qulkiyeviçin özü) tərəfindən bu anlaşma paraflanmış və dövlətlərə təqdim ediləcək notanın müəyyən şəkli haqqında Rusiya qarşısında T ürküyanın öhdəçiliyini ehtiva edir. Yəni bununla «Ayastefanos müqaviləsi»nin 16-cı maddəsi yenidən yürürlüyə girmiş və Rusiyanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına və Yaxın Şərqdəki xristianların qəlblərinin Rusiyaya qarşı heyranlıq və cazibə hissləri ilə doldurulmuş olmasında şübhə yoxdur. Bu anlaşma rus təbəəsi ermənilərin Rusiya imperatoqluğuna qarşı rəğbətini artıracaq, onların indiki hökumətə bağlılığını qüvvətləndirəcək və Rusiyadakı solçu partiyaların sıralarına daxil olmalarını əngəlləyəcəkdir. İMən (Qulkiyeviç özünü nəzərdə tutur) Rusiyanın tarixi müqəddəratı baxımından İstanbula sahib olduğunda orada qaçılması mümkün olmayan Rum ünsürünə qarşı Rusiyanın mübarizəsində

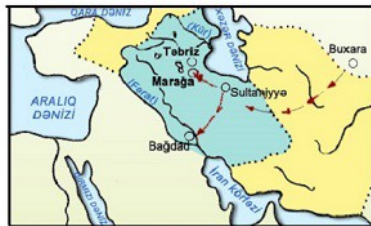
İstanbuldakı iki yüz min erməniyə arxalanacağımız qənaətdəyəm. Yəni İstanbuldakı ermənilər Rusiyaya minnət hislərini və bağlılıqlarını bu tərzdə ifa edəcəklər və İstanbuldakı ermənilərə daima Rusiyanın müttəfiqləri sifəti ilə baxılması doğru olacaqdır». (İqtibas Dr. Akdes Nimet Kuratın "Türkiyə və Rusiya" adlı əsərindən götürülmüşdür. -A.M. Bax: göstərilən əsər, səh. 210-2011)

Qulkiyeviçin ermənilərin Rusiyada solçu partiyalara daxil olmasından şikayət etməsi yerində idi. Çünki o dövrdə Sosial demokrat partiyasının irəli gələnləri arasında Şaumyan, Avanesov və Mikoyan kimiləri çar polis xəfiyyəsinə yaxşı tanınan və təhlükəli sayılan insanlar arasında idi.

Bütün bunlara baxmayaraq «erməni reformaları» haqqındakı Rus-Türk anlaşmasının əsasları, Rusiya mətbuatında nəşr edildikdən sonra onlar bəzi erməni cəmiyyətlərini təmin etməmişdi. Rusiya erməniləri bu reformaların daha geniş bir ölçüdə yapılmasını və ermənilərə «muxtariyyət» təmin edilməsini gözləmişdilər. Bu münasibətlə ermənilərin o dövrdə irəli gələnlərindən biri olan və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə yaxın olan Zavriyev, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq Masası Şefi Prens Trubetskoyu yanvar ayının ortalarında ziyarət etmiş və Rusiya hökumətinin "erməni islahatı" və Türkiyədəki ermənilərin müqəddəratı haqqında məlumat əldə etmiş və təminat almışdı.

AZƏRBAYCAN 13-14-cü ƏSRLƏRDƏ

- Elxanilər dövlətinin ərazisi (1257-1359)
- Cəlairilər dövlətinin ərazisi (fəsilələrlə) (1359-1410)
- Hölkəxanının yürüşü

Azərbaycanın sərhədləri Azərbaycan sərhədlərində dəyişikliklər Elxanilər və Cəlairilər dövlətlərinin paytaxtları Aslı dövlətlərin və vilayətlərin paytaxtları Qalalar Şəhərlər	Şirvan hakimiyyəti Şəki hakimiyyəti Moqolların birinci yürüşü (1220-1223) Moqolların ikinci yürüşü (1231-1239) Cəlairəddinin yürüşü (1225-1231) Qazal Orda xanlarının yürüşləri

2. Çar Rusiyasının Türkiyəə qarşı "erməni kartı"

Ermənilərin ruslarla ilk təması XVIII əsrdə I Pyotrla başlayıb çarça Yekatrına ilə davam etdirilsə də, onların ruslarla ilk iş birliyi 1806-1811-ci il Rus-Osmanlı və 1804-1813-cü il rus-qacar müharibələri dövründə başlamış, ermənilər Türklərə qarşı Rusiya tərəfində vuruşmuşdular. Erməni-rus iş birliyi getdikcə davamlı xarakter almış, 1828-1829, 1854- 1855, 1877-1878-ci illərdəki Rus-Osmanlı müharibələrində ermənilər Rusiya orduları tərkibində osmanlılara qarşı vuruşmuş, Osmanlı dövləti daxilində ayrı-ayrı vaxtlarda üsyanlar, qiyamlar qaldırmış, terror aktları həyata keçirmişlər.

3 mart 1878-ci ildə rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan və osmanlılar üçün çox ağır şərtləri ehtiva edən «Ayastefanos müqaviləsi» ilə ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə «erməni məsələsi» bir problem kimi ortaya çıxmış, bu məsələ «Berlin müqaviləsi»ndə də öz əksini tapdığından artıq Rusiyanın Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmasına yol açmışdı.

Bütün bunlardan maksimum yararlanmağa çalışan ermənilərin irəli gələnəri zaman-zaman Türklərə qarşı Rusiya hökumətindən təminat almışdılar ki, bu ermənilərdən biri də Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiya xarici işlər nazirliyinə yaxın olan Zavriyev idi. Erməni Zavriyev «erməni islahatı» ilə bağlı osmanlılara qarşı Rusiya hökumətinin o dövrdəki Şərq Masası rəisi Prens Trubetskoydan aşağıdakı təminatları almışdı:

1. «Erməni məsələsi» Rusiya dövlətini ən çox maraqlandıran və rusların mənfəətləri baxımından da böyük əhəmiyyəti olan bir məsələ olduğundan bu problem Türkiyə ilə Rusiya arasındakı münasibətlərdə ən mühüm yer tutmaqdadır.

2. Erməni reformalarının gerçəkləşdirilməsi üçün

qeyrət sərf edərkən rus hökuməti tamamilə şüurlu olaraq hərəkət etməkdə və bu xüsusda açıq bir qayəsi bulunmaqdadır.

3. Əgər hazırda hökumət bəzi məsələlərdə «erməni reformları»nda güzəştə getmək məcburiyyətində qalmışsa, bu ermənilərdə üzüntü yaratmamalıdır. Ən mühüm şey ilk öncə reformaların təməlini atmaqdır, sonra bunlar genişlənilə bilər.

4. Rusiya gələcəkdə yaxından maraqlandığı məsələlərdə reformaların inkişaf etməsini, yəni tətbiqini diqqətlə təqib edəcək və bu məsələni əldən buraxmayacaqdır.

5. Rusiyanın yalnız Türkiyədə deyil, onun xaricində də iqtisadi və siyasi nüfuzunu yaymaq üçün ermənilərə ehtiyacı vardır. (Bax: Dr.Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh.211-212).

Bütün bunlarla çar Rusiyasının ən səlahiyyətli məmurlarından biri olan Prens Trubetskoyun Rusiyanın Türkiyədəki erməniləri hansı məqsədlərlə müdafiə etdiyini açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bu təminatdan çıxan ümumi nəticə bundan ibarət idi ki, Rusiya Türkiyədəki və onun xaricindəki erməniləri gələcəkdə Türk hakimiyyətindən çıxarıb rus idarəsindəki ermənilərlə birləşdirib rus hakimiyyəti altına almağa və bununla öz siyasi məqsədlərinə çatmağa çalışmışdı.

Rusiyanın ermənilərlə ilgilənməsinin ən mühüm amili onun ermənilər vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxması arzusundan irəli gəlmişdi. Boğazlar vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxmaqda həmişə bir sıra əngəllərlə qarşılaşan Rusiyanın «Türkiyə Ermənistanı» adlandırdıqları əraziləri əldə etdiyi təqdirdə İskəndərün körfəzi vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxması mümkün olacaq və İskəndərunda böyük bir rus dəniz bazası qura biləcəkdə.

Rusiya ermənilərin yaşadığı Diyarbəkir, Adana və Tarsusla daha çox maraqlanırdı. Qarsın rusların əlində olması göz önündə tutularsa, strateji baxımdan Rusiyanın çox əlverişli bir vəziyyətdə Eleşkirt ovası üzərindən də Van gölü və cənubdakı

ərazilərə sərbəst çıxmaq imkanı olacaqdı. Ermənilərin yaşadıkları ərazilər ilk növbədə Rusiyaya birləşdirilə bilməsə belə, Rusiyanın nüfuzu altında qurulacaq "Muxtar bir Ermənistan" Rusiyanın bu yöndəki əməllərini asanlaşdıracaqdı. Məhz bu məqsədlə Rusiya hökuməti gizli və açıq üsullarla Şərqi Anadoludakı erməniləri, xristian nəsturiləri və hətta kürdləri belə Osmanlılara qarşı təhrik etmişdi.

Bu yoldakı rus fəaliyyəti 1912-ci ildən başlayaraq daha da artmış, Rusiya Bitlisdə erməni üsyanına dəstək vermiş, Nəsturilərin dini rəhbəri Mar Şunuma Rusiya himayəsi vəd edilmiş, kürd başçılarından Sadiq də ruslarla sıx münasibət yaratmışdı. Bazen şeyxi də ruslarla əlaqə yaratmış, beləliklə, Balkan müharibəsinin ən şiddətli vaxtında ruslar Şərqi Anadoluda bir sıra intriqalar yaratmaqla məşğul olmuşdu. Rusların bu intriqalarını 8 fevral 1914-cü il tarixli "Erməni reformu" üzərindəki anlaşmadan sonra da davam etdirəcəkləri şübhəsiz idi. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh. 212,213).

Bu intriqalara vaxt qalmadan Birinci Dünya Müharibəsi başlamış və ermənilərlə məskun vilayətlər çox keçmədən Rusiyanın işğalı altına düşməklə «erməni məsələsi» sanki həll edilmiş kimi görünmüşdü.

Rusiya ilə Osmanlı hökuməti arasında reformalarla bağlı anlaşmaya gedildiyi sıralarda Türkiyə ilə Rusiyadakı ermənilər arasında «rus heyranlığı» ən yüksək zirvəyə qalxmış və Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Türkiyənin şərq vilayətindəki ermənilər Türkiyəyə qarşı savaşa məqsədilə Rusiyaya qaçmağa başlamışdılar. Bu qaçaq ermənilər ruslar tərəfindən təşkil edilən «erməni drujinalarına» qatılaraq hərbi təlimə başlamışdılar. Ruslar Türkiyəyə qarşı edəcəkləri müharibədə ermənilərin ən güvənilə biləcəkləri adamlar olacaqlarından əmin idilər. Belə ki, sonrakı hadisələr rusların bu fikirlərini artırması ilə təmin və təyin etmişdi.

8 fevral 1914-cü il tarixli «erməni reformalarına» aid rus-Türk anlaşmasından sonra Rusiya ilə Türkiyə arasında artıq həll

edilməmiş tək bir məsələ qalmışdı ki, o da Rusiyanın «Ümumi dövlət borcu idarəsinə» üzv olmaq istəyi idi. Bu, hüquqi cəhətdən həll edildiyi təqdirdə Rusiya hər baxımdan Qərb dövlətləri səviyyəsinə yüksələcək və Türkiyədə bir sıra iqtisadi imtiyazlara sahib olacaqdı.

Birinci Dünya Müharibəsi dövründə ermənilər ruslar tərəfindən savaşlarda Türklərə qarşı vuruşmuşdular ki, bu ermənilərin çoxu Türkiyədən qaçıb gələnlər idi. Rusiya, Avropa və hətta Amerikadan gələn təhriklər və xüsusilə erməni şovinist təşkilatı olan Daşnaksütyunun Türkiyədəki erməniləri təşviq etmələri nəticəsində ermənilər rusları "qurtarıcı" olaraq sanmaqda idilər. Rus komandanlığı o sıralarda ən çox Türklərin və digər müsəlmanların düşməni hesab etdiyi ermənilərlə məşğul idi. Ermənilərin olduğu ərazilərin əvvəl ruslar tərəfindən işğalı həm siyasi, həm də strateji cəhətdən ön planda yer almışdı.

Bu məqsədlə Van gölünün ətrafının ruslar tərəfindən işğalı üçün hazırlıqlar görülməyə başlanmış, ilk öncə rus zabitlərinin komandanlığı altında «erməni drujinaları» təşkil edilmiş, bu erməni birliklərinə əslən erməni olan və rus ordusunda general rütbəsi almış Nazarbekov komandan təyin edilmişdi. Nazarbekov istər erməni məsələsində, itərsə də Azərbaycan və Van çevrəsindəki hərbi hərəkətlərdə çar generalı Yudenin baş müşaviri və yardımçısı vəzifəsinə təyin edilmişdi. Ermənilərin Daşnaksütyun təşkilatı hər yerdə gizli silah depoları meydana gətirmiş və xaricdən gələn təhriklərlə Türk dövlətinə qarşı düşmən fəaliyyətinə başlamışdı. Ermənilər ruslara casusluq etmiş və Türk ordusunun vəziyyəti və hərəkətləri haqqında ruslara xəbər vermişdilər. Məhz bütün bu təhriklər nəticəsində Vandakı ermənilər 14 aprel 1915-ci ildə üsyan etmiş, camilərə, hökumət idarələrinə, banklara və xəstəxanalara bombalar atmış, müsəlmanları qətlə yetirmişdilər. Şiddətli çarpışmalar nəticəsində Van şəhəri ermənilərin əlinə keçmişdi. İMəhz bu hadisə də rus ordusunun Vana yönəlməsində mühüm rol oynamışdı. Digər tərəfdən də Osmanlı ordu başçısı Xəlil Paşanın Güney Azərbaycana hərbi yürüşü də rusların qarşı hərəkət

etməsinə təşviq etmiş, general Yudeniç tərəfindən Güney Azərbaycana göndərilən kazak birlikləri Təbrizi yenidən ələ keçirmiş, bununla da güney Azərbaycan yenidən ruslar tərəfindən işğal edilmişdi. Bu dəfə rusların çoxdan bəri göz dikdikləri və "Ermənistan" deyə adlandırdıqları Şərqi Anadolunun Van, Muş və Bitlis ətraflarını ələ keçirmək məqsədiylə rus hərbi qüvvələri 1915-ci ilin iyununda bu istiqamətə doğru hərəkətə keçmişdilər. Ermənilərdən kömək görən ruslar asanlıqla Vana qədər irəliləmiş və oranı işğal etmiş, bununla da Şərqi Anadolu və Diyarbəkir sahəsi Van gölü tərəfindən rus təhdidinə məruz qalmışdı.

Bu təhdid eyni zamanda İraqa da yönəldilmişdi. Əgər Diyarbəkir də rusların əlinə keçsəydi, İskəndərun da rus təhdidi altına düşə bilərdi. Bununla da meydana gətiriləcək bir «böyük Ermənistan» yalnız Şərqi Anadolunu deyil, vaxtilə «kiçik Ermənistan» deyə tanınan Kilikiyanı da içinə almaqla Rusiyanın himayəsində, daha doğrusu, Rusiyanın idarəsində bir ölkə olacaqdı. Van və İMuşun işğalı Rusiyanın arxa planında məhz çox uzaqlara varan siyasi və iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsi idi.

Rusların bu siyasəti Türk dövlət adamlarına məlum idi. Ona görə də strateji baxımdan Van və Muşun da rusların əlində olmasna və onların irəliləməsinə yol verməmək üçün IX korpus komandanı Əbdülkərim Paşa 70 minlik bir ordu ilə ruslara qarşı hərəkətə keçmiş və 26 iyul 1915-ci ildə rusları məğlub edərək, Malazqırt şəhərini geri almış, 2 avqustda rusların bu cəbhədən tamamilə çəkilməsi ilə ermənilər də Van şəhərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Ruslar Eleşkirt ovasından öz sərhədlərinə doğru çəkilərkən Əbdülkərim Paşa onları təqib etmişdi. Malazqırt zəfəri İstanbulda sevinclə qarşılanmış, yeni ümidlər yaratmışdı. Lakin general Yudniç rus siyasətini gerçəkləşdirmək məqsədilə Əbdülkərim Paşanın Eleşkirt ovasından çəkilməsindən dərhal sonra bir kazak alayına erməni birliklərini də qatarla 1915-ci ilin avqust ayının ortalarında Van şəhərini yenidən işğal etmişdilər.

(Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh. 285-287)

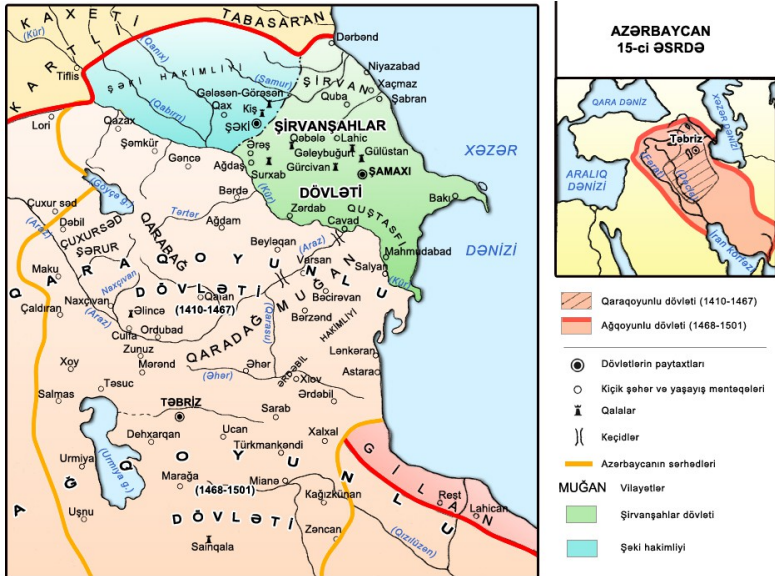
Türklərin Sarıqamışdakı məğlubiyyətindən sonra 1916-cı ilin 16 yanvarında Köprüköy, 19 yanvarında Həsənqala, 16 fevralında Ərzurum və Muş, 3 martında Bitlis, 8 martında Rizə, 19 aprelində Trabzon rusların və erməni çəfəçilərinin əlinə keçmişdi. Bu əraziləri işğal etməklə kifayətlənməyən ruslar 15 iyul 1916-cı ildə Bayburt şəhərini, 18 iyulda Kelkiti, 25 iyulda Ərzincanı ələ keçirmişdilər,

Qərb cəbhəsində almanlara məğlub olan ruslar Ərzurumun zəbtı və Qafqazdakı qələbələrindən faydalanaaraq, qərb cəbhəsinə kömək məqsədilə Türkiyə ilə «xüsusi bir sülh» bağlamağı düşünmüşdülər. Lakin rus ordusunun böyük qələbələr əldə etdiyini nəzərə alan Rusiya xarici işlər naziri Sazanov bu sülhə qarşı çıxmışdı.

Buna baxmayaraq, 1916-cı ilin sonlarında və 1917-ci ilin qışında Türklər-rus cəbhəsində kəşfiyyat hərəkətlərindən başqa bir savaşıq olmamışdı. 1917-ci ilin fevralında Türklər ordusu çox çətin bir vəziyyətdə ikən Rusiyada fevral burjua inqilabı baş vermiş, çar hökuməti devrilmişdi. Bu inqilab Türkiyənin Rusiya qarşısında yeni bir məğlubiyyətinin qarşısını almış, rum və ermənilər istisna olmaqla, Türkiyədə hər kəsdə sonsuz bir sevinc və ümid oyandırmışdı. Lakin Rusiyada Kadet partiyasının sədri, Rusiya xarici işlər naziri Melyukovun başçılıq etdiyi yeni yaradılan «müvəqqəti hökumət»in hansı yolu tutacağı bəlli deyildi. Belə ki, Melyukov və Hərbi Nazir Quçkov tərəfindən davamlı olaraq önə sürülən "qələbəyə qədər müharibə" şüarları və Boğazların Rusiyaya aid olması iddiaları qarşısında Osmanlı hökumətinin "Müvəqqəti hökumət"ə qarşı rəğbət bəsləməsinə imkan verməmişdi.

1917-ci il fevral inqilabı başladığı zaman Şərqi Anadolunun mühüm bir hissəsi rusların işğalı altında idi. Bu inqilabdan sonra rusların hücumları zəifləmiş, yay aylarından başlayaraq, Qafqaz cəbhəsindəki rus əsgərləri də qərb cəbhəsində olduğu kimi, sipərləri tərk etməyə başlamışdılar. Buna baxmayaraq, qərb cəbhəsindən fərqli olaraq, Anadoludakı rus cəbhəsi bolşevik

qiyamına qədər pozulmadan davam etmişdi. Fevral inqilabından az sonra başlayan milli hərbi birliklərin təşkili Qafqazlarda da özünü göstərmiş, erməni və gürcü hərbi birləşmələrinin təşkilinə başlanılmışdı. Rus ordusundakı xeyli miqdarda erməni və gürcülər rus birliklərindən alınaraq, öz birliklərini təşkil etmişdilər. Rus hərbciləri siyasi məqsədlərlə «erməni birlikləri» yaratmağa çalışmış və qısa bir vaxtda bir çox «erməni hərbi birlikləri» meydana gətirilmiş və rus silahları ilə təchiz edilmişdilər. Bu birliklər erməni və rus zabitlərinin komandası altında işğal altındakı Türk ərazilərində aqlasıqmaz qətlər törətmişdilər.

3. Sovet Rusiyasının Türklərə qarşı tarixi «ermeni kartı»

Müvəqqəti hökumət yetkililəri də çar dövründə olduğu kimi, siyasi məqsədlərlə «erməni birlikləri» yaratmağa çalışmış, bu «erməni hərbi birləşmələri» erməni və rus zabitlərinin komandası altında rus silahları ilə təchiz edilərək işğal altındakı T ürk ərazilərində «at oynatmağa» başlamışdılar ki, bütün bunlar Türk və digər müsəlmanlar arasında təşvişə səbəb olmuşdu.

Müvəqqəti hökumət həmçinin o zaman Rusiyada hökm sürən şərtləri nəzərə almadan bir tərəfdən «qələbəyə qədər müharibə», digər tərəfdən də torpaq məsələsinin ancaq «müəssislər məclisi» tərəfindən həll edilməsi şüarlarına sadıq qalmış, bunun əleyhinə olaraq sol Eserlər və xüsusilə, bolşeviklər dərhal «sülh bağlanması və müharibəyə son verilməsi», «torpağın dərhal kəndlilərə paylanması» kimi şüarlarla təbliğat aparmış və xalq kütlələrini qazanmağa nail olmuşdular. Rus əsgəri, fəhləsi və kəndlisi bu sosialist şüarları mənimsəməyə başlamış və bunların tətbiqini tələb edən partiyaları dəstəkləməyə hazırlamışdılar. Bolşeviklərin təsiri ilə rus ordusunda əsgərlər kütləvi şəkildə cəbhəni tərk edib silahları əllərində evlərinə dönməyə, kəndlilər də ətraflarındakı böyük əkin sahələrini zəbt etməyə başlamışdılar. Bütün bunlar bolşeviklərin getdikcə çoxalmalarına və nüfuz qazanmalarına yol açmışdı.

1917-ci ilin iyul ayında Peterburqda baş verən «bolşevik üsyanı» Kerenski hökuməti tərəfindən zorla yatırılmış, Lenin tutulmamaq üçün xaricə qaçmışdı. General Kornilovun 9-14 sentyabr 1917-ci il əks-inqilabi Kerenskini bolşeviklərin qucağına atmış və bolşeviklərə qarşı işlədilən bütün qadağalar aradan qaldırılmış, bolşeviklər yenidən fəaliyyətlərini davam etdirmək imkanı əldə etmişdilər. Artıq sentyabrın sonlarında

Peterburq sovetində çoxluq Bolşevik partiyasında olmuş, başqa sözlə, Peterburqdakı «əsgər, fəhlə və kəndli soveti» müvəqqəti hökuməti tamamilə kölgədə qoymuş, Leninin başçılığı ilə Kommunist-Bolşevik Partiyası 7 noyabr 1917-ci ildə Peterburqda hökumət çevrilişi edərək, müvəqqəti hökuməti devirmiş və iqtidarı ələ keçirmişdi. Artıq bir neçə gün ərzində başda Moskva olmaqla Rusiyanın şəhərlərində dövlət idarələri bolşeviklərin əlinə keçmiş, Rusiyanın hər tərəfində sovet sisteminə dayanan Kommunist-Bolşevik Partiyasının hakimiyyəti altında bir rejim qurulmağa başlamışdı. Bu sistemin ən yüksək orqanı, başında Leninin durduğu Xalq Komissarları Soveti idi.

Hökumət çevrilişi olan gün Peterburqda sovetlərin II konqresi keçirilmiş və 8 noyabr 1917- ci ildə qurultayda «sülh dekreti» qəbul edilmişdi. Bu «dekret»də müharibədə iştirak edən bütün dövlətlərin heç biri ərazi ilhaqı və təzminat tələbində bulunmamaqla sülh müqaviləsi bağlanması irəli sürülmüşdü. Lenin tərəfindən şəxsən qələmə alınan bu «dekret» müharibədə iştirak edən bütün dövlətlərə bildirilmişdi. Bu müraciət hökumətlərdən daha çox bu dövlətlərin xalqına xitab etdiyindən tamamilə siyasi təbliğat mahiyyəti daşımışdı. O dövrdə sovet hökuməti heç bir xarici dövlət tərəfindən tanınmadığı üçün Leninin bu «sülh dekreti» heç bir dövlət tərəfindən ciddi qəbul edilməmişdi.

Buna baxmayaraq, Qərbi Avropada və xüsusilə Türkiyədə bu «dekret» bəzi dairələrin nəzər-diqqətini çəkmiş və mətbuatda əks-səda yaratmışdı. Xüsusilə «ilhaqsız və təzminatsız sülh» təklifi Türkiyə üçün çox cazibəli görünmüşdü. Bir sıra cəbhədə məğlub olan, ordusu tamamilə yıpranan və böyük iqtisadi sıxıntılara məruz qalan Türkiyədə müharibənin sona çatması və sülhün bağlanmasını gözləməkdə, hər kəs Türkiyənin ərazi itirmədən və müharibə təzminatı ödəmədən ağır vəziyyətdən qurtulmasını istəməkdə idi. İngiltərə, Fransa məğlub vəziyyətdə olmasaydı, Rusiyanın da Türkiyəyə çox ağır şərtlər qəbul etdirməsinə heç kim şübhə etmirdi. Ona görə də Rusiyadan

yüksələn «ilhaqsız və təzminatlı sülh» təklifi Türkiyədə sonsuz bir məmnuniyyət oyandırmış və bu münasibət mətbuatda əks-səda yaratmışdı.

Sovet hökuməti tərəfindən nəşr edilən bəyanat və dekretlər yalnız sülhün dərhal bağlanması deyil, eyni zamanda Rusiyada yaşayan millətlərdən də bəhs etmişdi.

15 noyabr 1917-ci ildəki «Bəyannamə»də Rusiyada yaşayan millətlərin, o cümlədən də 20 milyon türk-müsəlman əhalisinin də bundan sonra öz müqəddəratlarını özlərinin təyin etməsi və hətta Rusiyadan tamamilə ayrılma biləcəkləri də elan edilmişdi. Stalin və Lenin tərəfindən imzalanan bu bəyannaməyə görə Rusiyadakı millətlər Çar Rusiyasının heç cür həll edə bilmədikləri «millətlər problemini» bir anda həll etmiş olurdu. Yəni, əhalinin yarısından çoxunu təşkil edən qeyri-rus millətlərə hürryyət və hətta istiqlal haqqı tanınmış olurdu. Halbuki, nə Lenin, nə də Stalin heç bir zaman Rusiyadakı millətlərə həqiqi bir hürryyət və istiqlal haqqı tanımaq və bunun da nəticəsində Rusiyanı parçalamaq niyyətində olmamışdılar. «Sulh dekreti» kimi «Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə» bəyannaməsi də tamamilə siyasi mahiyyətdə olduğunu sonrakı hadisələr açıq şəkildə göstərməkdədir.

Sovet hökuməti 26 noyabr 1917-ci ildə alman ordusunun şərq cəbhəsi komandanlığına müraciət edərək, təcili bir müqavilə bağlanmasını istəmiş, bu istək qəbul edilmişdi. 2 dekabrda başlanan müzakirələr 4 dekabr 1917-ci ildə cəbhənin bu hissəsində bir müqavilə bağlanmış, sonradan bu müzakirələr genişləndirilərək 15 dekabr 1917-ci ildə Brest-Litovsk şəhərində Almaniya, Avstriya, Bolqarıstan, Türkiyə və Rusiya arasında «Brest-Litovsk» sülh müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqavilə Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında bağlanan ilk rəsmi sənəd idi. Bu müqaviləyə uyğun olaraq 18 dekabr 1917-ci ildə Türkiyə ilə Rusiya arasında «Ərzincan müqaviləsi» bağlanmış, bununla da 29 oktyabr 1914-cü ildən başlamış olan Türk-rus müharibəsinə son verilmişdi.

14 maddəlik «Ərzincan müqaviləsinə» görə, hər iki tərəfin

hərbi qüvvələri arasında tərəfsiz bir sahə buraxılmaqla bir sərhəd xətti təsbit edilmişdi. Bu sərhəd xətti Türkiyə hərbi heyəti tərəfindən çap edilən bir xəritə üzərində müəyyənləşdirilmiş və müqaviləni imzalamağa dövlətlər tərəfindən təyin edilən komissiya üzvləri imzalamışdılar.

Sovet hökumətinin bir sıra dekret və bəyannamələr elan etməsinə baxmayaraq özlərini Çar Rusiyasının xələfi olduğunu yalnız düşünölmüş deyil, eyni zamanda bunu açıq şəkildə bəyan etməsindən belə çəkinməmişdi. Bu, özünü hər şeydən əvvəl Bolşevik hökumətinin Türkiyəyə qarşı təqib etdiyi siyasətdə və xüsusilə "erməni məsələsi"ndə o saat özünü göstərmişdi.

Öncə göstərdiyimiz kimi, Çar Rusiyası Şərqi Anadolunu ələ keçirmək siyasətilə bağlı olaraq «ermənilərin qoruyucusu» rolunu öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə Çar Rusiyası işğal altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinə xeyli miqdarda erməni köçürmüş, buraların müharibədən sonra bir «erməni ölkəsi» halına gətirilə bilməsi üçün bir çox tədbirlər almışdı ki, bunlardan da biri mühacirətdəki ermənilərin bu ərazilərdə yerləşdirilməsi idi.

Bununla ruslar yerli və çoxluq təşkil edən Türk və digər müsəlman əhaliyə təzyiq göstərməklə onları yerlərini və yurdlarını tərk etməyə məcbur etmək və ermənilərin təşkil etdikləri çətlər vasitəsilə Türkləri qətlə yetirməyi planlaşdırmışdılar.

Bolşevik Rusiyasının da təcili olaraq «ermənilərin hamisi» rolunu öz üzərlərinə götürmələri ilə Çar Rusiyası siyasətinə varislik etdiyini göstərmişdi. Lenin və ətrafındakılar Türkiyənin necə olursa-olsun Antantaya məğlub olacaqlarını sandıqlarından Türkiyə ilə qəti bir sülhün imzalanmasından öncə rus işğalı altında olan ərazilərin müqəddəratını Rusiyanın xeyrinə gərəqli qərar alınmasını zəruri hesab etmişdilər. Rus sosialistləri və bolşevikləri arasında bir çox erməni də var idi. Bolşevik rəhbərləri Avropa və Amerikadakı sosialistlərin gözüne girmək məqsədilə «Türk boyunduruğu» altında olan ermənilərin haqlarını qorumağı özləri üçün bir vəzifə olaraq göstərmək

istəmişdilər. Ermənilərin yapıqları üsyanlar və bunları izləyən qətliaamlar əslində xaricdən gələn və böyük bir hissəsi "sosialist" mənşəli olan təhdidçilərin işi idi. Bu "məzlum ermənilər"in qurtuluşu Sovet anlayışına görə, ancaq Türk idarəsindən çıxmaları ilə mümkün olacaqdı. Başqa sözlə, Türkiyədəki ermənilərin özləri özlərini idarə edən bir rejim qurması ilə mümkün olacaqdı. Lenin və ətrafındakılar bu hərəkətləri ilə Qərbi Avropada və Amerikadakı fəhlə sinfini də təmin etmiş olacaqlarını sanmışdılar. Digər tərəfdən də Leninin erməniləri qoruma siyasətini dərhal ələ almasının başlıca səbəblərindən biri də Bolşevik Partiyasının ən nüfuzlu üzvləri arasında bir çox erməninin bulunması idi. Şaumyan, Avanesov və Mikoyan bunların içərisində ən tanınmışları idi.

15 noyabr 1917-ci ildə elan edilən «Rusiyadakı millətlərin haqları» bəyannaməsində göstərildiyi kimi, «hər bir millətin öz müqəddəratını özünün təyin etmək haqqı olacaqdı». Eyni haqların rus işğalı altındakı Türkiyədəki ermənilərə də verilməsi və rus-Türk sərhəddində bir «Ermənistan dövləti»nin olması təbii ki, Rusiya mənfəətləri baxımından çox əlverişli görünürdü. Çünki belə bir Ermənistanın Türkiyə təhdidi qarşısında Rusiyaya bağlanması qaçılmaz idi. Brest-Litovskdə başlanan sülh müzakirələri əsnasında bu kimi mülahizələrlə hərəkət edən bolşevik liderləri sülhün qəti bir əsasla bağlanmasından öncə «erməni məsələsini» öz hücrələrində həll etmək yolunu tutmuş və Türkiyəni bir çıxılmazlıq qarşısında qoymaq istəmişdilər. Bu məqsədlə Xalq Komissarları Soveti 11 yanvar 1918-ci ildə «Türk Ermənistanı»na aid aşağıdakı «qərarnamə»ni elan etmişdi.

Rusiyanın işğalı altında bulunan «Türk Ermənistanındakı ermənilərin» öz müqəddəratlarını, hətta tam bir istiqlalə çatıncaya qədər sərbəst şəkildə təyin xüsusundakı haqlarını Rusiya fəhlə və kəndli hökuməti müdafiə edəcəyini Xalq Komissarları Soveti erməni xalqına elan edir. Xalq Komissarları Sovetinə görə bu haqların gerçəkləşdirilməsi ancaq erməni xalqının sərbəst şəkildə "Referendum" keçirməsini qoruyacaq bir sıra qarantiyaların öncədən alınması ilə mümkün olacaqdır.

Bu qəbil qarantiyalar Xalq Komissarları Sovetinə görə aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

1. Rus ordusunun "Türk Ermənistanı" sahəsi xaricinə çıxması və "Türk Ermənistanı"ndakı əhalinin şəxsi mal və mülkünün əhəmiyyətini qorumaq məqsədi ilə təcili şəkildə bir Erməni Xalq Milisinin təşkili;

2. Erməni mühacirləri və müxtəlif ölkələrə dağılmış olan erməni qaçqınlarının "Türk Ermənistanı" ölkəsinə hər hansı bir əngəllə qarşılaşmadan geri dönə bilmələri;

3. Müharibə əsnasında Türk hökuməti tərəfindən Türkiyənin daxili əyalətlərinə göndərilmiş olan ermənilərin "Türk Ermənistanı"na sərbəst şəkildə dönmələrinə imkan vermək. Türk hökuməti ilə sülh müzakirələri imzalanarkən Xalq Komissarları Soveti bu məsələ üzərində ısrarla duracaqdır;

4. "Erməni Xalq Təmsilçiləri Şurası" adı ilə "Türk Ermənistanı"nda müvəqqəti bir idarənin yaradılması. Qafqaz İşləri Müvəqqəti Fövqəladə Xalq Komissarı Stepan Şaumyan "Türk Ermənistanı" əhalisinə 2-ci və 3-cü maddələrin tətbiqi və "Türk Ermənistanı" sahəsindən rus əskərlərinin çıxarılması işini tənzim edəcək qarışıq komissiyanın təşkili xüsusunda hər cür köməklik göstərilməsi ilə vəzifələndirilmişdir.

Haşiyə! "Türk Ermənistanı"nın coğrafi sərhədlərini demokratik əsaslara görə seçilən erməni xalq nümayəndələri ilə bitişik və münaqişəli əyalətlərin əhalisindən demokratik əsaslara görə seçilən müsəlman və başqa nümayəndələrin Qafqaz İşləri Müvəqqəti Fövqəladə Xalq Komissarı ilə (yəni Stepan Şaumyanla - A.M.) birlikdə təyin və təsbit ediləcəkdir.

Xalq Komissarları Soveti Sədri: V.Ulyanov (Lenin)

Millətlər İşləri Xalq Komissarı: İosif Caquşvili (Stalin)

Xalq Komissarları Soveti Dəftərxana müdiri: V. Bonç - Bruyeviç

Xalq Komissarları Soveti katibi N.Qorbunov.

(İqtibas Dr. Akdes Nimet Kuratın "Türkiyə və Rusiya" adlı əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: Göstərilən əsər, səh. 336-337)

Bu «dekret» yenidən yaranmış olan Sovet hökumətinin Türkiyə ilə Rusiya arasında Brest- Livovskda imzalanacaq sulh müqaviləsində erməni məsələsinin nə şəkildə həll edilməsini açıq şəkildə təsbit etmişdi. Millətlərarası hüquq qaydalarına görə, yabançı bir ölkə sayılan «Türk Ermənistanı» üzərində sovetlərin sahibliyə qalxması xüsusi diqqət çəkmişdi. Lenin və ətrafının erməni məsələsinə xüsusi önəm verməsi sovet icra komitəsi sədri əslən yəhudi olan Sverdlov tərəfindən 18 yanvar 1918-ci ildə Peterburqda toplanan Rusiya Müəsisələr Məclisinin açılışındakı nitqində bu "Ermənistanı aid qərarnamə" üzərində durulmuş və belə bir «dekret»in qəbulu Sovet hökumətinin müsbət icraatı olaraq göstərilmişdi. Bununla İcra Komitəsi sədrinin məclis kürsüsündən bolşeviklərin «erməni məsələsində» Çar Rusiyasından heç də geridə qalmadıqlarını göstərmiş və bütün rus şovinistlərini məmnun etmişdi. İrəlində də qeyd ediləcəyi kimi bolşevik-rus nümayəndələri "Brest - Litovsk" sülh müzakirələrində olduğu kimi gələcəkdə də Ankara hökuməti ilə müzakirələrdə "Erməni məsələsi"nin öz istəklərinə görə həlli üçün hələ çox əmək sərf edəcəkdilər.

Sovet hökumətinin 11 yanvar 1918-ci ildə «Türk Ermənistanı»na aid dekreti Türk xalqı və hökumətinin ən həssas məsələsi olduğundan Türk hökuməti və xalqının bunu qəbul etməsi imkansız idi. «Türk Ermənistanı dekreti»ndə Sovet hökuməti rus işğalı altındakı ərazilərdə dərhal bir «erməni milisi» yaratmağa girişmişdi. Bu «erməni milisi» sözdə erməniləri kürdlərin hücumlarından qorumaq məqsədilə yaradılsa da, rusların əsas məqsədi erməniləri silahlandırmaq və rus zabitlərinin yardımını ilə bir «erməni ordusu» meydana gətirmək idi. Bundan sonra da «erməni xalq sovetləri» təşkil ediləcəkdə. Bütün bunlara Lenin çox böyük əhəmiyyət vermiş və erməni bolşeviki Şaumyanı geniş səlahiyyətlərlə Qafqaz məsələlərini həll etmək üçün görəvləndirmişdi.

Sovet hökuməti «Türk Ermənistanının» həqiqi sahibi olan Türklərə verilməməsi üçün əlindən gələn hər şeyi etmişdi. Lakin bunu həyata keçirmək üçün hərbi gücü olmadığından sonda

bütün bu iddialarından vaz keçmək məcburiyyətində qalmışdı.

Sovetlərlə Türklər arasında ilk təmas 16 dekabr 1917-ci ildə Brest-Litovskdə Zəki Paşa ilə Kamenev arasında olmuşdu. Kamenev Brest-Litovskdə Türk nümayəndəsi Zəki Paşaya bildirmişdi ki, sovetlər prinsip etibarilə işğal altındakı Türk ərazilərini boşaltmasını qəbul edir, lakin bunun ancaq bəzi şərtlər əsasında həyata keçirilməsini mümkün hesab edir ki, bu şərtlərin başında o ərazilərdən hicrət etmiş və ya başqa yerlərə köçürülmüş əhalinin millət, din və məzhəb fərqi qoymadan öz vətənlərinə dönməsi və əhalinin yerləşdrildikdən sonra Türkiyəyə bağlı qalmaq və muxtariyyətlə idarə edilməklə Türkiyə hökuməti tərəfindən qaranti altına alması gərəkirdi. Kamenevin bu prinsipləri sovetlərin «Türk Ermənistanına aid dekretin» tam təkrarı idi.

Bu işdə sovetlərin əsas məqsədi sovet-rus ordusunun işğalı altında olan Türk əraziləri Ərzurumdan Ərzincana qədər, Muş, Bitlis və Van vilayətlərində hər tərəfdən erməniləri cəlb etməklə bir erməni kütləsi meydana gətirmək və rerendum ilə burada «Muxtar bir Ermənistan» yaratmaq və nəticədə sonrakı bir referendumla Rusiya himayəsi altına keçirməklə Türkiyə torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirmək idi.

Belə bir vəziyyətdə Türk hökumətinin hərbi tədbirlərə başlamaqdan başqa bir çarəsi qalmamış, Ənvər Paşa Brest-Litovskdə danışıqlarda iştirak edən Ziya Paşadan aldığı bilgilərə dayanaraq III ordu komandanı Vəhib Paşaya bir teleqraf çəkərək Qafqaz cəbhəsi rus başkomandanlığı nəzdində ermənilərin işğalı altında olan ərazilərdə müsəlman əhaliyə edilən zümlərə son verilməsi üçün gərəkli tədbirlər alınmasını tapşırırmışdı. Bu dövrdə Ərzincandan başlayaraq rus işğalı altındakı ərazilərdə ermənilərin müsəlman əhaliyə etdikləri zümlələr daha da güclənirdi. Çünki rus əsgərlərinin bir çoxu ermənilərlə əlbir olub müsəlman əhaliyə divan tutmaqda idilər. Bu işdə ən fəal olan şovinist Daşnaksütyun təşkilatı sistemli bir məhvetmə siyasəti tətbiq etmiş, erməni hərbi və milis birlikləri ilə yanaşı erməni məmurları Anadoludakı işğal ərazilərini bir Ermənistanla

çevirmişdilər.

Hələ «Ərzincan müqaviləsi»ndən sonra rus birlikləri bir-bir cəbhəni tərk etmiş, rus ordusunda sayları çox olan erməni əsgərlərindən hərbi və milis birlikləri yaradılmış və rus silahları ilə təchiz edilmişdi. Bu erməni birlikləri çox keçmədən Türk əhaliyə divan tutmağa başlamış, hətta Ərzincandakı böyük cami ermənilər tərəfindən bombalanaraq dağıdılmışdı. Məhz bu erməni zülmünü durdurmaq üçün Türk ordusu 12 fevral 1918-ci ildə hərəkətə keçərək rus işğalı altındakı əraziləri azad etməyə başlamış, öncə Ərzincanı, 12 mart 1918-ci ildə Ərzurumu azad edərək 24 mart 1918-ci ildə Türk ordusu 1914-cü il sərhəddinə varmışdı.

«Brest-Litovsk» müqaviləsinə görə, Türkiyənin sərhəddi 1877-1878-ci ilin sərhəddi olmalı idi. Bunu gerçəkləşdirmək üçün Türk ordu birlikləri 12 aprel 1918-ci ildə başlayan hücum nəticəsində 14 aprelə Batumu gürcülərdən, 23 aprelə Qarsı ermənilərdən geri almışdı. Ərzurum və Qarsın yenidən Türklərin əlinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, Rusiyadakı ermənilər və onları dəstəkləyən sovet mətbuatında «Türklər tərəfindən ermənilərə yapılan qətliaamlar»dan bəhs edilmiş, Türklərə qarşı əvvəlki rus düşmənçiliyi yenidən canlandırılmaq istənilmişdir. Sovet mətbuatı guya «məzlum bir millət olan ermənilərin haqqını müdafiə» etməyi özlərinə şüar etmiş və Türkiyəyə qarşı düşmən kampaniyasına başlamışdı. Çox təəssüflər olsun ki, Türkiyə vətəndaşı, rus-bolşevik prinsiplərini qəbul edən, Rusiyaya qaçırılaq burada Türk Kommunist Partiyasının başçısı olan, Sovet Hökumətinin maddi dəstəyi və təşviqi ilə Moskvada «Yeni dünya» qəzeti nəşr etdirən Mustafa Sübhi də həqiqi Türk torpaqlarının Türkiyəyə birləşdirilməsinin əleyhinə yazılar yazmışdı.

«Brest-Litovsk» müqaviləsinə görə, Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarının müqəddəratı keçiriləcək bir «referendum» ilə müəyyən oluncakdı. Burada Sovet Hökumətinin əsas məqsədi Ermənistan yaratmaq və bu ərazilərin Türkiyəyə qaytarılmasına mane olmaq idi. Sovet xarici işlər komissarı Çiçerinin iddiasına

görə, Sovet Rusiyasının bütün hərəkətləri zalimlərə qarşı olub inqilabçı Rusiyanın bütün simpatiyası da hürriyyətləri üçün mübarizə aparan millətlərədir. Məhz bu prinsiplərə uyğun olaraq sovetlər erməniləri müdafiə edəcək. (Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat. Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990, səh.364, 379, 408-409).

Bəllidir ki, Rusiya inqilabçıları arasında gürcülər və ermənilər də önəmli rol oynamışdılar. Gürcülər arasında «Menşevik» təşkilatı çox qüvvətli idi. Ermənilərə gəlincə, onlar həm «İMenşevik», həm də «Bolşevik» partiyalarında fəaliyyət göstərmişdilər. "Menşevik" olanların əksəriyyəti qatı şovinist erməni təşkilatı olan "Daşnak Sütyun"a mənsub idilər. Erməni sosialistlərinin çoxu isə gürcülərin xilafına "Bolşevik" idilər. Bunlardan ən başlıcaları Stepan Şaumyan, Afanesov, Qaraxan və Mikoyan idi.

Sovet liderləri «böyük ermənistan» kəlməsini işlətməsələr də, öz istəklərini həyata keçirmək üçün daha çox erməni bolşevik liderlərindən yararlanmağa çalışmışdılar. Sovet hökuməti 11 yanvar 1918-ci ildə çıxardığı bir dekretlə Türkiyədəki ermənilərin «öz müqəddəratını özlərinin təyin etmə haqqını» tanımış "Brest-Litovsk" müzakirələrində bunun mühafizə edilməsinə çalışmış və qismən də olsa buna nail olmuşdu. Lakin 10 fevral 1918-ci ildə rusların almanların tələblərini qəbul etmək istəmədiklərindən Brest-Litovskdə müzakirələr kəsilmiş, buna görə də alman komandanlığı Sovet Rusiyasına qarşı hərbi təzyiq göstərməyə qərar vermiş və 17 fevralda hücumu başlayacağını elan etmişdi. Ənvər Paşa da bu durumdan yararlanaraq rus işğalı altındakı ərazilərin ancaq hərbi yolla alınacağına qərar vermiş və bu xüsusda Vəhbi Paşaya gərəkli əmrlər göndərmişdi.

Vəhbi Paşa 10 mart 1918-ci ildə bir radio-teleqrafla «Maverayi-Qafqaz» hökumətindən Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarının boşaldılması, erməni və gürcü birliklərinin oradan çəkilməsini tələb etmişdi. Bunu nəzərə alan «Maverayi-Qafqaz» hökuməti gürcü Çenkəlinin sədrliyi altında bir heyət göndərmiş,

bu heyət Batumdan Trabzona gəlmişdi. Trabzondakı müzakirələrdə əsas problemlərdə anlaşılmaya varılmadığından Maverayi-Qafqaz Cümhuriyyətinə yeni hökumət yaradılmasına lüzum görülmüş və 26 mart 1918-ci ildə gürcü Geqeqorinin başqanlığında yeni hökumət qurulmuş, Trabzon heyətinin başçısı olan Çeidze də Xariciyyə Naziri təyin edilmiş və ona müzakirələrdə iştirak üçün geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Yeni qurulan hökumətdə də əvvəldə olduğu kimi, gürcülər və ermənilər ən mühüm nazirlikləri əllərində tutmuşdular. Kabinədə 5 müsəlman nazir var idi.

Tiflisə göndərilən nümayəndələr az sonra Trabzona dönməyə müzakirələr yenidən başlasa da, yenə razılıq əldə edilməmişdi. Trabzona gələn heyətdə sonradan Ermənistan Cümhur rəisi olmuş Xatisov Türk nümayəndə heyətinin başçısı Hüseyn Rauf Bəyə gislicə adamlar göndərərək acizənə bir şəkildə onunla görüşmək arzusunda olduğunu bildirmişdi.

Xatisovun göndərdiyi mesajı görə, Qafqazda Osmanlı məmləkətindən qaçan 4 yüz min erməni bulunmaqdadı. Bunlar erməni ictimai xadimlərinə təzyiq etməkdə və özlərinin müqəddaratının təyin və həllini israr etməkdədirlər. Xatisov bu ermənilərin yurdlarına dönmələri və Osmanlı idarəsində yaşamalarını əldə etmələri ilə məsələsinin həll edilə biləcəyi fikrində idi. Bu edilərsə, ermənilərin üç sancağının Osmanlı dövlətinə ilhaqına razılaşacaqlarına və bu xüsusda gürcülərə də təsir edəcəyinə çalışacaqlarını vəd edirdi. Hüseyn Rauf Bəy o dövrdəki şərtlər daxilində Xatisov ilə görüşməyi münasib bilmədiyindən görüş yapılmamışdı (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh. 471-472)

Qafqaz heyətinin gürcü və erməni nümayəndələri «Brest-Litovsk» müqaviləsini tanıمامaqda israr edir, yalnız Ərdəhan və bəzi yerlərin Türkiyəyə verilə biləcəyini, Batumun gürcülərdə qalmasını, Qarsın da ermənilərə verilməsini istəyirdilər. Osmanlı heyəti isə «Brest-litovsk» müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, üç sancağın tamamilə Türkiyəyə qatılması üzərində israr edir və Batumdan əsla vaz keçmək istəmirdi. Ona görə də Hüseyn Rauf

bəy 6 aprel 1918-ci ildə Qafqaz nümayəndə heyətinə ultimatum mahiyyətində bir yazı göndərərək bildirmişdi ki, həm «Brest-Litosvk» sülhünün tanınması, həm də Türkiyə ilə qəti müzakirələrdə buluna bilmək üçün Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin özünün müstəqil bir dövlət olaraq Rusiyadan ayrıldığını qəti bir şəkildə elan etməsini tələb etmişdi. Ancaq bunlar yerinə yetirildikdən sonra Qafqaz heyəti Türkiyə ilə müzakirələr apara bilər.

Bu iltimatundan sonra Qafqaz nümayəndələri toplantıya çağırılan seymdə olmaq üçün Trabzondan Tiflisə hərəkət etmişdi. Tiflisdə seymdə toplanan ermənilər, gürcülər və azərbaycanlılar arasında şiddətli münaqişələr olmuş, bir-birilərini qarşılıqlı olaraq ittiham etmiş, Azərbaycan və digər müsəlman nümayəndələri Türkiyəni müdafiə etmiş və Hüseyn Rauf bəy tərəfindən irəli sürülən tələblərin dərhal qəbul edilməsini istəmişdilər. Gürcülər və ermənilər Türkiyəyə qarşı Almaniyaya istinadla Türk tələblərini qarşılamağı önə sürmüşdülər.

Tiflisdə münaqişələr və müzakirələr davam edərkən III ordu komandanı Vehib Paşa Ənvər Paşadan aldığı əmr əsasında hərbi hərəkətə yenidən başlamış, 5 aprelə Sarıqamışı ermənilərdən almış, erməni birlikləri Yeni Səlim mövqeyində müqavimət təşəbbüsündə bulunsalar da, 19 aprelə böyük bir məğlubiyyətə uğrayaraq geri atılmış, 25 aprel 1918-ci ildə Qars qalası Türk ordusu tərəfindən heç bir müqavimətə rast gəlmədən alınmışdı.

Batum da heç bir müqavimətə rast gəlmədən Türk ordusunun əlinə keçmişdi. Bununla da aprelin sonuna qədər 3 sancaq bütünlüklə Türk hərbi birlikləri tərəfindən ələ keçirilmişdi. Ona görə də Tiflisdə seym Trabzonda Türk heyəti tərəfindən irəli sürülən şərtləri qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı. 11 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Cümhuriyyəti özünü müstəqil dövlət elan etmiş, hökumət başçısı və xariciyə naziri Çxenkelinin başçılığı altında bir heyət Türkiyə ilə qəti bir sülh bağlamaq üçün Batuma getmiş və Batum konfransında sülh müqaviləsi bağlanmışdı. Axıska və Axalkalaki nahiyyəsinin xalqı

yazılı şəkildə Osmanlı hökumətinə müraciət edərək, onların da Osmanlı dövlətinə bağlanmasını istəmiş və onların bu müraciəti qəbul edilmişdi. Gürcü nümayəndələri bunu qəbul etmək istəməsə də, sonradan Türkiyənin tələbi ilə qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Soviet hökuməti «Batum anlaşmasını» tanımayacağını bildirsə də, nə Türkiyə, nə də Zaqafqaziya Cümhuriyyəti Rusiyanın bu notasını nəzərə almamışdı. Batumda əldə edilən qərarlar seym tərəfindən təsdiqə vaxt qalmadan ortaya yeni məsələlər çıxmış, Zaqafqaziya seymi Tiflisdə təşkil etdiyi son iclasında özünü buraxmış və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin sona çatdığını bildirmişdi.

26 may 1918-ci ildə Gürcüstan və Ermənistan, 28 mayda isə Azərbaycan öz istiqlalını elan etmişdilər. Gürcüstanın paytaxtı Tiflis, Ermənistanın paytaxtı İrəvan, Azərbaycanın paytaxtı da Bakı olacaqdı. Lakin Bakı şəhəri hələ 31 dekabr 1917-ci ildə «Qafqaz Fövqəladə Komissarı» olaraq Peterburqdan göndərilən və erməni «kommunistləri»nin ən irəli gələnlərindən olan bolşevik Şaumyanın hazırladığı bir hökumət çevrilişi ilə alınaraq 18 mart 1918-ci ildə bolşeviklərin əlinə keçmişdi. Ona görə də müstəqil Azərbaycanın paytaxtı müvəqqəti olaraq Gəncə (Yelizavetopol) olmuşdu.

Zaqafqaziyada bolşevik hakimiyyətini qura bilməyən Şaumyan bütün diqqətini Bakıya yönəltdi, Bakıda neft buruqlarında çalışan rus fəhlələrindən, ermənilərdən və cəbhədən qayıdıb Bakı küçələrində sərgərdan dolanan rus əsgərlərindən istifadə etmişdi. Bakıdakı ermənilərin əksəriyyəti Daşnaksütyun təşkilatının təsiri altında olmaqla bərabər, müsəlmanlara qarşı düşmənçilik bütün erməniləri eyni cəbhədə toplamışdı. Bolşeviklər Bakıda rus fəhlələri və əsgərləri arasında olduğu kimi, ermənilər arasında da xeyli tərəfdar qazanmışdı. Bundan istifadə edən Şaumyan Bakıda erməni və ruslardan ibarət bir "bolşevik cümhuriyyəti" qurmağa nail olmuşdu. Bu bolşevik-daşnak birliyi tamamilə müsəlman əhaliyə qarşı yönəlmişdi. 18 mart ilə 1 aprel tarixləri arasında Bakıda bolşevik- erməni birləşmələri tərəfindən Azərbaycan Türklərinə

qarşı qətliaamlar törədilmiş, 12 minə qədər müsəlman öldürülmüşdü. Bu qətliaam əsnasında Bakıda müsəlman əhalinin yarısı şəhəri tərk etmişdi.

Cox qarışıq bir tarixə malik olan hayların (ermənilərin) 1918-ci ilə qədər tarixin heç bir dövründə özlərinə məxsus dövləti olmamışdır. Onların Tiqrən dövründə ən yüksək mərtəbəyə çatması iddiası yanlışdır, çünki bu krallıq heç bir zaman milli dövlət şəklini almamışdır. Türklər Anadoluya gəldikləri dövrdə ermənilər Anadolunun hər tərəfinə səpələnmişdilər və milliyətlərini unutmuşdular. Onlar Səlcuqlu və sonra da Osmanlı Türklərinə bir xilaskar kimi baxmış, onları Bizansın əsarətindən qurtardıqları üçün uzun müddət Türklərə minnətdar olmuşdular. XIX əsrin sonlarına qədər 800 (səkkiz yüz) il Türklərdən şəfqət və mərhəmət görən ermənilər, Türklərin sayəsində canlarını, mallarını, dillərini, dinlərini, məzhəblərini və adət-ənənələrini qorumuş, Türklərin sayəsində bellərini düzəltmiş, Türkərin hesabına İstanbulda yerləşmiş, Türklərin verdiyi imtiyazlardan yetərincə yararlanmış, bir neçə əsr dövlətə az vergi ödəməklə hərbi mükəlləfiyyət daşımamış, ticarət və sənayeni ələ keçirərək rifah içində xoşbəxt həyat sürmüş, siyasi məsələlərə qarışmamışdılar. Osmanlı Türklərinin yürütdüyü siyasət nəticəsində ermənilərin toplum halında yaşamalarına şərait yaranmış, ermənilərin bir xalq olaraq formalaşması və dünyada tanınmaları da Osmanlı dövləti sayəsində baş vermişdir.

Tarixçi M.Varandyan 1914-cü ildə Cenevrədə ermənicə nəşr etdirdiyi "Erməni hərəkəti tarixi" kitabında göstərir ki: "XIX əsrin başlanğıcında ermənilik bir millət kimi Avropada tanınmırdı. Avropalılar bunları İstanbuldan öyrəndilər. Erməniləri yer üzünə dağılmış tacirlər, öz haqq - hesablarından başqa bir şeyə bağlı olmayan kimsələr, yəhudilər kimi vətənsiz, milliyyətsiz, sərsəri, bəxtsiz kimi tanıyırdılar" (İqtibas İsmayıl Musanın "Osmanlı dövlətində ermənilərin durumu və "soyqırımı" tarixi sənədlərin dili ilə" yazısından götürülmüşdür - A.M.Bax: Qarabağ; Dünən, bu gün və sabah, IX elmi-əməli konfransın

materialları, Bakı 2010, səh.120).

"İngilis Erməni Dərnəyi" nin 1894-cü ildə Londonda keçirilən toplantılarından birində ermənilərin bəzi şikayətləri ilə bağlı "Berliner Taqblatt" qəzetinin 1894-cü il 28 sentyabr tarixli 393- cü sayında yüksək məqamli erməni rahibinin aşağıdakı fikirləri öz əksini tapmışdı;

1) Dünyada heç bir azlıq Osmanlı dövlətindəki ermənilər qədər sərbəstliyə sahib olmamışdır;

2) Əgər Osmanlı dövləti olmasaydı, biz ermənilər bir Osmanlı dövləti kimi dövlət qurardıq;

3) Osmanlı padişahının yardımı olmasaydı kilsələrimiz, xəstəxanalarımız, məktəblərimiz xaraba halına gələr, yoxsullarımız acından ölər, din adamlarımız möhtac duruma düşərdi;

4) Ermənilər Osmanlı ölkəsinin hər yerində dağınıq bir haldadırlar, onlar heç bir yerə sahiblik iddiasında ola bilməzlər;

5) Ermənilər hakimiyyət qabiliyyətinə malik deyillər, nədən hökumət qurmaq istəyirlər? Bir erməni kralının ilk işi atasını, qardaşını asdırmaq, ölkəni soyub-satmaq olacaq və Rusiya asanlıqla bu fərsəti qaçırmayacaq, nəticədə isə Osmanlıların əsirgəməyərək verdiyi xoşbəxliklərin yerini tutacaq iztirablardan dolayı nəvə-nəticələrimiz bizlərə lənətlər yağdıracaqlar (İqtibas İsmayıl Musanın göstərilən yazısından götürülmüşdür - A.M. Bax: Qarabağ: Dünən, bu gün və sabah, IX, Bakı 2010, səh.120-121).

Müəyyən tarixi səbəblərdən və xüsusilə artıq Türkiyə içərisində bir erməni dövləti yaratmağın mümkün olmadığını anlayan ermənilərin bir qismi Anadoludan Suriyaya, Livana, İraqa və dünyanın müxtəlif yerlərinə köçmüş, böyük bir qismi isə daşnakların təhriki ilə sonradan "Ermənistan" adlandırılan Qərbi Azərbaycana yerləşmişdilər. Hələ 1904-cü ildə Daşnaksütyunun öz proqramına daxil etdiyi "Qafqaz Ermənistanı"nı yaratmağa başlayan ermənilər Rusiyanın təhriki ilə Türklərlə məskun yerlərdə əhalini qırmaq yolu ilə oraları boşaltmaq və gələcək "Ermənistan" üçün əksəriyyəti erməni

olan bir ərazi hazırlamağa girişmişdilər. Bu məqsədlə 1905-ci il rus inqilabından istifadə edən ermənilər silaha sarılaraq İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Gəncə , Bakı və Şirvan kimi yerlərdə silahsız və dinc Azərbaycan Türklərinə qarşı qırğına başlamış, bununla da erməni-müsəlman davası meydana gəlmişdi.

1904-cü ilin sonlarına doğru Azərbaycan Türklərinin əleyhinə açıq düşmənçiliyə keçən ermənilər nizamlı milli təşkilata malik olmaqla yanaşı, çar hökumətindən də kömək alırdılar. Mütəşəkkil bir hərbi qüvvəyə malik olan, eyni zamanda, dövrün yeni silahları, hətta toplarla silahlanmış "Daşnaksütyun" üzvləri bir tərəfdən silah gücü ilə erməniləri, digər tərəfindən də Qafqazdakı Rusiya hökumətini özünə tabe etdirərək, Qafqaz daxilində bütün müsəlmanları qırıb qurtardıqdan sonra onların yerlərini işğal edib bu ərazilərdə ermənilər üçün müstəqil erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər. Bu xəyallarla yaşayan ermənilərin çoxu Anadoludan qaçaraq Qafqaza sığınan Türkiyədəki erməni hərəkatının başçıları və erməni xalqını müsəlmanların əleyhinə təhrik edən daşnak qaçaqlar idi.

1905-ci il inqilabı zamanı Rusiya hakın dairələri Qafqaz Türklərini inqilabın bəxş etdiyi azadlıq nemətlərindən məhrum etmək üçün bu ermənilərdən istifadə etməyi qərara almışdılar.

Türkiyədəki məğlubiyyətlərindən dərs almayan, Qafqazda olan yüksək vəzifəli məmurlar tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Bakı və Şirvan bölgələrindəki yerli Türklərə, dinc əhaliyə qarşı hücum edib onları qətlə yetirməyə, bununla da bu ərazilərdə çoxluq əldə etməyə başlamışdılar.

Məşhur gürcü yazıçısı Qaribi özünün "Qızıl kitab" adlı əsərində o dövrü xarakterizə edərək göstərir ki, erməni inqilabçılarının, xüsusilə Daşnaksütyun partiyasının yaradılmasına qədər (Daşnaksütyun partiyası 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılıb. Erməni federativ İnqilab partiyasıdır. Partiyanın 1892-ci ildə keçirilən I qurultayında qərara alınıb ki: "Hər yerdə, istənilən şəraitdə Türkləri, kürdləri, erməni

satqınlarını öldür, qisas al!") Zaqadqaziyada sülh və dostluq hökm sürürdü. Bu ölkədə Türklərlə ermənilər arasında olan qanlı qırğınların kölgəsini belə xatırlayan yoxdur. Daşnaklar gəldilər və sıfır ermənilərdən ibarət "Müstəqil Ermənistan" dövləti yaratmaq istədilər. Patriarxal Qafqaz kəndlərinə milli ədavət və qarşılıqlı nifrət hissləri doldu. Ermənilərin silah oynatmaqlarına Türklər də qərarlıqla cavab verdilər. (Bax: Qaribi, Qızıl kitab, Tiflis 1921, səh.49. İqtibas Hüseyn Baykaranını "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" əsrindən götürülmüşdür. Bax; göstərilən əsər, Bakı 1992, səh.120).

Əhməd Bəy Ağayev ermənilərin hücumunu dəf etmək, ona qarşı mübarizə aparmaq, Azərbaycan Türklərini erməni qırğınından qorumaq üçün 1905-ci ildə Bakıda da "Fədai" və ya daha doğrusu "Difai" (Difai-ərəbcə "müdafiəçi" deməkdir) adlı gizli təşkilat yaratmışdı ki, bu təşkilatın fəaliyyəti sayəsində ermənilərin Türklərə qarşı törətdikləri qırğınların qarşısı müəyyən dərəcədə müxtəlif vasitələrlə alınmışdı. "Difai" təşkilatının üzvləri Gəncədə baş verən erməni hücumlarının qarşısını almış, vəziyyətin türklərin xeyrinə həll ediləcəyini görən Tiflis, Bakı, Şuşa, Şamaxı və Gəncədəki yüksək vəzifəli rus məmurlarının, tanınmış gürcülərin vasitəçiliyi ilə Türklər və ermənilər arasında barışıq yaratmaq üçün toplantılar keçirmiş və bununla da hər iki tərəfdə müəyyən sakitlik yaranmışdı. "Difai" təşkilatının bəzi üzvləri Stolipinin irtica illərində həbs olunmuş, bəziləri Türküstana sürgün edilmiş, təşkilatın yaradıcısı Əhməd Bəy Ağayev isə gizlicə İstanbula gəlmişdi.

Gəncədən Dumaya millət vəkili seçilən İsmayılخان Ziyadxanoglu 1906-cı ildə Dumada çıxış edərək İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şuşa və Azərbaycanın digər bölgələrində Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndələri və polislərinin təhriki ilə ermənilərin Azərbaycan Türklərini qətlə yetirməsindən geniş şəkildə bəhs etmiş və göstərmişdi ki, müsəlmanlarla ermənilər bir- birlərinə qarşı o qədər mahirənə surətdə təhrik edirlər ki, yaxın vaxtda bu iki xalq yer üzündən asanlıqla silinəcək, Qafqaz övladlarının qanına boyanmış bu torpaqlarda rus kəndliləri üçün

planlaşdırılmış yaşayış məntəqələri qurulacaqdır.

Səlahiyyətli polislər bir tərəfdən müsəlmanlara: "görürsünüzmü, sizi iqtisadi cəhətdən istismar edən ermənilər silahlanırlar, bir gün gələcək onlar müstəqil dövlət quraraq hər şeyinizi əlinizdən alıb sizi məhv edəcəklər". Digər tərəfdən də ermənilərə; "ehtiyatlı olun, Panislamizm hər tərəfi bürümüşdür, İslam camaatı arasında elə bir güclü birlik yaradılmışdır ki, günlərin birində siz ermənilərin kökünü kəsəcəklər" - deyərək bu iki xalqı bir-birinə qarşı təhrik etməyə başlamışdılar. Beləliklə, bu iki millət arasında Bakıda iki qanlı çarpışma oldu. İrəvan, Gəncə yanğın yerinə dönmüş, hadisələr oradan Şuşaya keçmişdir. Üç aydır ki, orada iki silahlı cəbhə yaradılmışdır ki, bu qanlı qardaş qırğını da hökumət tərəfindən törədilmişdir. Bu dəqiqələrdə İrəvanda silah səsləri eşidilməkdədir. İki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Biz anaların qucağından alınıb havaya atılan südəmər uşaqların havada ikən xəncərlərə keçirildiklərini görmüşük. Biz hamilə qadınların qarnına sancılan xəncərlərin açdığı yaralardan uşaq əllərinin bayıra sallandığının şahidi olmuşuq. Hörmətli millət vəkilləri, cənablar! Qoy mətbuat və təbliğat vastələri ilə aramıza nifaq toxumu səpən provakatorlar utansınlar. Yanğın və alovlardan xoşlananlar iş başından çəkilsinlər. Dəlik-deşik edilən cəsədlərdən, anaların, uşaqların fəryadından, iniltisindən həzz alanlar rədd olsunlar (İqtibas Hüseyn Baykaranın göstərilən əsərindən götürülmüşdür, bax: səh.129,130).

1905-1906-cı illərdə daşnakların təhriki ilə ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri qırğınlar müvəqqəti olaraq 1918-ci ilə qədər bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa dayandırılmış, qarşıdurmalar silahlı mübarizədən ideoloji-siyasi və hətta iqtisadi müstəviyə keçmişdi. Belə ki, özünü "sosialist" adlandıran Daşnaksütyun partiyasının təhriki ilə Bakıda erməni fəhlələri tətillər edərək öz erməni sahibkarlarından tələb edmişdilər ki, müsəlman fəhlələri işdən çıxarsınlar. Erməni fəhlələrinin bu tələbini yerinə yetirən erməni sahibkarlar yüzə qədər müsəlman

fəhləni səfil-sərgərdan olaraq işsiz-gücsüz küçələrə tökmüşdülər.

Bununla bağlı Məmmədamin Rəsulzadə "İrşad" qəzetinin 4 iyul 1906-cı il 156-cı nömrəsində göstərir ki; "Erməni fəhlələrini bu işə vadar edən haman "sosialist" Daşnaksütyun firgəsidir. Haman Daşnaksütyun firgəsidir ki, "sağ olsun sosializm, yaşasın fəhlə sinifinin mühafizi Daşnaksütyun!" "qışqırdığı bir halda erməni firmalarından müsəlman fəhlələrinin qovulmasına fərman verir! Erməni fəhlələrinin etdikləri bu rəzil hərəkət sosializm maskası ilə üzünü örtmüş şovinist firgənin şeytani təbliğatının meyvəsidir. Daşnaksütyunun üzündə olan bu maskanı götürüb onun nə olduğunu aləmə bildirilən kimi, erməni füğərasına da bildirilməlidir. Bu iki milləti barışdırmaq arzusunda olanların cümləsinə lazımdır ki, hər iki millətin kasıblarını qüvvətləndirib Daşnaksütyun kimilərin əlindən xilas etsinlər" (Bax: Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, I cild, Bakı 1992, səh.50-51).

"Sosializm" maskasına bürünüb Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda bolşeviklərlə, menşeviklərlə, eserlərlə ittifaqda olan şovinist Daşnaksütyun partiyasının tək-cə Bakıda deyil, xaricdə də mətbuat orqanlarının Azərbaycan Türklərinə qarşı apardıqları təbliğata Azərbaycan siyasi xadimləri də mətbuat vasitəsilə cavab vermişdilər. Belə ki, Cenevrədə nəşr olunan Daşnaksütyun partiyasının rəsmi qəzeti olan "Draşok" daki yazılara cavab olaraq, Məmməd Əmin Rəsulzadə "Təkamül" qəzetinin 3 fevral 1907-ci il tarixli 7-ci nömrəsində göstərir ki, "Daşnaksütyun" sözü bütün müsəlmanlar üçün mübarizə rəmzi olmuşdur. Haydı qardaşlar! Bu yolda bir dəqiqə, bir an dayanmadan milli ədavəti qızıqsıran, qırgınlar, yanğınlar törədən, əhalini öz yurd-yuvasından didərgin salan, Daşnaksütyunçuların kökünü qazımaqda sabit qədəm olunuz. (Bax: Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, I cild, Bakı 1992, səh 109,110).

XX əsrin I və II onilliyində mövcud bütün siyasi təşkilatlarda təmsil olunan erməni daşnakları Azərbaycan torpaqlarına

viyələnmək üçün kütləvi qırğınlardan, kəndləri, şəhərləri, mədəniyyət abidələrini yandıraraq külə döndərməkdən, qırğınlar törədib əhalini gülləbaran etməkdən çəkinməmişlər.

1917-ci ildə rus ordusunun işğalı altında olan Şərqi Anadoludakı rus ordusunun arxa cəbhəsinin hərbi bazası Zaqafqaziyada yerləşirdi. Rusiyanın müstəmləkəsi olan Qafqaz müxtəlif idarələrə bölünərək rus canişinləri tərəfindən idarə olunurdu. 1917-ci il fevral inqilabından öncə Qafqazın canişini çar II Nikolayın əmisi böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç idi. İnqilabdan sonra Qafqazda çar canişinliyinin yerini müvəqqəti hökumətin təyin etdiyi Xüsusi İdarə Komitəsi tutmuşdu. Bu komitənin rəhbərliyinə milliyətcə rus olan Xarlamov təyin edilmiş, üzvlüyünə isə Azərbaycandan Məmməd Yusif Cəfərzadə, Gürcüstandan Çxenkeli və Abaşidze, ermənilərdən isə Papacanov gətirilmişdi. Beləliklə, Zaqafqaziya xüsusi bir idarə və seçki ərazisinə ayrılmışdı. Ölkəni çar canişinlərinin və qəza rəislərinin əvəzinə xalq tərəfindən seçilən komissiyalar idarə etməyə başlamışdılar. Şəhərlərdə bələdiyyə idarələrinin bütün şöbələri xalqın seçdikləri adamların əlinə keçmişdi. Zaqafqaziyayı idarə edən Xüsusi Komitə ölkəni müstəqil bir seçki ərazisi qəbul etmiş və sözün həqiqi mənasında gizli və azad bir seçki keçirilmiş, mərkəzi Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Azərbaycanda Müsavat Partiyası, Gürcüstanda Sosial Demokrat Partiyası, ermənilərdən isə İnqilabçı Sosialist Daşnaksütyun Partiyası daha çox səs toplamışdılar.

Müəssislər Məclisinə seçilən millət vəkilləri Petroqrada getməyə hazırlaşarkən 1917-ci ilin 7 noyabrında hakimiyyəti silahlı üsyan yolu ilə ələ keçirən bolşeviklər 1918-ci ilin yanvar ayında Müəssislər Məclisini dağıtmış, bununla da Müvəqqəti hökumətin Zaqafqaziyada qurduğu xüsusi komitənin fəaliyyəti sona çatmış, idarə və siyasi yöndən Zaqafqaziyanın Rusiya ilə əlaqəsi kəsilmişdi.

Fəaliyyəti sona çatan Zaqafqaziyanın Xüsusi Komitəsinin təşəbbüsü ilə 10 noyabr 1917-ci ildə Tiflisdə müşavirə keçirilmiş və dörd gün davam edən müzakirədən sonra Zaqafqaziya

Müvəqqəti Hökumətinin qurulmasına qərar verilmişdi.

Bolşeviklər Petroqradda hakimiyyətə gəldikdən və mərkəzi Müəssislər Məclisini dağıtdıqdan sonra Zaqafqaziyada, o cümlədən də Azərbaycanda istiqlal mübarizəsi başlamış, bu məqsədlə Bakıda Azərbaycan milli mübarizəsinə rəhbərlik edən bir neçə cəmiyyət Milli Komitədə birləşərək Azərbaycan xalqını layiqincə təmsil etmişdilər.

Qafqazda başlayan istiqlal mübarizələrinin qarşısını almaq məqsədilə Lenin və Stalinin imzaladıqları 13 nömrəli bir dekretlə erməni bolşeviki Stepan Şaumyan, Kuznetsova və başqa bolşeviklərə Qafqazda sovetləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək tapşırılmış, həmçinin Türkiyə ərazisindəki rus ordularının işğalı altında olan torpaqlarda «Ermənistan» yaratmaq səlahiyyəti vermişdilər. Bu məqsədlə Şaumyan Tiflisə gələrək 22 yanvar 1918-ci ildə çıxış etmiş, bütün Qafqazı «sovetləşməyə» çağırmışdı. Zaqafqaziya Komissarlığı bu çıxışdan dolayı Şaumyanı 24 saat müddətində ölkəni tərk etməyə məcbur etmiş, ona görə də Şaumyan və yoldaşları Tiflisdən Bakıya qaçmışdılar.

Şaumyan Bakıda Türkiyə və Güney Azərbaycandan döənən rus və erməni silahlı əsgərlərindən, Bakıdakı bolşevik fikirli rus əsgərlərindən, sonra isə Daşnaksütyun partiyasının köməyi ilə Azərbaycandakı ermənilərin Türk-müsəlmanlara olan düşmənçiliyindən bacarıqla istifadə etməyə başlamışdı. Şaumyan ilk olaraq rus əsgərlərinə və ermənilərə arxalanaraq müsəvatçıların, menşeviklərin və esərlərin çoxluq təşkil etdiyi Bakı Soveti və Bələdiyyə Məclisini zorla yeniləşdirmiş və bu qurumlarda bolşeviklərin çoxluğunu təmin etmişdi. Şaumyan həmçinin Bakı şəhərinin idarələrində çalışan Azərbaycan Türklərini tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırıb yerlərinə bolşevikləri və erməniləri təyin etmişdi. Beləliklə, Bakını və ətrafını bolşevikləşdirdiyini zənn edən Şaumyan erməniləri və rus əsgərlərini, xüsusilə Xəzər Hərbi Dəniz Donanmasının matroslarını Azərbaycan Türklərinə qarşı təhrik etməyə başlamışdı. Bakıda özünün rəhbərliyi altında Sovet Hökuməti

quran Şaumyan Azərbaycan T türklərinə: «sizlərə Azərbaycan istiqlaliyyəti yerinə bir məzarlıq bəxşiş edəcəyəm» deyərək açıq fəaliyyəftə başlamışdı.

Bakı Bolşevik Rusiyası ilə yanaşı, İngiltərə və Almaniya üçün də son dərəcə əhəmiyyətə malik idi. Bakının bolşeviklərin əlində qalması üçün hər şeydən əvvəl Həştərxandan yardım alması ilə mümkün idi. Bu məqsədlə mərkəzdəki bolşevik hökuməti Bakıdakı Şaumyan hökumətinə yardım etmək üçün Volqa çayı vasitəsilə Tsaritsin (indiki Volqaqrad) və digər şəhərlərdən Həştərxana davamlı olaraq köməklik göstərmişdilər. Ona görə də Bakıdan Həştərxana, oradan da Rusiyanın içlərinə, Moskva və Petroqrada daşınan Bakı nefti Bolşevik Rusiyanın ehtiyacını ödəməyə başlamış, mərkəzi Sovet Hökuməti Bakını əldə tutmaqla mühüm bir başarı qazanmışdı.

Bakıdakı ruslar və ermənilər heç bir fəhlə, əsgər və partiya fərqi baxmayaraq, bir cəbhə halında Şaumanın bolşevik hökumətini dəstəkləmiş, bundan istifadə edən ermənilər Azərbaycan Türklərinə və burada yaşayan yəhudilərə qarşı qətliaamlar törətmişlər.

Ermənilərlə rus bolşeviklərini müsəlmanlara qarşı hücumlara təşviq edən erməni Şaumanın başçılığı ilə 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə qədər Bakıda minlərlə günahsız müsəlman öldürülmüş, onların evləri yandırılmış, mağazaları talan edilmiş,

bolşeviklərin təsiri altında olan Xəzər Hərbi Dəniz Donanması Bakının məscidlərini bombalamış, Azərbaycan memarlığının nadir incilərindən olan «İsmailiyyə» binası ermənilər tərəfindən yandırılmışdı.

Azərbaycan Türklərinə və digər müsəlmanlara qarşı təcavüz bununla bitməmiş, erməni-rus bolşevik birləşmələri və erməni könüllü silahlı dəstələri Azərbaycanın Bakı ətrafı kəndlərinə, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir, Lənkəran, Quba və digər bölgələrinə hücumlar edərək qırğınlar, yanğınlar, talanlar törətmiş, tarixdə analoqu olmayan cinayətlər, soyqırımlar

həyata keçirmişdilər. Lenin tərəfindən Ümum Qafqaz Komissarlığına təyin edilən erməni Stepan Şaumyanın başçılığı ilə 31 mart 1918-ci il Bakı qırğınında 17 min müdafiəsiz, silahsız müsəlman-Türk əhali ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Ermənilərin və rus əsgərlərinin Bakıda törətdikləri bu vəhşilikləri öz gözləri ilə görən Kulna adlı bir xarici turist belə anlatmışdı: «Bakıda ancaq müsəlmanlar yaşayan məhəllələrə hücum edən ermənilər adamları öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, evləri yandırır, uşaqları oda ataraq diri-diri yandırırdılar. Üç-dörd günlük südəmə uşaqları süngülərə taxırdılar. Çuxurların birində bir neçə gün sonra çıxarılan 87 müsəlman cəsədinin qarınları yırtılmış, qulaqları, burunları və digər bədən üzvləri kəsilmişdi. Ermənilər nə uşaqlara, nə qadınlara və nə də qocalara rəhm edirlər»

Seyid Cəfər Pişəvəri öz xatirələrində yazır: «Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, saysız-hesabsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu çox faciəli və nifrətləyiq bir hərəkət idi». (Bax: Mircəfər Pişəvəri, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1965, səh.398)

Azərbaycan tarixinə qanlı səhifələrdən biri kimi düşən 31 martda milli hüriyyət və istiqlal fikri ilə oyanmış Azərbaycan Türklərinin qəlbinə xain əllər tərəfindən zəhərli bir xəncər vurulmuş, paytaxt Bakıda qanlar axıdılmışdı. Həyat və istiqlal əməli ilə çırpınan Türk qəlbini susdurmaq istənmiş, evlər talanmış, ata-babalarımız, bacı-qardaşlarımız, məsum körpələrimiz qətlə yetirilmiş, Bakının ətrafından axan neft çeşmələri qan çeşmələrinə qarışmış, Bakı sahillərini yuyan Xəzər dənizi qan dənizinə çevrilmiş, bütün milli sərvətimiz və milli gücümüz sayəsində vücuda gələn gəmilərimiz, silahlarımız öz üzərimizə yönəldilmiş, Şaumyanlar, Lalayevlər, Suxartseflər və inqilabçı vahid Rusiyaçılar, oyanmış Türk mənliliyini həzm edə bilməyənlər onu öldürmək üçün daşnak qüvvələri ilə birlikdə Azərbaycanda unudulmayacaq qanlı günlər törətmiş, ətrafını bürümüş qara dumanları yarıb parlağa başlayan Odlar

Yurdunun "Müqəddəs atəşi" kəskin Şimal Ayısı tərəfindən söndürülmək istənilmiş, Azərbaycan Azərbaycansız olaraq Azərbaycan türklərinə verilmək planı tətbiq edilməyə başlanılmışdır (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə, "31 mart", "Aərbaycan" qəzeti, 31 mart, 1920, № 64).

Bütün bunlara baxmayaraq , Azərbaycan Türkləri böyük fədakarlıqlar göstərərək müstəqil bir cümhuriyyət mücadiləsinə başlamış, mədəni istedadları, qüdrət, iradə, cəsarət, qeyrət və ağılları sayəsində buna nail olmuşdular.

Belə ki, 9 may 1918-ci ildə Qafqaz Seymi Qafqazın Rusiyadan ayrılaraq müstəqil bir Konfederasiyada olduğuna qərar versə də, 11 may 1918-ci ildə Şimali Qafqaz öz müstəqilliyini elan etdiyi üçün Qafqaz Konfederasiyası dağılmışdı. Bunun ardınca Gürcüstan 26 may 1918-ci ildə, Azərbaycan və Ermənistan isə öz istiqlallarını elan edən kimi hələ 11 may 1918-ci ildə başlayan Batumdakı Zaqafqaziya hökumətinin sülh heyəti parçalanaraq Türkiyə heyəti ilə ayrılıqda müzakirələrə başlamışdılar. Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti adından Milli Şura sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə və xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinski, Türkiyə adından Dövlət Şurasının sədri və ədliyyə naziri Xəlil bəylə III ordu komandanı Vəhib Paşanın imzası ilə iyunun 4-də dostluq haqqında müqavilə bağlanmışdı. «Batum müqaviləsi»nin 4-cü maddəsinə görə, Azərbaycan hökuməti daxildə asayiş qorumaq üçün Türkiyədən hərbi yardım istəmək haqqına sahib olmuşdu.

«Batum müqaviləsi» ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan arasında sülh bağlanmış və bütün ixtilafli məsələlər həll edilmişdi. Bu müqaviləyə görə, Gürcüstan və Ermənistanda dini və hüquqi məsələləri həll edən yüksək səviyyəli dini şəxs olan bir müftü bulunacaq, buradakı xütbələrdə "Xəlifə" kimi Osmanlı sultanının adı zikr ediləcəkdi. Müqavilədə həmçinin Türkiyə ilə Gürcüstan və Azərbaycan arasında bir «neft anlaşması» imzalanmış və bununla da Bakıdan Batuma neftin borular vasitəsilə çatdırılması qarantı altına alınmışdı. Gürcüstan və

Ararat (Ermənistan) hökumətləri "Batum müqaviləsi"ni basqı altında imzaladıqlarını iddia edərək Almaniya ilə yaxın münasibətlər yaratmaq üçün Berlinə bir heyət göndərmiş, Almanlar da bunu öz mənfəətlərinə uyğun bulduqlarından Gürcüstan və qismən də olsa Ermənistanın hamisi rolunda çıxış etməyə başlamış, hətta Gürcüstana öncə beş min, sonra isə 12 minlik bir ordu göndərmiş və bu ordu Türklərlə döyüşməyə başlamışdı.

Bakıda Azərbaycan Türklərinə qarşı erməni-rus bolşevikləri tərəfindən başlayan qırğın Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran və Quba qəzalarına yayılmış, Şaumyanın tapşırığına əsasən, rus və erməni qüvvələri Gəncəyə doğru irəliləməyə başlamışdılar. Azərbaycan Türklərinə qarşı törədilən bu hücumlar 25 iyul 1918-ci ilə qədər davam etmişdi. Təcavüzkarlar bu dəfə Qarabağdakı ermənilərlə qüvvələrini birləşdirərək, Azərbaycanın ikinci paytaxtı Gəncəyə hücum etmişdilər. Gəncənin işğal olunması Azərbaycan istiqlaliyyətinin sonu və Azərbaycanın yenidən Rusiyanın müstəmləkəsi altına düşməsi demək idi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan hökuməti ölkədə hərbi vəziyyət elan etmiş, müsəlman korpusunu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırmış, burada xidmət edəcək zabit kadrlarını hazırlamaq üçün qısamüddətli kurslar açdırmış, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman vermiş, lakin bütün bunların kifayət etməyəcəyini və ordunun yaranmasının xeyli vaxt tələb etdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski «Batum müqaviləsi»nin 4-cü maddəsinə, yəni Azərbaycan hökuməti daxildə asayiş qorumaq üçün Türkiyədən hərbi yardım istəmək haqqına sahib olduğuna dayanaraq, Osmanlı dövlətindən bir divizya həcmində real hərbi yardım göstərməsini xahiş etmişdi. Osmanlı dövləti müttəfiqi olan Almaniyanın əks reaksiyasından ehtiyat edərək, üzdə bu qüvvənin Osmanlı dövlətinə bağlı olmadığı təsəvvürü yaratmaq üçün yeni qoşun birləşməsi «Qafqaz İslam Ordusu» adlandırılmış və bu ordunun başına Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Vitsegeneralisimus Ənvər Paşa

tərəfindən qardaşı Nuru Paşa təyin edilmişdi.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri «Batumi müqaviləsi»nin guya basqı altında imzaladıqlarını iddia edərək, Almaniyaya ilə yaxın münasibətlər yaratmış, almanlar da bunu öz mənfəətlərinə uyğun bulduqlarından Gürcüstan və Ermənistanın hamisi rolunda çıxış etməyə başlamışdılar. Əslində almanlar üçün nə gürcü, nə də ermənilər hər hansı bir dəyər ifadə etmirdi. Almanlar üçün əsas məsələ Bakı nefti idi. Bakı neftindən mümkün olduğu qədər istifadə etməyə çalışan almanların müqaviməti üzündən Azərbaycan hökumətinin köməyinə göndərilən Osmanlı diviziyasının Gəncəyə gəlməsi xeyli ləngimişdi. Ona görə də V Qafqaz diviziyası almanların Gürcüstan dəmir yolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdiyindən Gümrü-Dilican Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur olmuşdu.

25 iyul 1918-ci ildən sonra Bakıya doğru irəliləyən osmanlı və azərbaycanlılardan ibarət Qafqaz İslam Ordusu yürüşünü dayandırdığı üçün ingilis generalı Dunstervilin komandanlıq etdiyi ingilis qoşunu və güney Azərbaycanda polkovnik Biçeraxovun komandanlığı altında olan bir rus kazak diviziyası Bakını işğal etmişdi. Bu hərbi qüvvələrin Bakını işğal etməsi ilə Bakıda idarə əldən-ələ keçmiş, ingilislərə və rus kazak diviziyasına arxalanan Ecer partiyası

daşnaklar və menşeviklərlə birləşərək, «Sentrokaspi» (mərkəzi Xəzər) hökumətini qurmuş, gəmiyə minərək Həştərxana qaçmaq və ordaki bolşeviklərlə birləşmək istəyən Şaumyan və 26 yoldaşı Xəzər dənizində Bakını işğal edən ingilis qüvvələri tərəfindən Təzə şəhərə (Krasnovodskaya) aparılmış və bir müddət həbsxanada saxlandıqdan sonra Şaumyan və Mikoyandan başqa (Şaumyandan gələcəkdə Rusiya əleyhinə istifadə etmək üçün ingilislər onu müstəmləkələri olan Hindistana aparmış, Mikoyan isə rüşvət verib canını qurtardıqdan sonra Moskvaya qaçmışdı) bütün 26-lar orada olan ağ qvardiyaçılar tərəfindən Qızıl Arvatda güllələnmişdilər.

Hakimiyyəti bolşeviklərdən alan Sentrokaspi Hökuməti də

Bakı və Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal edilən ərazilərində Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycan türklərinə qarşı yürütdükləri terrorçu əməlləri və qətləmlərini davam etdirmişdilər.

Ermənilər bu dəfə bolşeviklərlə əlaqəni kəsib Sentrokaspi quldurları ilə birləşmişdilər.

Albay (polkovnik) Biçerakov Sentrokaspi rejimi ilə yola getmədiyindən rus kazak dviziyası Bakı istiqamətinə deyil, şimala, Dağıstana doğru hərəkətə keçmiş, öz vətəni Terek boyuna getməyi tərcih etmişdilər. Biçerakov kazaklarının sivişib getmələri Bakıdakı rus və ermənilər üzərində bir panika havası yaratmışdı. Lakin bunun ardınca 4 avqustda Bakı limanına ingilis birliklərinin gəlməyə başlaması şəhərdəki rus və erməniləri yenidən canlandırmışdı.

Bakının kiçik bir ingilis hərbi birliyi tərəfindən işğalı və bolşeviklər dövründə olduğu kimi, müsəlman əhaliyə qarşı tətbiq edilən təzyiqlər yenə də davam etmişdi. Belə bir vəziyyətdə Bakıdakı müsəlman əhali qurtuluşu ancaq Türk əsgərlərinin gəlməsində görmüşdü. Türk ordusunun gəlişini Azərbaycan Türkləri deyil, şimali Qafqazdan başlayaraq Gürcüstana qədər bütün dinlərdən olan millətlər, hətta ruslar belə səbirsizliklə gözləmişdilər. Çünki onlar da bolşeviklərin zülmündən qurtulmanın yeganə yolunu Türklərin gəlməsində görürdülər.

Azərbaycana gələn Türk hərbi qüvvələrinin Bakını ələ keçirməsi İngiltərə üçün faciəli nəticələr doğura biləcəyindən ingilislər nəyin bahasına olursa olsun, Bakının Türklərin və almanların əlinə keçməsinin qarşısını almalı idilər. Çünki Türklər və almanlar Bakı neftinə sahib olduqdan sonra neft borularla Batuma axıdılmaqla alman hərbi ekonomisi böyük mənfəətlər əldə etmiş olacaq, həmçinin Ənvər Paşanın "Turan" idealının gerçəkləşməsinə yol açacaq, Türklərin Bakı vasitəsiylə Türküstanı sığırması ilə İngiltərənin müstəmləkəsi olan Hindistan təhdid altında olacaqdı.

Bakının ələ keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Ənvər

Paşa bu məqsədlə qardaşı marşal Nuru Paşa komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusu ilə yanaşı, Şərq Orduları komandanı olan əmisi-Kutulamirə fatehi Xəlil Paşanın da Bakının fəthi ilə məşğul olmasını əmr etmiş, beləliklə də Bakının düşmənlərdən təmizlənməsi işi bir növ "Ənvər Paşa və ailəsinin şəxsi işi" mahiyyətini almış kimi idi.

İngilislərin Bakıya gəlməsi və şəhəri ələ keçirməsi Türklər üçün xüsusi önəm qazandırmışdı. Çünki ingilislərlə Bakıda uzun müddət qalmaq və mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müəyyən vaxt lazım idi. Ona görə də ingilislərin Bakıda mövqelərini möhkəmləndirməyə imkan verməmək üçün Əngər Paşa Xəlil və Nuru paşalara əmr göndərərək təcili Bakıya hücum etməyi bildirmişdi. Digər tərəfdən də 27 avqust tarixli Alman-Sovet anlaşmasında almanların Bakı məsələsində sovetləri müdafiə etməsi İstanbulda almanlara qarşı ağır tənqidlərə yol açmış, Ənvər Paşada Bakı məsələsini təkbəşinə həll etmək qənaətini xeyli gücləndirmişdi.

14 sentyabr 1918-ci ildə Nuru Paşa və Xəlil Paşanın başçılıq etdikləri T türk ordusu Bakı üzərinə hücumla keçmiş, ingilis generalı Dunstervill şəhərdə duruş gətirə bilməyəcəyini görüncə hərbi qüvvələrini gəmi ilə Ənzəliyə nəql edilməsini əmr etmişdi. On minlərlə erməni də ingilislərin ardınca Bakını tərk etmişdilər.

15 sentyabr 1918-ci ildə Türk ordusu Bakıya daxil olmuş və Azərbaycanın paytaxtı Türk əsgərlərinin yardımı ilə azad edilmişdi. Bununla da Azərbaycan başsız bir bədən olmaqdan qurtulmuş, Azərbaycan Milli Hökuməti də Gəncədən Bakıya köçmüşdü. Nuru və Xəlil Paşalar Bakı əhalisi tərəfindən qurtarıcı kimi sonsuz minnətdarlıq hissləri və həyəcanla qarşılanmışdılar. Türk əskərləri də "xilaskar qazilər" kimi hər yerdə sevgi ilə qarşılanmışdılar. Milli Azərbaycan dövləti Türklərin yardımı ilə milli müəssisələrini qurmağa başlamış, Türkiyədən bir çox müəllimlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrdə yardım edə biləcək mütəxəssislər də Bakıya dəvət edilmiş, təhsil almaq üçün onlarla tələbə İstanbulla göndərilmişdi.

Türk ordusunun Bakıya girdiyi 15 sentyabr günü əhali ən

unudulmaz günlərindən birini yaşamış, erməni və bolşevik idarəsinin amansız basqı və şiddətindən qurtulmuşdu. Bakı şəhərinin komendantı təyin edilən Miralay Nazim bəy dərhal şəhərdə qayda-qanun yaratmış, şəhərdə normal həyat tənzimlənmiş, şəhərin əvvəlki bələdiyyə başqanı İluşkin və Bələdiyyə məclis üzvlərinin vəzifələri başına dönmələri əmr edilmiş, bələdiyyə məclisinə çoxu müsəlman olmaqla yeni üzvlər seçilmişdi. Beləliklə Türk ordusunun nəzarəti altında Bakı şəhəri asayiş və iqtisadi rifaha qovuşmağa başlamışdı.

Fətəli Xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Milli Hökuməti Gəncədən Bakıya köçəndən sonra İ Milli Hökumət tərəfindən 20 sentyabr 1918-ci ildə əhaliyə vəziyyət bu elanla bildirilmişdi:

«Paytaxt olan Bakıya təzəcə varid olmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti şəhərdə və ətrafda yaşayan bütün əhaliyə heç bir din və millət fərqi qoymadan əmr edir ki, Azərbaycan hökumətinin tabeliüyündə yaşayan heç bir millətə təfəvüt qoyulmayacaq, caniləri, qarətçiləri, qatilləri və camaatın asiyyətini pozanları hökumət ağır cəzaya edama varıncaya qədər düçar edəcəkdir. Əhali bunu bilməlidir ki, Türk millətinin nəcib qəhrəman və fəth əsgərlərinə əmr verilmişdir ki, cinayət və qətl-qarətlə məşğul olanları harada görsələr gülləboran etsinlər. Türk Azərbaycan Hökumətinin şan və şərəfinə yaraşmaz ki, onun paytaxtında günahsız adamların haqq və hüququna təcavüz olunsun» (Bax: «Açıq söz» qəzeti, 20 sentyabr 1918).

Osmanlı Türk ordusunun hərbi hərəkəti Bakını azad etməklə bitməmiş, Yusif İzzət Paşanın komandanlığı altında 6 oktyabr 1918-ci ildə Dərbənd şəhərini almış, 13 oktyabrda Dərbənddə rəsmi şəkildə «Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti» elan edilmişdi. Bu cümhuriyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Terek çayına yaxın olan Tarkini (Petrovskini) də Terek kazaklarını 6 noyabrda oradan çıxararaq ələ keçirən Türk ordusu Tarki dağlarına qədər irəliləmişdilər. Bakının və Dağıstanın düşmən qüvvələrdən təmizlənməsi ilə həm Azərbaycanda, həm də Dağıstanda iki müstəqil dövlət qurulmuş, Ənvər Paşanın öncədən planlaşdırdığı və Türkiyənin

gələcəkdəki əmniyyəti baxımından zəruri gördüyü böyük bir İslam Dövlətinin təməlləri atılmışdı. Ənvər Paşanın planına görə, bir müddət sonra Azərbaycan ilə Dağıstan bir federasiya halında birləşəcək, daha sonra Güney Azərbaycan da bura qatılacaq və bununla da əhalisi 10 milyonu aşan böyük bir Türk-İslam Dövləti meydana gəlmiş olacaqdı. Lakin bu başarıların davamlı ola bilməsi üçün ilk növbədə Türkiyə və Almanıyanın Antanta dövlətlərinə qarşı müharibəni qazanması lazım idi. Hər şey I dünya müharibəsinin nəticəsinə bağlı idi. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, Türkiyə və Almaniya bu müharibəni uduzmuş və 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan «Mondros Müqaviləsi» ilə Türkiyə Azərbaycan və Dağıstandan tamamilə əlini çəkmiş, müqavilənin şərtlərinə görə, Türk orduları dərhal Qafqazı və Azərbaycanı boşaltmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Belə bir vəziyyətdə Osmanlı hökuməti Bakını onun həqiqi sahibi olan Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə təslim edərək, ordularını Azərbaycandan və bütün Şimali Qafqazdan geri çəkmiş, 17 noyabr 1918-ci ildə Tomsonun başçılığı ilə ingilis ordusu Bakıya daxil olmuşdu. General Tomson Azərbaycan dövlət başçılarına ölkədə olan əsas millətlərin nümayəndələrindən ibarət yeni hökumət yaradılmasını təklif etmişdi. Beləliklə, yeni müvəqqəti qanunverici orqan olan Azərbaycan Parlamenti yaranmış, parlament 7 dekabrda təntənəli şəkildə açılmış, yeni hökumət təşkil edilmiş, Fətəli Xan Xoyski yenidən bu hökumətin böaşçısı seçilmiş və bu hökumət Tomson tərəfindən tanınmışdı.

Bakıya Türk ordusunun girməsini həzm edə bilməyən Sovet Rusiyası Türkiyəyə qarşı 3 mart 1918-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanan «Brest-Litovsk müqaviləsi»ni əsas götürərək diplomatik hücumla keçməyə başlamışdı. Belə ki, sovet xarici işlər komissarı Çiçerin Türkiyə xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəyə göndərdiyi 20 sentyabr 1918-ci il tarixli etiraz notasında bildirmişdi ki, «Brest-Litovskdə 3 mart 1918-ci il tarixində bağlanan sülh müqaviləsi ilə Rusiya ilə Türkiyə arasında yeni ərazi və siyasi münasibətlər təsbit edilmişdi. Sülh müqaviləsi ilə

Rusiya və Türkiyə arasında hərbi hərəkətlər durdurulmuşdu. Halbuki sülh müqaviləsi bağlandıqdan dərhal sonra Türkiyə hərbi fəaliyyətə başlamış və bu hərəkət bu ana (20 sentyabr 1918-ci ilə) qədər davam etməkdədi. T ürk qüvvələri «bandit partizan dəstələri» ilə ittifaq halında müntəzəm olaraq Sovet cümhuriyyətinin ərazilərini işğal altında saxlayır, şəhərləri və kəndləri dağıdır və yağmalayırlar. Qadın və uşaqlar da daxil xristian əhali ya qurşuna düzülür, ya da hər cür zülmə məruz qalırlar. T ürkiyə tərəfindən həyata keçirilən bu hərbi hərəkətlərə qarşı Sovet hökuməti bir neçə dəfə etiraz etsə də, bu protestalar heç bir nəticə verməyib. Nəhayət, bu ilin iyul ayında T ürk ordusu Bakı üzərinə hücum etmiş və sovet əsgərlərinin sayca özlərindən çox üstün olan T ürk qüvvələrinə qarşı «qəhrəmancasına» vuruşmalarına baxmayaraq, Rusiyanın ən mühüm şəhərlərindən biri olan Bakıya girmişdir. Sovet hökumətinin bütün etirazlarına baxmayaraq, Osmanlı hökuməti nümayəndələri ya Türk hücumunu sadəcə inkar etmiş, ya da Bakı ətrafında ancaq yerli əhalidən təşkil olunan qeyri-müntəzəm dəstələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirərək vəziyyətdən yayınmağa çalışırlar. Halbuki həqiqətdə Bakıya hücum müntəzəm olaraq Türk qüvvələri tərəfindən icra edilmiş və 30 iyul günü Şövkət Paşa şəhərin təslim edilməsini əhalidən tələb edən bir müraciətdə bulunmuşdu.

Hazırda Bakı şəhəri artıq Türk əsgərləri tərəfindən alınmış, Türk qüvvələri şəhərin içində bulunmaqdadır. Özünü müdafiədən aciz qalan əhali və bütün şəhər bir neçə gün ərzində Türk əsgərləri və onlara qatılan tatar dəstələri tərəfindən təxribata məruz qaldığı halda, Bakıya ancaq yerli dəstələrin daxil olduğunu irəli sürən Türk nümayəndələrinin sözləri həqiqi faktlara ayrı düşməkdə , Türkiyə tərəfindən işlənən bu hücumların ört-basdır edilməsi mahiyyətindədir. Osmanlı hökuməti sovet hökumətinin bütün etirazlarına baxmayaraq, keçən 6 ay ərzində «Brest-Litovsk» sülhünü mütamadi olaraq pozmağa davam etmiş, indi isə bütün bunlar da azmış kimi Türk hökuməti Rusiyanın ən mühüm şəhərlərindən biri olan Bakını

işğal etməklə ən qorxunc təxribata və yağmalara məruz qoydu. Osmanlı hökuməti bununla Rusiya ilə Türkiyə arasında artıq «Brest-Litovsk müqaviləsi»nin mövcud olmadığını göstərmiş oldu. (Bax: «İzvestiya»qəzeti, 21 sentyabr 1920).

Rusiya xarici işlər xalq komissarı Çiçerinin bu radio-teleqramına cavab olaraq, Türkiyə xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy aşağıdakı cavabı göndərmişdi:

«Rusiya hökuməti 3 mart 1918-ci il tarixli müştərək Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin hökmlərini yerinə yetirməmiş, işğal altındakı Türk ərazilərindən hərbi qüvvələrini geri çəkərkən oralarda qeyri-müntəzəm bandit dəstələri buraxmış, həmin dəstələr müsəlman əhalinin mal-mülkü və namusuna qarşı yardıqları hər cür cinayət hərəkətlərinə son verməmişlər. Bu vəziyyət qarşısında Osmanlı hökuməti özünə aid olan əyalətləri silah gücünə geri qaytarmaq məcburiyyətində qalmış və bu çətləri oralardan qovarkən şimal- şərq sərhəddində Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan xalqlarından təşkil edilən bir konfederasiya ilə qarşılaşmışlar. Bu konfederasiya (Zaqafqaziya seymi)Rusiya ilə T ürkiyə arasında Brest-Litovskdə bağlanan sülh müqaviləsini tanımaq istəməmiş və Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlamışdı. Osmanlı dövlətinin bu yeni federasiyaya qarşı özünü müdafiə etməsi tamamilə qanuni mahiyyətdə olduğundan bu yerlərdə bulunan Osmanlı əsgərlərinə qarşı yönəldilən haqsız ittihamlar heç bir hüquqi əsasa dayanmır. Osmanlı ordusunun buralarda olmasının başlıca qayəsi məhz bu çətlər tərəfindən işlənən yolsuzluqlara bir son verməkdir.

Osmanlı ordusunun hərbi hərəkəti sabiq federasiya və mövcud qafqaz dövlətlərinin düşmənçilik fəaliyyətlərinin bir nəticəsi və düşmən qüvvətlərinin hücumlarından sakitlik içində yaşayan yerli xalqı müdafiə etmək qayğısından irəli gəlmişdi. Bu cür hərəkət qanuni bir müdafiə mahiyyətində olub sülh şərtlərini pozmaq kimi vəsfləndirilə bilməz. Osmanlı dövləti istər bu Qafqaz dövlətlərinə (Ermənistan və Gürcüstan nəzərdə tutulur) və istərsə də Qafqazda yeni cəbhə açmaq yolunda bütün qeyrətlərini sərf edən qərbin düşmən dövlətlərinə qarşı özünü

müdafiədə tamamilə haqlı olduğu qənaətidədir.

Bu mülahizələrin işığı altında ingilislərin Bakıdan qovulmalarının hərbi bir məcburiyyət olduğunun izahı çox aydındır. Osmanlı əsgərləri tərəfindən Bakıda zülm və təxribat törədildiyi iddiası isə digər ittihamlar kimi tamamilə əsassızdır.

Bütün bu izahatlardan sonra Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi, Rusiya Federal Cümhuriyyəti hökumətinin özünə çatan xəbərlərin doğru olmadığına qənaət gətirəcəyinə inandığı kimi, Osmanlı dövlətinin Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə daima riayət etdiyinə və Rusiya ilə dost münasibətlərin davamını arzu etdiyinə inanması gərəkdiyini bildirir və Qafqazlardakı hərbi hərəkətlərin də ancaq Osmanlı sahəsinin asayişini təhdid edən çətlərə və ingilis qüvvələrinə qarşı yapılmış olduğunu bəlli etmək istər» (İqtibas Dr.Akdes Nimet Kuratın «Türkiye və Rusiya» əsərindən götürülmüşdür - bax: göstərilən əsər, Ankara 1990, səh. 693-695).

Adını çəkmədən erməniləri tam müdafiə edən sovet xarici işlər komissarı Çiçerin 10 oktyar 1918-ci ildə Osmanlı xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəyə digər radio teleqramında onun cavabına cavab olaraq göndərdiyi bəyanatda bir çox məsələlərlə yanaşı, Bakı ilə bağlı aşağıdakıları yenidən gündəmə gətirərək bildirmişdi ki, Türkiyə hökuməti Bakı üzərinə yürüməklə Türkiyəyə həmsərhəd olan yerlərin əhalisindən bəzi qrupların davranışlarından irəli gələn məsələlərlə özünü heç bir surətdə haqlı çıxara bilməz. Çünki Bakıdakı vəziyyətin bu hərəkətlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Osmanlı xarici işlər nazirinin Bakıda ingilis hərbi birliyinin olması ilə Türk ordusunun hərəkətə keçdiyi haqqındakı iddiası bu bəsit həqiqətə ona görə doğru deyildi ki, Türk ordusunun Bakıya doğru hərəkətə keçməsi oralara tək-cə bir ingilisin ayaq basmasından çox əvvəl başlamışdı və hələ iyulun sonunda Şevkət Paşa (Şevki Yaqub) tərəfindən Bakılılara təslim olmaları tələb edilmişdi. Bakıya ingilis hərbi dəstəsi ancaq avqust ayında girmişdi. Zətən Bakı şəhərinə Türk ordusunun yaxınlaşması ilə şəhər üzərinə ölüm təhlükəsi nəticəsindədir ki, o zamana qədər sovet hökumətinə

sədaqətini sarsılmaz bir şəkildə mühafizə etdirmiş olan bura əhalisi arasında Antanta dövlətləri tərəfindən rüşvətlə əldə edilmiş olan asilərin yalançı sözlərinə qulaq asanların sayı çoxalmış və bu asilər də Bakıya ingilis əsgərini çağırmışdır. Bakıya girən ingilis hərbi birliyi ancaq Türk hökuməti və agentlərinə Bakıya hücumə keçmək xüsusunda guya münasib bir bəhanə təşkil etmişdi. Əslində bu ingilis hərbi birliyi şəhəri müdafiə edəcək durumda deyildi və Bakıya Türk hücumu başlayınca şəhərdən çıxıb getmişdilər. Osmanlı xarici işlər naziri Bəyəfəndi Türk hərbi qüvvələrinin işğal etmiş olduqları ölkənin, yəni Azərbaycanın boşaldılmasına başladıqlarını bəyan edir.

Maaləsəf, bu əmrin fəli nəticələri bizcə hələ məlum deyildir və bu yerlərdən heç birisi istər nizamlı Türk hərbi qüvvələri və istərsə də onlarla birlikdə hərəkət edən qeyri-intizamlı cətlər tərəfindən boşaldılmış deyildir. Rusiya ilə bağlanan müqavilələrin riayət edildiyinə və dostca münasibətlərin Türk hökumətinə həqiqətən arzulandığına dair heç bir fakt Rus hökumətinə məlum deyildir.

Osmanlı hökuməti rus cümhuriyyətinə bu ölkədə, yəni Bakı bölgəsində işləmiş olduğu pislili qismən də olsun düzəltmək surətilə ancaq belə bir dostluq arzusunda olduğunu isbat edə bilər. Bu isə Türklərin zor işlədərək işğal etmiş olduqları Bakı şəhərinin sovetlərə təslim etməsi ilə mümkün olacaqdı. Bu təhvil-təslim əməliyyatı rus sovet nümayəndələrinə və xüsusilə bu məqsədlə tərəfimizdən təyin ediləcək nümayəndələr vasitəsilə icra ediləcəkdə. Türk hücumu nəticəsində hasil olan ziyan və zərər tamamilə ödəniləcəkdə. Məhz bunlar yerinə yetirildiyi təqdirdə, Osmanlı xarici işlər nazirinin teleqrafının sonunda söylədiklərinin isbat edilmiş olduğuna rus hökuməti əmin olacaqdı. Bakı şəhərinin və almanlar tərəfindən tanınan Gürcüstanın Osmanlı sərhəddinə qədərki ərazi ilə Brest-Litovsk sülhündə təsbit edilən Zaqafqaziyadakı Osmanlı sərhəddinə çatan yerləri bizim, yəni sovetlərin nümayəndələrinə təslim edərkən Osmanlı hökuməti təbiidir ki, bu ərazilərdəki bütün nizami Türk qüvvələri ilə birlikdə oralarda fəaliyyətdə bulunan

qeyri-nizami çətləri, instrukturları və komandanları götürüb aparacaqdır. Ancaq bunlar yerinə yetirildiyi təqdirdə Brest-Litovsk sülh müqaviləsi ilə bu bölgələrdə müəyyən edilmiş vəziyyət əvvəlki halına qaytarılmış sayıla bilər. (Bax: «İzvestiya» qəzeti, 12 oktyabr 1918)

Bakı məsələsini daima gündəmdə saxlayan sovet hökumətinin xarici işlər komissarı Çiçerin Osmanlı dövlətinə göndərdiyi 15 fevral 1919-cu il tarixli «Memorandum»da da bir çox məsələlərlə yanaşı, Bakı ilə bağlı bölmədə göstərir ki, Türklərin Bakıya girməsindən sonra siyasi vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Qafqazlarda Türk təcavüzünü dəstəkləmiş olan alman imperializmi artıq mövcud deyildir. Bakı ingilislər tərəfindən yenidən alınmış, və ingilislər Osmanlı İmperatorluğunun yenidən güclənməməsi üçün ən sıx tədbirləri almışdılar. Qafqaz dağlarının cənubunda müsəlmanlarla məskun əyalətlərdə Türk fəhlələri tərəfindən geniş xalq kütlələri yerli feodal bəylər və istismarçıların boyunduruğu altına salınmışdılar. Artıq onlar indi sovet idarəçiliyinin xalq kütlələri üçün nə qədər faydalı olduğunu anlamağa və onları istismar edənlərə qarşı nifrət hissi bəsləməyə başlamışdı. Sovet rus hökuməti nə gürcü cümhuriyyətini, nə ararat cümhuriyyətini, nə də Dağıstan birliyini heç vaxt tanımamışdı. Bütün bu keçici quruluşlar xalq kütlələrinin arzularının xilafına olaraq ancaq yabançıların dəstəyi ilə yaşaya bilmişdilər. Sovet Rusiyası isə bütün qonşuları, o cümlədən də Türk xalqı ilə olduğu kimi, Avropa və Asiyadakı digər millətlərlə sülh içində yaşamaq arzusundadır. Türkiyənin Sovet Rusiyası tərəfindən hər hansı bir təcavüzə uğramasından qorxmağa ehtiyac yoxdur. Rus və Türk xalqlarını artıq heç bir şey bir-birindən ayırmır və Türk xalqı Rus xalqının çoxdan bəri arzuladığı tərzdə dostluq və qardaşlıq əlini uzadarsa, həqiqi mənfəətlərinə ən uyğun bir şəkildə hərəkət etmiş olacaqdır. Sovet rus hökuməti Türkiyə və başqa ölkələrlə münasibətdə sadəcə geniş fəhlə və kəndli kütlələrinin mənafeələri, görüşmələri və arzularından ilham alaraq hərəkətlərdə iştirak etmiş və daima edəcəkdir. Sovet hökuməti

fəhlə və kəndlilərin rifahını təmin etmək, Rusiyanın daxilini yenidən qurmaq və sosial həyatı yenidən bərpa etmək kimi müəzzəm işlər qarşısındadır. Sovet rus hökuməti hər şeydən öncə sülhü, bütün millətlərlə barışı arzu etməkdədir və Türkiyənin də eyni hisslərlə qarşılıq verəcəyini və bu iki ölkə arasındakı sülhün sağlam və dəyişməz əsaslara dayanacağını ümid etməkdədir (İqtibas Akdes Nimet Kuratın "Türkiye ve Rusiya" əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: Cöstərilən əsər, səh. 713-714).

Osmanlı dövlətinin I dünya münharibəsində məğlub olmasından, bütün ərazilərini itirməsindən və Türk ordusunun Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmasından sonra sovet hökuməti bütün gücünü gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı çevirmiş, onu devirmək üçün ermənilərdən maksimum istifadə etmişdi.

«Türkiyə Ermənistanı» xülyasının baş tutmamasını gören ermənilər bütün güclərini Azərbaycan torpaqları üzərində bir «Ermənistan» yaratmağa yönəlmiş, bu məqsədlə xristian Avropa dövlətlərinə və xüsusilə Sovet Rusiyasına arxalanmağa başlamışdılar.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, Rusiya Quzey Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı yerlərdən gətirdiyi bir milyondan çox erməni yerləşdirmiş, bunun da nəticəsində XX əsrin ikinci onilliyində, daha dəqiqi 28 may 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda (İrəvan xanlığı ərazisində) bir erməni dövləti qurulmuşdu.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında qurulmuş Ermənistan dövləti bununla kifayətlənməyərək Azərbaycan Türklərinə qarşı öz təcavüzkar siyasətlərini mərhələ-mərhələ davam etdirmiş və hayların bu təcavüzkar siyasəti xarici güclər, xüsusilə Sovet Rusiyası tərəfindən daima dəstəklənmişdi. Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin yaratdıqları bu bufer dövlətin ərazilərini genişləndirməyə xidmət etmək Rusiyanın tarixi ənənəsinə çevrilmişdi.

Osmanlı dövlətinin I dünya müharibəsində məğlubiyyəti

onun cənubi Qafqazdan çıxması ilə bu boşluğu Çar Rusiyasının varisi olan Sovet Rusiyası var gücü ilə doldurmağa, Çar Rusiyasının müstəmləkələrini yenidən özünə qatmağa başlamış və qısa müddətdə də buna nail olmuşdu. Osmanlı qoşunları Azərbaycanı və İrəvan quberniyasını tərk etdikdən sonra erməni hərbi hissələri quberniyadakı əraziləri tutmağa başlamış, yerli Türklərə amansız divan tutaraq onları kütləvi şəkildə qətlə yetirmiş, köçə məcbur etmiş, əmlaklarını talamaqla onların ərazilərinə yiyələnmiş, bütün bunlar da azmış kimi Azərbaycanın digər bölgələrini, o cümlədən də Qarabağı, Naxçıvanı, Zəngəzuru, Göyçə mahalını da öz dövlətlərinə qatmaq üçün hərəkətə keçmişdilər. Bu məqsədlə erməni təşkilatları Qarabağ bölgəsində bir neçə dəfə üsyan qaldırsa da uğur qazana bilməmişdilər. Nəhayət, Sovet Rusiyasının təşviqi və yardımı ilə 1920-ci ilin aprel ayında haylar Qarabağda genişmiqyaslı bir üsyan çıxarmışdılar.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmağa çalışmasına baxmayaraq, Sovet Rusiyası ilə Ermənistan tandemi Azərbaycanın müstəqilliyi üçün ən təhlükəli amil idi. Bu təhlükəli amil özünü 28 aprel 1920-ci ildə göstərmişdi. Belə ki, ingilislərin Qafqazdan, o cümlədən də Azərbaycandan da ordularını çəkməsi Sovet Rusiyasını cəsarətləndirmiş, Azərbaycanın şimal sərhədində də ağ qvardiyaçı general Denikinın yerini tutan bolşevik Rusiyasının Azərbaycana qəfil basqın etməsi üçün imkan yaranmasına baxmayaraq, Azərbaycan milli ordusundan ehtiyat etdiyindən Moskva ilə İrəvan arasında əvvəlcədən tənzim edilmiş planını işə salmışdı. Sovet Rusiyası ermənilərə Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və Gəncə kimi mühüm və əhəmiyyətli bölgələrini söz vermiş, bunun müqabilində də ermənilər Azərbaycan ordusunu şimaldan cənub və qərb sərhədinə çəkmək üçün Qarabağda üsyan qaldırmış, Ermənistan Qazax qəzası sərhədlərinə rəsmi ordu sövq etməklə yeni cəbhə açmışdı. Azərbaycan ordusu Qarabağda erməni üsyanını yatırmaq və Ermənistan ordusunun Qazax qəzasına daxil

olmasının qarşısını almaq üçün bölgəyə getdiyi vaxt bolşevik rus ordusu olan XI qırmızı ordu Rusiya üçün həyat qaynağı olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı Bakını işğal edərək müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinə son qoymuşdu.

Qafqazda qeyri-sabitlik amili olan haylar öz xristian ağalarına güvənərək regionda özlərini aparıcı millət kimi təqdim edir, Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstana qarşı ağılasıgmaz tələblər irəli sürürdülər. Onların bütün qonşuları ilə düşmənçilik siyasəti yürütməsi nəticəsində öncə Türkiyədə, sonra isə Cənubi Qafqazda, xüsusilə İrəvan quberniyasında və Azərbaycanda yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, on minlərlə dinc sakin qətlə yetirilmiş, yüz minlərlə evsiz-eşiksiz qaçqın və köçkün yaranmışdı. Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illər (daha sonra 1989-cu ildən günümüzə qədər) Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri tarixinin ən ağır, ən qanlı dövrü olmuşdur.

Sərhəd məsələlərinin «Paris Sülh Konfransı»nda həll ediləcəyinə inanan haylar həm Qarabağ, Zəngəzur, Göyçə, Naxçıvan və s. bölgələrdə etnik təmizləmə həyata keçirməyə, həm də Parisdə diplomatik fəaliyyətlərini gücləndirməyə başlamışdılar. Bu məqsədlə Parisdəki erməni nümayəndələri Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə bağlı sülh konfransında ağılasıgmaz tələblər irəli sürmüşdülər. Haylar öz niyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün bir «memorandum» hazırlayaraq sülh konfransına təqdim etmişdilər. Bu «memorandumda» haylar bir sıra cəfəng dəlillər irəli sürərək iddia edirdilər ki, azərbaycanlılar:

1. I Dünya müharibəsində Osmanlı Türkləri ilə müttəfiq olmuşlar;
2. Bakıda ingilis-erməni qüvvələri ilə vuruşmuşlar;
3. Hazırda da (1919-cu ildə) Qafqazda yeni fəlakət törədə bilirlər. (Bax: İsmayıl İMusa, Paris sülh konfransında (1919-cu il) «Böyük Ermənistan» iddialarına qarşı mübarizə, «Qarabağ dünən, bu gün və sabah», IX elmi-əməli konfransın materialları, Bakı 2010, səh.110).

Ermənilər bu konfransa bir «xəritə» də təqdim etmiş və bu

xəritədə Qara və Xəzər dənizlərindən Aralıq dənizinə qədər ərazinin «xarici işğalçılardan», yəni Osmanlı və Azərbaycan dövlətlərindən azad olmasını tələb edirdilər.

Erməni nümayəndə heyətinin tələbləri konfransda böyük dövlətlərin başçıları tərəfindən ciddi qəbul edilməmiş, İtaliyanın baş naziri Nitti hətta «Böyük Ermənistan»ın bərpasını Antanta dövlətlərinin avantürası saymış və bildirmişdi ki, «Ermənistan yalnız xəyali hüquqlarının köçürüldüyü «xəritə» ilə kifayətlənə bilər».

«Paris konfransı»nda ermənilərin əsassız iddialarına Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən tutarlı cavablar verilmişdi. Azərbaycan sülh nümayəndələri, başda Əlimərdan bəy Topçubaşov olmaqla ermənilərin «Böyük Ermənistan» iddialarına qarşı Parisdə mübarizə apararkən bir sıra diplomatik tədbirlər görmüşdü ki, bunlardan biri də Topçubaşovun sülh konfransının sədrinə və müttəfiqlərin nümayəndələrinə təqdim etdiyi 19 avqust 1919-cu il tarixli etiraz notasıdır. Mühüm əhəmiyyət daşıyan bu diplomatik sənəddə göstərilir ki:

1. İngilislərin himayəsi ilə Qars Respublikasının, Naçıxıvan, Şərur-Dərələyəz və Sürməli mahallarının, həmçinin İrəvan qəzasının bir hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsinin və ermənilərin idarəçiliyinə verilməsinin elan edilməsinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti etiraz edir;

2. Erməni hərbi birləşmələri həmin qəzalarda Türk-müsəlman əhaliyə qarşı görülməmiş vəhşiliklər törədirlər;

3. Bu ərazilərin idarəçiliyinin ermənilərə verilməsinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həmin ərazilərə dair şəxsiz hüquqlarının açıq-aşkar pozulması kimi qiymətləndirir;

4. Adları sadalanan qəzalar Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi həmişə onun tərəfindən idarə edilmişdir;

5. Ermənistan Respublikasının idarəçilik anlamında hazırkı vaxtadək (avqust 1919-cu il) həmin qəzalarla heç bir əlaqəsi olmamışdır;

6. Göstərilən ərazilərin müsəlman əhalisi Ermənistanın idarəçiliyinə əsla dözməz və onlar Azərbaycanın tərkibində qalmaları ilə bağlı çoxsaylı nümayəndələr və yazılı müraciətlər göndərmişlər;

7. Ən əsası isə adları çəkilən ərazilərdə yaşayan müsəlmanların və ermənilərin say nisbətinin müsəlmanların xeyrinə olması bu ərazilərin Azərbaycana mənsub olmasının həlli üçün yetərlidir.

Notada həmçinin bu bölgələrin idarəçiliyinin Ermənistana keçməsi aktının onun hökuməti ilə yerli müsəlman əhalisi arasında daimi anlaşılmazlıqlar və hətta toqquşmalar yaradacağı da öz əksini tapmışdı (Məlumatlar İsmayıl Musanın göstərilən yazısından götürülmüşdür - A.M. Bax: "Qarabağ dünən, bu gün və sabah", IX elmi-əməli konfransın materialları, Bakı, 2010, səh. 111-112).

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndələrinin bu kimi xahiş və tələbləri hələlik elə bir ciddi nəticə verməmişdi. Sovet Rusiyasının da erməniləri müdafiə etməsi, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və Gəncə kimi Azərbaycanın mühüm və əhəmiyyətli ərazilərinin ermənilərə verilməsinə söz verməsi və bu sözüə əməl etmək üçün 1 oktyabr 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Respublikasının "öz arzusu" ilə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistana verməyə məcbur etməsi, məsələləri daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Sovet hökuməti ermənilərin şimal-şərq Türkiyə ərazisində də torpaq sahibi olmalarını müdafiə etdiyindən Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı altında Türk ordusu ermənilərə qarşı hücumə keçmiş, 29 sentyabr 1920-ci ildə Sarıqamış, oktyabrın sonunda ingilislər tərəfindən tutularaq ermənilərə verilən Qarsı geri alaraq Arpaçay sərhəddinə dayanmış, 2 dekabr 1920-ci ildə Türkiyə ilə Ermənistan arasında «Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsi» imzalanmışdı. Son Osmanlı Məbuslar Məclisi (Nümayəndələr Məclisi) tərəfindən hələ 28 yanvar 1920-ci ildə təsdiq olunan qərarlar Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətinin xarici siyasətinin əsasını təşkil etmiş, bu dövrdə ilk diplomatik təmas

Sovet Rusiyası hökuməti ilə olmuşdu. 1920-ci ilin may ayında Türkiyə xarici işlər nazirinin başçılığı altında bir Türkiyə heyəti Moskvaya hərəkət etmiş, lakin ilk görüşlər bir nəticə verməmişdi. Lakin Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı altında Türk ordusunun ermənilər üzərində qazandığı zəfər və Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan və yeni Türk dövlətinin imzaladığı ilk millətlərarası müqavilə olan «Gümrü müqaviləsi» Ankara ilə Moskva arasında da uzlaşmaya yol açmışdı. Belə ki 16 mart 1921-ci ildə Moskvada rus-Türk dostluq və qardaşlıq müqaviləsi («Moskva müqaviləsi») imzalanmışdı. «Moskva müqaviləsi»nə əsasən, Batum Rusiyaya tərk edilmiş, bunun müqabilində Türkiyə Rusiyadan para yardımı ilə silah-sursat almış, bununla da Türkiyənin şimal-şərq sərhəddi məsələsi həll edilmişdi. Daha sonra Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan-Ermənistan və Rusiya arasında 13 oktyabr

1921-ci il «Qars müqaviləsi» imzalanmışdı. Bu müqavilə Türkiyə ilə Rusiya arasında dövlətlərarası sərhədlərin radifikasiyası,eyni zamanda Sovet Gürcüstanı, Sovet Ermənistanı, Naxçıvan və Türkiyə arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirmişdi.

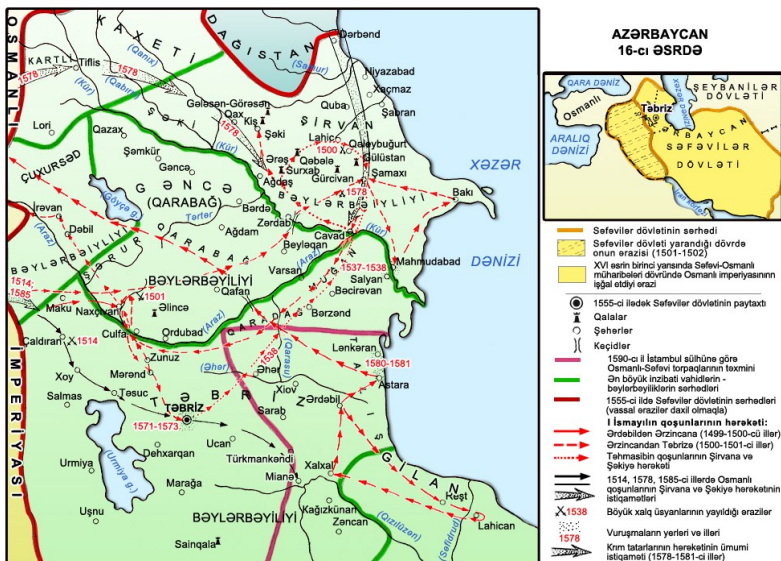
Azərbaycanın sovetləşməsi üçün Sovet Rusiyası təkcə ermənilərdən deyil, Türkiyə Kommunist Partiyasının nümayəndələrindən və Azərbaycan Kommunistlərindən, həmçinin tarixdə siyasi dözümsüzlükləri ilə tanınan "İttihadçılar"dan da maksimum istifadə etmişdi. Belə ki, bolşeviklər İttihadçılara, xüsusilə İstanbulda "Bəkir Ağa Bölüyü"ndən qaçıb gəlmiş Xəlil Paşanı böyük vəzifələr verəcəkləri ilə aldatmış və Azərbaycanın işğalına qədər ona böyük vədlər vermişdilər.

Rusiya Kommunist-bolşeviklər Partiyasının Qafqaz komitəsi ilə əməkdaşlıq edən Xəlil Paşa, Kazım Qarabəkir Paşa və Atatürkə göndərdiyi məktublarda bildirmişdi ki: «Üzərimə götürdüyüm vəzifə İrandan İraq istiqamətinə hərəkət edən «İran inqilab ordusunun» baş komandanlığıdır. Mən buradan Bakıya, oradan da İrana hərəkət edəcəyəm. İraqa və Bəlucistana hərəkət

etmək niyyətindəyəm". Həqiqətdə isə ona bu məqsəd üçün nə ordu, nə də baş komandanlıq verilmiş, o nə İrana, nə İraqa, nə də Bəlucistana hərəkət etmişdi. Əksinə, Xəlil Paşa, Həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyli və Məmmədəmin Rəsulzadə ilə görüşərək hökumətin təşkilinin Həsən Hacınskiyə verilməsini söylədikdən sonra, Qafqaz Mərkəzi İnqilab Komitəsinin Moskva nümayəndəsi Viktor tərəfindən XI Qızıl Ordunun başına keçmək üçün təyin edilmiş və komitə üzvləri tərəfindən qəbul və təsdiq edilərək Dağıstana hərəkət etmişdi. (Bax: Hüseyn Baykara, göstərilən əsəri, səh.276).

Xəlil Paşa hələ yolda ikən XI Qızıl Ordu 26 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan sərhəddini keçərək Bakı üzərinə yürüşə başlamışdı. Zəif qüvvələrlə Bakıda daxili çevrilişin mümkün olmadığını, girişiləcək çevrilişin çox qanlı və talançılığa səbəb olacağını, nəticə etibarı ilə 1918-ci ildə olduğu kimi erməni-müsəlman qırğınına dönəcəyi üçün Mərkəzi Sovet hökumətinin öncədən qərara aldığı şəkildə XI Qızıl ordu sadəcə olaraq Azərbaycana işğal etməli idi. XI Qızıl Ordunun komandanı Levondovski Polkovnik Skaçkov tərəfindən Xəlil Paşanın Qızıl Ordu komandanlığını öz öhdəsinə almağı barədə Qafqaz Komitəsinin qərarı bildirilmiş, lakin Levondovski ona Moskva tərəfindən belə bir əmr gəlmədiyini, ordusu ilə əvvəlki Osmanlı-Rus sərhədinə qədər irəliləyəcəyini bildirmiş və Xəlil Paşanın Moskvaya getməsinin çox münasib olacağını bəyan etmiş, Xəlil Paşa da buna təbə olmuşdu. Göründüyü kimi, sovet hökuməti yetkililəri Xəlil Paşa da daxil olmaqla bolşeviklərlə əməkdaşlıq edən Türkiyəli zabidlərdən bir kor alət kimi istifadə etmiş, onların vasitəsilə XI Qızıl ordu Azərbaycana daxil olaraq öncə telefon, elektrik və dəmiryol stansiyalarını, polis mərkəzlərini və sonda da Bakını işğal etmişdi.

Ermənilərin Azərbaycan Türklərinə qarşı törətdikləri cinayət və qətlamlar Rusiyanın Azərbaycana yenidən işğalı ilə davam etmişdi.

4. Sovet Rusiyasının Türkiyə və Azərbaycana qarşı «erməni kartı»

Bəllidir ki, Nuru Paşanın başçılığı ilə Türk ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra, Bakı ingilis generalı Tomsonun başçılığı ilə ingilis ordusu tərəfindən işğal olunmuş, hərbi nazir Səməd Paşanın başçılığı ilə Azərbaycan hərbi Nazirliyi Bakıdan Gəncəyə köçməyə məcbur olmuşdu. Nəhayət, general Tomsonun Azərbaycan hökumətini tanımasından və Bakını tərk etməsindən sonra Azərbaycan Hərbi Nazirliyi yenidən Bakıya qayıtmağa nail olmuşdu.

Belə bir vaxtda Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında yaşayan ermənilər İrəvan daşnakları tərəfindən təhrik və təşviq edilərək bu vilayəti özlərinə ilhaq etmək məqsədilə Azərbaycan hökumətini tanımamışdılar. Ona görə də, 1919-cu ilin oktyabr ayında briqada komandiri general Cavad Paşanın komandanlığı altında Azərbaycan ordusu Zəngəzur ermənilərinə qarşı hərbi yürüşə başlamış və bir ay davam edən döyüşlərdən sonra Azərbaycan ordusu ermənilərin son istehkam mövqeyi olan Dığa qarşı güclü bir hücum təşkil etdiyi zaman İrəvan hökuməti Gürcüstandakı ingilis komissarlığının vasitəçiliyinə müraciət etmiş və ingilis komissarlığının ciddi müdaxiləsi nəticəsində hücum dayandırılmışdı.

Bundan sonra ermənilər Sovet Rusiyası ilə sövdələşərək 1920-ci ilin 22 martında Qarabağ vilayətinin dağlıq hissəsində xaincəsinə qiyam edərək, Əskəran keçidini ələ keçirmişdilər. Əskəranı zəbt etməklə ermənilər Qarabağın dağlıq qismini Azərbaycandan təcrid edərək, vilayətin bütün hərbi və mülkü məmurlarını əsarət altına almış, Şuşa, Xankəndi və Cəbrayıl qəzasının mühafizə dəstələri 12 gün gecə-gündüz İrəvandan gələn general Dronun başçılığı altındakı erməni çətaləri və erməni ordusunun hücumlarına məruz qalmışdılar. İki atəş - bir tərəfdən şimal sərhədlərinə toplanmış Sovet Qızıl Ordu birləşmələri, digər tərəfdən də erməni ordusu tərəfindən işğal

edilmiş bütün Qarabağ arasında qalan Azərbaycan Hökuməti məhz Qarabağı xilas etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Ona görə də Azərbaycan hökuməti hər an qırğına məruz qala biləcək Qarabağı düşməndən azad etmək üçün Əskəran cəbhəsinə briqada generalı Səlimovun komandanlığı altında qüvvətli bir ordu göndərmiş, 3 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan ordusu ermənilərə qarşı hücumu başlamışdı. Hayların tar-mar olunması ilə nəticələnən bu müharibədən sonra Qarabağ cəbhəsinə gələn Azərbaycan hərbi naziri Səməd Paşa Mehmandarov xain düşməne qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə, Azərbaycan T.ürk zabitlərinə və əsgərlərinə təşəkkür etmiş və öz nitqində demişdi ki: «Qəhrəman əsgərlər! Mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox vuruşmalarda olmuşam, ancaq sizlər qədər qəhrəman əsgərlərə nadir hallarda rast gəlmişəm. Sizlər mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz öz qanınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu qorudunuz». (Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı 1992, səh.122, 123, 124).

Haylar 1920-ci ilin yazında təkcə Qarabağda deyil, bütün cəbhə boyu Azərbaycana hücumu keçmişdi. Sovet Rusiyasının XI qırmızı ordusunun 1920-ci il aprel ayında Azərbaycanın sərhədlərini keçməyə hazırlaşdığı bir ərəfədə, 5 apeldən başlayaraq erməni qoşunları Qazax qəzası istiqamətində, həmçinin Naxçıvan və Ordubada mütəşəkkil hücumu keçmişdilər. Naxçıvan və Ordubada hücumda İran erməniləri də iştirak etmişdilər. İran ermənilərinin bu hücumda iştirakı ilə bağlı Azərbaycanın İrandakı diplomatik nümayəndəsi Adilxan Ziyadxanov Qacar hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, həmçinin ermənilərin adı çəkilən ərazilərə hücumu haqqında Tehrandakı ingilis, amerikan, fransız diplomatik nümayəndələrinə də məlumat vermişdi. Ermənilərin bu hərəkətlərinə qəti etirazını bildirən Azərbaycan xarici işlər naziri Fətəlixan Xoyski Ermənistan xarici işlər nazirinə sərhədlərdə qan tökülməsinin dayandırılması üçün təcili tədbirlər görməklə bağlı nota göndərməyə məcbur olmuşdu.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan hökuməti həm Ermənistana, həm də Sovet Rusiyasına eyni vaxtda notalar göndərmiş, ermənilərin davam edən təcavüzünə, Sovet Rusiyasının isə təcavüzkarlıq niyyətinə öz münasibətini bildirmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq nə erməni daşnak hökuməti və nə də Sovet Rusiyası Azərbaycana qarşı öz təcavüzkar siyasətindən əl çəkmişdi.

Hayların «Qarabağ üsyanı» Azərbaycan ordusunu şimaldan cənub və qərb sərhədlərinə çəkmək üçün Sovet Rusiyası ilə İrəvan daşnakları arasında əvvəlcədən razılaşdırılmış bir plan əsasında baş vermiş, bundan istifadə edən bolşevik Rusiyası şimaldan Azərbaycana qəfil basqın edərək paytaxt Bakını işğal etmiş, bütün İslam aləmi və Türk dünyasında ilk respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə son qoyaraq, mərhələ-mərhələ bütün Qüzey Azərbaycanı ələ keçirmişdi. Bütün bunlar azmış kimi Sovet Rusiyası Azərbaycanı «sovetləşdirdikdən» sonra ermənilərə verdiyi sözünə əməl etmək üçün 1 oktyabr 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Respublikasını «öz arzusu ilə» Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistana verməyə məcbur etsə də, Azərbaycan xalqının müqaviməti və yeni Türkiyənin diplomatik müdaxiləsi nəticəsində bu ərazilərdən bir qismi Ermənistana verilsə də, digər qismi Azərbaycanda qalmışdı. Belə ki, Azərbaycan Qarabağla Naxçıvanı ayıran Zəngəzuru, Gəncə və Qazağın dağlıq qismlərini Ermənistanın xeyrinə itirmiş, üstəlik Azərbaycanın tam göbəyində Ermənistan "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti"nin yaradılmasına da nail olmuşdu.

Sovet Rusiyası təkcə Azərbaycan ərazilərini deyil, Türkiyənin şərq vilayətlərini də haylara vəd etmişdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycanı sovetləşdirdikdən sonra növbəti hədəfi Ermənistan və Gürcüstan idi. Ermənistanda 29 noyabr 1920-ci ildə Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet Rusiyası Türkiyənin də sovetlər kimi ermənilər leyhində bəzi ərazilərdən imtina etməyi istəmişdi. Bu məsələ Türkiyə ilə Rusiyanın diplomatik münasibətlərində uzun mübahisələrə səbəb olmuşdu.

Sovet Rusiyası bu tələbi ilə Türkiyəni federallaşdırmaq istəmiş və bu federasiya «Ermənistan, Kürdüstan, Lazistan və Şərqi Trakiyadan» ibarət olmalı imiş. Bununla bağlı Rusiya xarici işlər komissarı Çiçerin Moskvada olan Türk nümayəndə heyətinin başçısı, Türkiyə xarici işlər naziri Bəkir Sami bəyə demişdi ki: «Biz ermənilərə ərazi verdik, sizin də verməyiniz lazımdır. Bu mənfəətlərimizin xeyrinədir». Çiçerinin bu təklifi ilə Yusif Kamal bəy Ankaraya qayıtmış və məsələni Türkiyə Böyük Millət Məclisinə bildirmiş, lakin məclis Türkiyənin çox ağır vəziyyətdə olmasına, ətrafın bir düşmən cəmbəri ilə əhatələnməsinə baxmayaraq, bir qarış torpaq belə verməyəcəyini qətiyyətlə bildirmişdi. Lakin T ürkiyə Böyük Millət Məclisinin qəti qərarı belə Sovet Rusiyasını fikrindən vaz keçirməmiş, Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı Çiçerin Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədrinə göndərdiyi bir notada bildirmişdi ki: "Türkiyə Ermənistanı, Kürdüstan, Lazistan və Şərqi Trakiya əhalisi arasında vaxtı ilə bu yerlərdən qaçmış mühacirlərin iştirakı ilə sərbəst ümumi seçki keçirilməsi zəruridir". Çiçerinin bu notasından əvvəl Osmanlı dövləti ilə qalib dövlətlər arasında imzalanan "Mondros müqaviləsi"nin 20-ci maddəsində Türkiyənin 6 şərq vilayətindən ibarət bir "Ermənistan"dan söhbət getmiş, Lord Kerzon 1920-ci ilin 12 martında Millətlər Cəmiyyətinə Ermənistan üzərində mandat qəbul etməyi təklif etsə də Millətlər Cəmiyyəti 11 aprel 1920-ci ildə bu himayədən imtina etmişdi. Həmin 1920-ci ilin aprel ayında San-Remoda təsbit edilmiş "Sevr müqaviləsi" də Türkiyə torpaqları üzərində bir "Ermənistan" təsəvvür edirdi. Bu "Ermənistan" Amerikanın himayəsi altında olacaqdı. Lakin Amerika prezidenti Vilsonun bu barədəki təklifini 1 iyun 1920-ci ildə ABŞ senatı rədd etmişdi. Çiçerinin bəhs edilən notası Amerika senatının rəddindən bir gün sonra verilmişdi. Sovet hökuməti bununla zahirən kapitalist dövlətlərinin edə bilmədiyini etmək istəmiş və "məhkum millətlərin hamısı" olduğunu nümayiş etdirməyə fürsət tapmışdı. Halbuki, onun arxasında yeni rus imperializmi gizlənmişdi. Sovet Rusiyası bu

siyasəti ilə Dəli Petronun isti dənizlərə çıxmaq siyasətini gerçəkləşdirmək istəyirdi. Ona görə də Rusiya Qafqazda nəyin bahasına olursa olsun yenidən yerləşmək, buranı özünün hərəkət bazası halına salmağa çalışırdı. Halbuki, ermənilərdən başqa Qafqaz xalqlarından heç biri bu barədə Rusiyaya tərəfdar deyildi. Sovet Rusiyası 1918-ci ildə olduğu kimi 1920-ci ildə də ermənilərin xəstə ruhi tələblərindən istifadə etməyə çalışmış və buna müvəffəq də olmuşdu. Əvvəllər Çar Rusiyası, bir müddət də Denikin Rusiyası ordusunun bələdçisi olan haylar bu dəfə də Sovet Rusiyasının bayrağına sığınmışdılar.

XI Ordunun Azərbaycanda yerləşməsi və Azərbaycanın bolşeviklər vasitəsi ilə sovetləşməsinə baxmayaraq, ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməmiş, Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura və başqa bölgələrə təcavüzlərini davam etdirmişdilər. Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin ağırlığından yararlanan haylar 1920-ci ilin yayında Zəngibasarı dağıdaraq Naxçıvana doğru irəliləməyə başlamış, lakin Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı altında Türk ordusunun Naxçıvanı nəzarət altına alması ilə ermənilərin «Naxçıvan sevdası» birdəfəlik tarixə gömülmüşdü. Naxçıvandan əlləri üzülən erməni qoşunları Zəngəzura yenidən hücum edərək, o bölgənin böyük bir hissəsini zəbt etmişdi. Belə bir vəziyyətdə sovetlərə qarşı Azərbaycanın müxtəlif yerlərində baş verən üsyanlar XI orduda elə bir hiddət yaratmışdı ki, onlar hayların Azərbaycana təcavüzünə dəstək vermiş və düşmüşdü ki, Azərbaycan Türkləri ermənilər tərəfindən nə qədər çox sıxışdırılsa, onların sovetlərə itaəti bir o qədər artar. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Fəzail İbrahimli, Azərbaycanın nisbi müstəqilliyinin sonu və Qarabağ oyunu, Qarabağ: Dünən, bu gün və sabah, IX elmi-əməli konfransın materialları, Bakı 2010, səh. 76.

Sovetlərin bu taktikası həm Rusiyaya, həm də Ermənistanə yaramış, 29 noyabr 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hökuməti qurulan kimi 30 noyabr 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclasında Zəngəzurun bir hissəsinin ermənilər

tərəfindən işğalı qəbul edilmiş və bu ərazilərin Ermənistana birləşdirilməsinə razılıq verilmişdi. Lakin ermənilər və onların havadarları bununla kifayətlənməmiş, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini irəli sürmüşdü. AK(b)P MK siyasi və təşkilati bürosunun 27 iyul 1921-ci il birgə iclasında bu məsələyə baxılmış və Ermənistanın bu iddiası rədd edilmişdi. Lakin ermənilər bu iddialarından əl çəkməmiş, Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 27-28 iyul 1923-cü ildə keçirilmiş plenumu bir ay müddətində Dağlıq Qarabağa «vilayət muxtariyyəti» verilməsi barədə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə ultimatum xarakterli tapşırıq vermiş, bu qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi «Dağlıq Qarabağ İMuxtar vilayətinin yaradılması haqqında» dekret vermişdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin bu "dekret"i Ermənistana və ermənilərin himayədarlarına gələcək siyasi oyunları üçün bir "tutanağ"a, Azərbaycan xalqı üçünsə bir "çiban"a çevrilmişdir.

Beləliklə, Rusiyanın erməniləri 200 il (1723-1923) müddətinə öz himayəsi altına almasının üçüncü mərhələsində Rusiya Quzey Azərbaycan ərazisində 29 min km²-lik bir "Ermənistan" adlı dövlət, bir də 4 min 160,5km²-lik bir Dağlıq Qarabağ adlı muxtar vilayət yaratmağa nail olmuşdu. 3 mart 1878-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanan «Ayastefanos müqaviləsi» ilə ilk dəfə rəsmi sənədlərə daxil olan «erməni məsələsi» nəzərdə tutulan ərazidə olmasa da, 28 may 1918-ci ildə xarici havadarların sayəsində həll edilmiş, 28 iyun 1923-cü il tarixli Rusiya Kommunist Partiyası Qafqaz bölgə komitəsinin ultimatumu ilə Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli qərarı ilə «Dağlıq Qarabağ məsələsi» adlı yeni bir «erməni məsələsi» gündəmə gətirilmişdi.

Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk üç ilində (1920-1923) baş verən hadisələr nəticəsində Qarabağ tarixi coğrafi bütövlüyünü itirərək iki hissəyə (aran Qarabağ, dağlıq Qarabağa) ayrılmış, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili nəticəsində Cavanşir,

Şuşa və Qubadlı qəzalarının bəzi əraziləri öz inzibati bölgüsündən ayrılaraq, Dağlıq Qarabağın tərkibinə daxil edilmişdi. Bu azmış kimi Qarabağın qalan hissəsindən də bir «Kürdüstan» qəzası yaradılmış, onun mərkəzi qəza icrakom sədri müəyyənləşdirilmiş, Qubadlı qəzası isə ləğv edilmişdi. Beləliklə, Qarabağın tarixi ərazisindən Azərbaycan SSR-nin tərkibində cəmi 15 min 996,9 kvadrat km-lik bir ərazi qalmışdı.

Sonrakı inzibati-ərazi bölgüləri prosesində Zəngəzur qəzasının Azərbaycan SSR-nin tərkibində qalan hissəsində əvvəlcə Qubadlı, sonra Kürdüstan qəzası, daha sonra isə müəyyən dəyişikliklərlə Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları, Ağdam və Cəbrayıl quberniyalarının ərazisində isə Ağdam, Bərdə, Ağcabədi, Tərtər (Mibəşir) və Cəbrayıl rayonları yaradılmışdı.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti elmi-coğrafi prinsip əsasında deyil, volyuntarist, yəni ermənilərin sayca çoxluğu prinsipi əsasında Sovet Rusiyası tərəfindən gələcək siyasi məqsədi üçün yaradılmışdı.

Sovet Rusiyası öz strateji məqsədlərinə nail olub Qafqazı sovetləşdirərək burada möhkəmləndikdən, Azərbaycanın tarixi ərazisi Qarabağı ikiye ayıraraq hayların istəyini yerinə yetirdikdən sonra Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet respublikaları arasında sərhəd məsələlərini müvəqqəti olaraq dondursa da, istər Ermənistan, istər Dağlıq Qarabağ, istərsə də xaricdəki ermənilər Azərbaycanla bağlı separatçılıq fəaliyyətlərini dayandırmamış, erməni siysətçiləri, yazıçıları və digər zümrələrdən olanlar da erməni strateji məqsədinin fəal döyüşçülərinə çevrilmişdilər.

Bu işdə Mərkəzi Sovet rəhbərliyi də ikili standart tətbiq edərək, Azərbaycan daxilində daim problem yaratmış, strategiyasının əsas tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda əhalinin etnik tərkibinin hayların xeyrinə fərq yaradacaq dərəcədə dəyişdirilməsi məqsədini güdən siyasət həyata keçirmiş, həmin dövrdə Ermənistanda Azərbaycan Türklərinin

daha çox və daha sıx yaşadıqları Vedi, Əzizbəyov və Qarabağlar rayonlarından ibarət bir Muxtar qurum yadailmasını ağıllarına belə gətirməmişlər.

Mərkəzi Sovet rəhbərliyi hayların 1920-1930-cu illərdə tam nail ola bilmədiklərini II Dünya müharibəsinin başa çatmasından dərhal sonra ermənilərlə birlikdə həyata keçirməyə çalışdılar. Belə ki, 1945-ci ilin noyabr ayında Ermənistan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Arutyunov Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin baş katibi Josif Stalinə müraciət edərək, Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin “Qarabağ vilayəti” kimi Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırmışdı. Bu müraciətin mətni Ümumittifaq (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitənin katibi G.M.Malenkov tərəfindən 28 noyabr 1945-ci ildə Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Mircəfər Bağirova göndərilmiş, onun rəyini bildirməsini təklif etmişdi.

Mircəfər Bağirov bununla bağlı 10 dekabr 1945-ci ildə Moskvaya öz cavabını bildirmişdi. Tarixi faktlar və yüksək siyasi və diplomatik bir dillə yazılmış cavab məktubunda Mircəfər Bağtrov bildirmişdi ki: -Biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik. Lakin bu ərazinin Ermənistan SSR ilə ümumi sərhədlərinin olmaması və Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Dəstəfur rayonları ilə ayrılması səbəbindən partiya orqanlarının göstərişi əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə mərkəzi Xankəndi, indi Stepanakert adlanan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmışdı. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-yə bitişik olmamış və hazırda da bitişik deyildir...

Eyni zamanda Ümumittifaq K(b)P MK- nin nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına

bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR- nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də bəxşilməlidir. Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-mişət şəraitini və ona mədəni-siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradardı.

Ümumittifaq K(b)P MK-dən yuxarıda göstərilənlərdən əlavə aşağıdakı məsələlərə də baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-nin Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar. Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79 min nəfər olduğu halda cəmi 9 min gürcü- inqloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik. Lakin bu məsələ ilə bir zamanda Gürcüstan SSR- nin demək olar ki, yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-yə bitişik olan Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Və nəhayət biz, Dağıstan SSR-nin keşmişdə Azərbaycanın bir hissəsi kimi, Bakı quberniyasının tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-yə bitişik olan Dərbənd və Qasımkənd rayonlarının Azərbaycan SSR- nin tərkibinə qatılması məsələsini nəzərdən keçirilməsini xahiş edirik. Bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir və maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarısından çoxu ilin doqquz ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.

Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nü- mayəndələr daxil edilməklə Ümumittifaq K(b)P MK Komissiyasının yaradılmasını məqsədəuyğun hesab edirik".

Azərbaycan KP MK katibi M.C.Bağirov

10 dekabr 1945-ci il. №1330, Bakı şəhəri.

(Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, Qarabağ tarixi, Qarabağ: Suallar və faktlar, Bakı 2005,

səh.37-38).

Mircəfər Bağirovun bu tarixi, siyasi-məntiqi və diplomatik dillə yazılmış cavab məktubu sovet yetkililərini fikrindən daşındırmış, ona görə də erməni liderləri bu tələblər qarşısında Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin mümkün olmadığını anlayaraq, o dövrdə bu istəklərindən imtina etməyə məcbur olmuşdular. Çox qəribədir ki, hələ 22 may 1919-cu ildə bolşevik erməni liderlərindən Mikoyan Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Leninə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki: «Erməni daşnakları Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistana birləşdirmək istəyirlər. Lakin bu, Qarabağ üçün həyat mənbəyi olan Bakıdan ayrılmaq və heç bir əlaqəsi olmayan İrəvana birləşmək deməkdir. Erməni kəndliləri V qurultaylarında Azərbaycanı tanımağı və onun rəhbərliyi altında qalmağı qərarlaşdırmışlar». Həmçinin Qarabağ bölgəsi erməniləri 15 avqust 1919-cu ildə keçirdikləri VII qurultaylarında da Azərbaycana bağlılıqlarına dair mövqe ortaya qoyaraq razılaşma imzalamışdılar. Bu razılaşmada eyni zamanda, Paris Sülh Konfransında Qarabağın Azərbaycan ərazisi kimi qəbul olunduğu da vurğulanmışdı. (Bax: Araz Aslanlı, Qarabağ problemi: tarixi, mahiyyəti, həlli prosesi, Bakı 2009, səh.14; Cemalettin Taşkıran, Geçmişten günümüze Karabağ meselesi, Ankara 1995, səh.251).

Bütün bunların nəticəsində müvəqqəti olaraq Dağlıq Qarabağdan əl çəkən ermənilər 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərini Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya etməyə nail olmuşdular. Bu deportasiya nəticəsində 144 minə yaxın Azərbaycan türkü Ermənistandan çıxarılmış, 476 türk kəndi boşaldılmışdı. Etnik təmizləmə məqsədi ilə həyata keçirilən bu aksiya həm adminstrativ xarakter daşdığı, həm də Ermənistanda yaşayan xalqlardan yalnız Azərbaycan türklərinə tətbiq edildiyi üçün siyasi repressiya kimi dəyərləndirilməlidir.

Bununla kifayətlənməyən Ermənistan rəhbərliyi Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi mövzusunun 1964-cü ildə yenidən gündəmə gətirmişdi. Anti-Türkiyə kampaniyasının

gücləndiyi bu dövrdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaq edilməsi barədə 45 min erməninin imzaladığı <<petisiya>> Moskvaya təqdim edilmiş, bunun əsasında Sovet İttifaqı KP MK katibliyi Ermənistan və Azərbaycana bununla bağlı sənəd hazırlamağı tapşırırmışdı.

Ermənistan liderləri və SSR rəhbərliyindəki Mikoyan 1919-cu ildəki fikrinin əleyhinə olaraq Mərkəzi Komitənin baş katibi Xuruşovla görüşlərində Kırımın Ukraynaya verilməsini nümunə göstərərək, Dağlıq Qarabağın da Ermənistana birləşdirilməsini xahiş etmişdilər. **Ermənilər belə hesab edirlər ki, buna Suslov mane olmuşdur. Halbuki, Xuruşov ermənilərin liderləri və Mikoyana bildirmişdi ki, sizə Qağlıq Qarabağdakı erməniləri Ermənistana daşımamız üçün 24 saat vaxt və 12 min hərbi yük maşını verməyə hazıram. (Bax: Yuri Pompeyev, Krovaviy omut Karabaxa, Baku 1992, səh. 19-20)**

Xuruşovun bu sərt cavabı Dağlıq Qarabağ məsələsini müvəqqəti olaraq qapatsa da, sonrakı SSRİ rəhbərliyi ermənilərin Türkiyə və Azərbaycana qarşı tələblərinə müəyyən siyasi çərçivədə müsbət yanaşmış, 1965-ci ildən başlayaraq, Ermənistanda uydurma soyqırım iddiaları ilə bağlı tədbirlər keçirilməsinə və Azərbaycan türklərinə qarşı fərdi və kütləvi təzyiqlərə razılıq vermişdi.

SSRİ-nin dağlama dövründə Dağlıq Qarabağ problemi yenidən aktuallaşmağa başlamış, ilk olaraq erməni əsilli yazarlar öz yazılarında “Ermənistanın Qarabağ bölgəsi” ifadəsini işlətmış, 1984-cü ildə “Literaturnaya qazeta”nın Ermənistan müxbiri Zori Balayan “Ocaq” adlı kitabını rusca nəşr etdirmişdi. Zori Balayan bu kitabında ümumiyyətlə, türklərə və xüsusilə də Azərbaycan türklərinə nifrət aşılamaqla yanaşı, Azərbaycana dair ərazi iddialarına da geniş yer ayırmışdı. Qarabağın tarixinə və bu gününə dair təhriflərlə dolu bu əsər həylərin etiraslarını yenidən qızıqsıdırmasına baxmayaraq, Azərbaycan Kommunist rəhbərliyi Azərbaycan ziyahılarının bu kitaba qarşı ortaya qoyduqları reaksiyaların

geniş şəkildə yayılmasına maneçilik törətmişdilər.

1985-ci ildə SSRİ-də M.S.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə imperiya daxilində həyata keçirilən dəyişikliklər erməni separatçılarının fəallaşmasına səbəb olmuşdu. **İstər xaricdəki erməni lobbisi, istərsə də imperiya daxilindəki erməni ziyahları bu fürsətdən istifadə edərək, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopararaq Ermənistanla birləşdirməyə girişmişdilər. Bu işdə sovet dövlət rəhbərləri onları müdafiə edirdilər.** 1987-ci ildə Qorbaçovun komandasına daxil olan erməni iqtisadçı akademik Aqanbekyan Parisdə Qarabağdan bəhs edərək, bu barədə təklif vermiş, yenidənqurma və aşkarlıq şəraitində bu problemin həllini tapacağına ümid etdiyini bildirmişdi.

"Əvvəllər gizli fəaliyyət göstərən erməni Qarabağ komitəsi və onun Dağlıq Qarabağdakı təşkilatı olan «Krunk» açıq şəkildə işə başlamış. «Miatsum» ("Birləşmə") hərəkəti formalaşdırmışdı. Bu hərəkət geniş miqyasa malik olub, Ermənistan, DQMV, Moskva hakimiyyəti, SSRİ və dünya ermənilərinin potensialını əhatə edirdi. Hadisələr 1988-ci ilin fevralından daha təcavüzkar məcaraya yönəlmişdi. Fevral günlərində İrəvanda və Stepanakertdə mitinqlər dalğası başlamışdı" (Bax: Qarabağ: Suallar və faktlar, Bakı 2005, səh. 40)

Əslində 1988-ci ilin yanvarından başlayaraq "türksüz Ermənistan" siyasəti planlı şəkildə həyata keçirilməyə başlamışdı. Etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın Türklər yaşayan 185 yaşayış məntəqəsi boşaldılmış, 250 mindən artıq Azərbaycan Türkü və 18 min müsəlman Kürd öz ev-eşiyindən zorla qovulmuş, 217 Azərbaycan Türkü haylar tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Artıq 1988-ci ilin deportasiyası Ermənistanda Azərbaycan türklərinə qarşı 80 illik etnik təmizləmə başa çatmış oldu. Bu azmış kimi Mərkəzi Sovet hökuməti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxarmaq istiqamətində yeni addım atmağa başlamış, bu məqsədlə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 12 yanvar 1989-cu ildə "Azərbaycan SSRİ-nin DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında"

qərar qəbul etmiş, lakin "Xüsusi İdarə komitəsi"nin fəaliyyətinə qarşı Azərbaycan xalqının demokratik mübarizəsi nəticəsində 28 noyabr 1989-cu ildə onun ləğvi ilə başa çatmış, onun əvəzində "Təşkilat Komitəsi" yaradılmışdı. Ermənistan bu vəziyyətdən istifadə edərək 1 dekabr 1989-cu ildə DQMV-ni özünə birləşdirmək haqqında qərar qəbul etmiş, lakin SSRİ Ali Soveti Ermənistan SSR Ali Sovetinin bu qərarını 10 yanvar 1990-cı ildə qeyri-qanuni elan etmişdi. Bundan sonra ermənilər Qanlı Qarabağın ələ keçirilməsi uğrunda silahlı mübarizəyə başlamış, öncə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Türklərinin yaşayan ərazilərini işğal etmişdilər. Bununla vəziyyət daha da kəskinləşmiş, Sovet dövləti Bakıda 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə qanlı qırğın törətmişdi ki, bu da Azərbaycan xalqının istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsini gücləndirmiş, Azərbaycan Ali Soveti 30 avqust 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyi haqqında bəyanat, 18 oktyabrda isə "Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı" qəbul olunmuşdu. Ermənilər də yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək siyasi qərar qəbul edərək "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nı elan etmişdilər. Azərbaycan Respublikası bu qurumu tanımaqdan imtina edərək 26 noyabrda ümumiyyətlə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusunu ləğv etmişdir. 1991-ci ilin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə post sovet məkanında yeni geopolitik şərait əmələ gəlmiş və Ermənistan faktiki olaraq, Azərbaycana qarşı müharibəyə başlamışdı. Bu işdə SSRİ silahlı qüvvələrinin Ermənistan və DQ-da yerləşən hissələri ermənilərlə əlbir hərəkət edərək. 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahanı, fevralın 10-da Məlibəyli və Quşçuları, fevralın ortalarında Qaradağlını ələ keçirmiş, fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan hərbi birləşmələri Xankəndindəki 366-cı rus alayı ilə birlikdə Xocalıya hücum edərək. Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım həyata keçirmişdilər. Ermənistan ordusu Rusiya silahlı qüvvələri ilə birlikdə 1992-ci ilin 9 mayında bölgənin "açarı" sayılan Şuşanı, 17 may 1992-ci ildə Qarabağı Ermənistana bağlayan Laçını, 2 aprel 1993-cü ildə Kəlbəcəri, 23 iyul 1993-cü ildə Ağdamı, 23

avqust 1993-cü ildə Cəbrayıl və Füzulini, 31 avqust 1993-cü ildə Qubadlıni və 29 oktyabar 1993-cü ildə Zəngilanı işğal etmiş, bir milyondan artıq Azərbaycan Türkünü yurd-yuvasından didərgin salmışlar.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan ərazilərindəki hayların Rusiya himayəsinə daxil olma istəkləri XVIII əsrin əvvəllərinə dayanır. Belə ki, 1724-cü ilin avqust ayında Gəncə və Qarabağda yerləşmiş 161 nəfər erməni nümayəndəsi, din xadimləri və yüzbaşıları, Osmanlı Türklərinə qarşı mübarizədə kömək üçün Rusiya çarı I Pyotra və Bakıdakı rus komandanlığına məktubla müraciət etmələri onların Rusiyaya meylini açıq ifadə edirdi. (Bax; Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 505-506).

XVIII əsrin 50-ci illərində erməni məzhəbi olan Qriqoryanlığı qəbul edən, əsil-nəsəbi xristian albanlardan Allahqulu, Yeganə, Şahnəzər, Usub və mənbələrdə adı çəkilən digər Qarabağ məliklərinin rus sarayına yazdıqları məktublarda erməni xronistləri mərkəzi hakimiyyət olan Qarabağ xanlığına tabe olmamalarına dini-məzhəbi don geydirlərlər də, əslində bu Qarabağ məlikləri ilə mərkəzi Qarabağ xanlığı arasında gedən mübarizə siyasi xarakter daşmışdı. Bu mübarizə dini dava deyil, hakimiyyət, torpaq və ərazi uğrunda aparılan mübarizə idi. Bu mübarizədə əslən xristian alban olan Qarabağ məlikləri Rusiyadan kömək istəmişdilər. (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 534,535)

Bütün bunlar Rusiyanın Azərbaycana qarşı "erməni kartı"ndan istifadəsinin birinci mərhələsini təşkil edir.

Rusiyanın Azərbaycana qarşı "erməni kartı"ndan istifadəsinin ikinci mərhələsi rus generalı, Qafqaz ordu komandanı Sisianovun adı ilə bağlıdır. Belə ki, rus qoşunlarının Azərbaycandakı başçısı Lazarev Gəncənin işğalı ilə bağlı iki nəfər erməninin məktubuna əsaslanaraq, 1803-cü il yanvarın 9-da Sisianova yazırdı ki: "Bütün Gəncə erməniləri rus ordusunun gəlişini səbirsizliklə gözləyirdilər". Sisianov 30 noyabr 1803-cü ildə Gəncə ermənilərinə belə bir «müraciət» göndərmişdi: «Hamınızı əmin edirəm ki, Ümumrusiya taxt-tacının müdafiəsinə

qalxan hər kəs özünün və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların hər cür təqib və sıxışdırmalarından canınız qurtaracaq. Sizə Gürcüstanın hər hansı bir guşəsində Rusiya dövlətinin sakini kimi asudə yaşamaq hüququ veriləcəkdir- (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 571).

Rusiyanın Azərbaycana qarşı “erməni kartı”ndan istifadəsinin üçüncü mərhələsi Rusiya-Qacar müharibələri (1804- 1813, 1826-1828-ci il müharibələri) dövrü olmuşdur. Bu dövrlərdə Rusiya çarının müxtəlif xarici ölkələrdən, əsasən də Persiya və Azərbaycanın cənub ərazilərindən ön Qafqaza, o cümlədən də Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürməsi ilə bu mərhələni başlatmışdı. Rusiya çox yaxşı düşünülmüş bu planı əsasında erməniləri bu bölgədə yerləşdirməklə, cənubi Qafqaz əhalisinin etnik tərkibini dəyişdirmişdi. Rusiyanın bu işdə məqsədi Osmanlı Türkiyəsini Azərbaycandan və digər Mərkəzi Asiya türk cəmiyyətlərindən ayırmaq və gələcəkdə bu ərazilərdə xristian erməni dövləti yaratmaq idi. Rusiya bununla Osmanlı İmperiyasının Yaxın Şərqdəki maraqlarını təhdid edərək onun əlaqələrini zəiflətmişdi. **Çar burada yerləşdirdiyi immiqrant ermənilərin torpaq sahibi olmaları üçün onlara xüsusi imtiyazlar vermiş, Azərbaycan Türklərini isə öz torpaqlarından köçməyə məcbur etmiş, beləliklə, cənubi Qafqazdakı ermənilərin sayını 3 yüz mindən bir milyon 300 minə çıxarmışdı ki, buda sonda bölgədə milli zəmində qaşındurmaların artması ilə nəticələnmişdi.**

Rusiyanın Azərbaycana qarşı “erməni kartı”ndan istifadəsinin dördüncü mərhələsi 1905-1917-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi başlamadan öncə çar Rusiyası erməniləri Osmanlı İmperiyasına qarşı mübarizəyə hazırlamaq üçün onları təşkilatlandırmağa başlamış, eyni zamanda, Anadoluda, Şimali Azərbaycanda və Qafqazda türklərin kütləvi qətlərini törətmişdi. Rusiya ordusunun Türkiyə Türklərinə və bölgədəki digər müsəlmanlara qarşı keçirəcəkləri əməliyyatları asanlaşdırmağı öz üzərinə götürən və

Rusiyanın birinci dayağı olan çoxlu sayda terrorçu erməni qurupları hazırlamağa başlamış, bu dönm 1917-ci ilə qədər davam etmişdi. Təkcə 1907- 1912-ci illərdə 500 mindən çox erməni Persiya, Güney Azərbaycan və Osmanlı İmperatorluğundan köçürülərək əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən olan ərazilərdə yerləşdirilmiş, bu yolla Rusiya İmperiyası Azərbaycan ərazisində süni şəkildə ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi bir əyalət-Ararat əyaləti yaratmağa nail olmuşdu.

Rusiyanın Azərbaycana qarşı "erməni kartı"ndan istifadəsinin beşinci mərhələsi 1917-1922-ci illəri əhatə edir. Belə ki, hələ 1917-ci ilin noyabrında Rusiya bolşevik qiyamının nəticəsi olaraq, Bolşevik Rusiyası Qafqaz cəbhəsini boşaltmağı qərara almış, əvvəlki illərdə - 1890-cı il Ərzurum üsyanı və ardınca Qumqapı ixtişası, 1892-1893-cü il Merzifon, Kayseri, Yozqat hadisələri, 1894-cü il Birinci Sasun üsyanı, 1895-ci il Babi-Ali nümayişi və Zeytun üsyanı, 1896-cı il Van üsyanı və Osmanlı Bankına basqın, 1904-cü il ikinci Sasun üsyanı, 1905-ci ilin iyul ayında Yıldız sarayının bombalanması 1915-ci il Van qiyamı və Silisiya (Çukurova) üsyanı zamanı çoxlu sayda türkü qətlə yetirən terrorçu erməni dəstələrindən türklərin qisas alacağından qorxduğu üçün fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmuşdular. Bu dəstələr rus qoşunlarının Anadolunu tərk etməsi ilə onlarla bərabər Anadolunu tərk edərək Qafqaza çəkilmişdilər. Anadoluda törətdikləri cinayətləri eynilə Qafqazda təkrarlayan erməni silahlı dəstələri 1917-ci ilin payızından 1918-ci ilin mart ayına qədər 135 min əhalisi olan 199 Azərbaycan kəndini yağmalamış, kəndləri yandırmış, Azərbaycan Türklərini kütləvi şəkildə qırmış, bu kəndlərin əhalisini öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salmışdılar. Bu dövrdə təkcə Zəngəzurda 115 kənd yandırılmış, əhalisi qətlə yetirilmiş, tonqalda yandırılmışdı. 1918-ci ilin mart ayında Cənubi Azərbaycanın Urmiya vilayəti və onun ətraf kəndlərində 10 (on) min Türk və Kürd ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

1918-ci ilin mart-aprel ayında silahlı erməni dəstələri bolşeviklərlə birgə Bakıda və ətraf kəndlərdə Azərbaycan türklərinin kütləvi qırğınını təşkil etmişdi. Onların məqsədi Bakını əsrlərlə orada yaşayan Azərbaycan türklərindən təmizləmək idi. Bolşevik Rusiyası əslində Bakı Kommunasını yaratmaqla bu bədniiyyətli əməliyyatlara himayədarlıq edirdi ki, əks-inqilabi hesab etdikləri ünsürlərə qarşı savaş aparsın. Ermənilər kəndlərə od vuraraq onların sakinlərini diri-diri yandırır, məktəbləri, məscidləri, xəstəxanaları, tarixi abidələri və Bakının misilsiz memarlıq incilərini viran qoymuşdular. Bakı bütünlüklə xarabalığa çevrilmişdi.

Amerika yazıçısı Leonard Ramsdeni özünün "Bir erməninin xatirələrində Azərbaycan hadisələri, 1918-1922" adlı kitabında qeyd edir ki, "silahlı erməni dəstələri 25 min Azərbaycan Türkünə qətlə yetirdilər" (Bax: Leonard Ramsdeni, Bir erməninin anılarında Azərbaycan olayları, 1918-1922, İstanbul 1990)

Rusiyanın Azərbaycan türklərinə qarşı "erməni kartı"ndan istifadəsinin altıncı mərhələsi Sovet Rusiyasının 1920-ci il 28 aprel Azərbaycanı işğal etməsi ilə bağlıdır. Bu dəfə ermənilər Sovet Rusiyasının əli ilə Azərbaycana bolşevik cildində soxulmuşdular. Vaxtilə Azərbaycanda ermənilərlə əlaqədar müxtəlif məqsədlər üçün ruslar tərəfindən yerləşdirilmiş bu ermənilər Azərbaycan Türklərinə zülm etmək və onlara qarşı terror həyata keçirmək üçün fürsəti əldən verməmişdilər. Ermənilər bu dövrdə həmçinin rəsmi torpaq qeydiyyatlarını saxtalaşdıraraq, Türklərə məxsus torpaqları öz adlarına keçirmələrinə nail olmuşdular. Türklər isə uzun əsrlərdən bəri onlara ata-babalarından miras qalmış öz torpaqlarından qovuldular. **Sovet işğalı ərəfəsində 50 minə yaxın Azərbaycan Türkü öz vətənlərindən sürgün edilmişdi. Regionda sülhə nail olmaq üçün Azərbaycan hökuməti öz ərazisi olan İrəvanın Ermənistanın paytaxtı olmasına razılıq vermişdi.** Hətta bundan sonra da Ermənistan sovet işğalı dövrü boyunca Azərbaycan əraziləri hesabına ümumilikdə 9

min kvadrat kilometr olan ərazisini 29 min kvadrat kilometrə qədər artırmışdı. (Seçmələr bizimdir - A.M. Məsud Əxtar Şeyx, Türklərə qarşı erməni uydurmaları və iddiaları, Bakı 2008, səh. 186).

Ermənilər Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycanın qərb ərazisində bir erməni dövləti və Azərbaycanın Qarabağ bölgəsini ikiye bölərək burada "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti" yaratdıqdan sonra bir müddət öz təcavüzkar siyasətindən əl çəksə də, 1948-ci ildə yenidən fəallaşmağa başlamışdılar.

Rusiyanın Azərbaycan Türklərinə qarşı "erməni kartı"ndan istifadəsinin yeddinci mərhələsi 1948-1953-cü illəri əhatə edir. Dağlıq Qarabağı Moskvanın köməyi ilə özünə birləşdirməyə nail

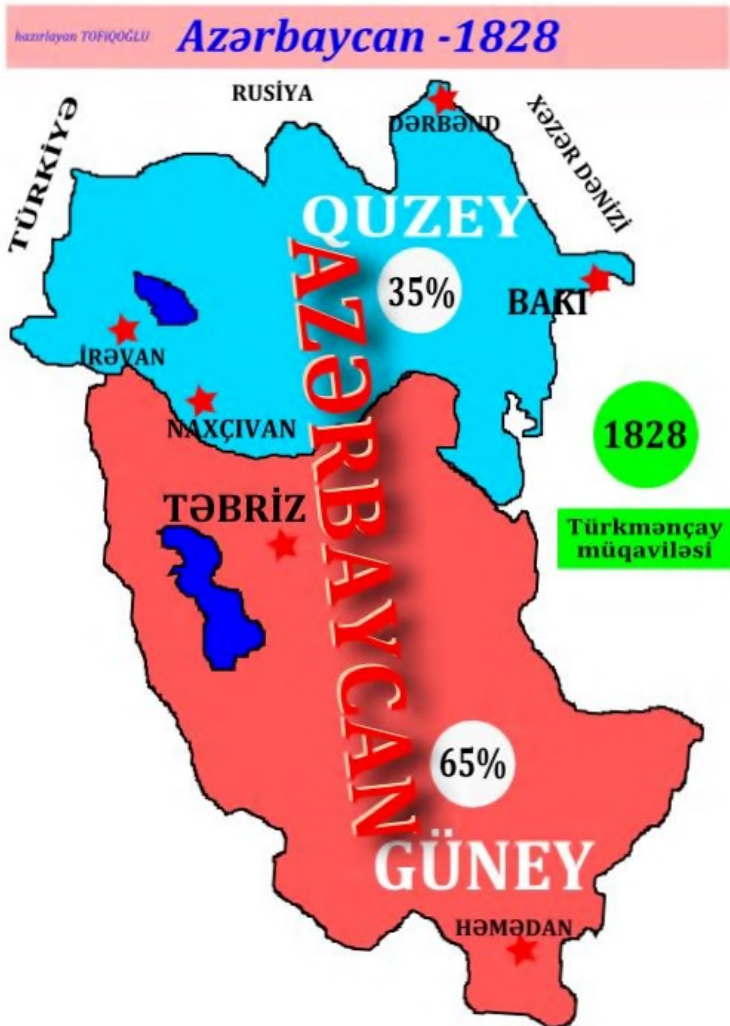
ola bilməyən ermənilər Mərkəzi Sovet hökuməti yetkililərinin razılığı ilə bu dövrdə 100 minə yaxın Azərbaycan Türkünü Ermənistandan deportasiya etmiş, bunun nəticəsində Ermənistanda Azərbaycan Türklərinə məxsus 476 kənd boşaldılmışdı. Etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirilən bu aksiya həm adminstrativ xarakter daçıdığı və həm də Ermənistanda yaşayan xalqlardan yalnız azərbaycan türklərinə şamil edildiyi üçün siyasi represiya kimi dəyərləndirilməlidir.

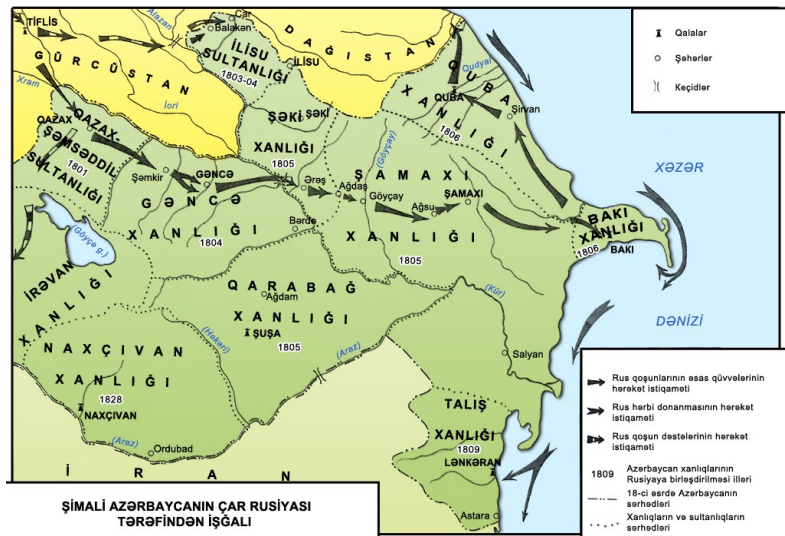
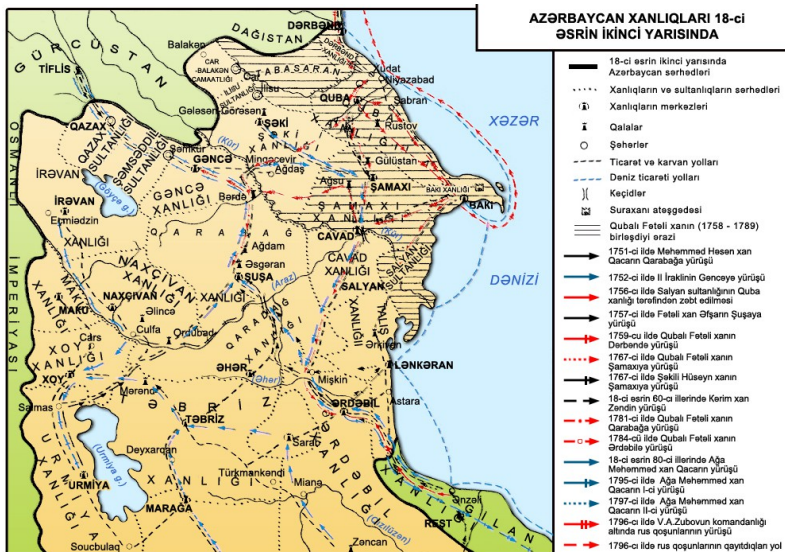
Rusiyanın Azərbaycan Türklərinə qarşı "erməni kartı"ndan istifadəsinin səkkizinci mərhələsi 1985-ci ildə Sovet ittifaqında Mixail Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi və imperiya daxilində yeni bir dövrün - yenidənqurma və aşkarlıq dövrünün başlaması ilə bağlıdır. Bu dövr 1985-ci ili- dən günümüzə qədərki dövrü əhatə edir. 1988-ci ilin yanvarından etibarən «Türksüz Ermənistan» siyasəti ilə planlı bir şəkildə həyata keçirilməyə başlayan bu mərhələdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın Türklər yaşayan 185 yaşayış məntəqəsi boşaldılmış, 250 mindən artıq Azərbaycan Türkü və 18 min Kürd öz ev-eşiyindən zorla qovulmuş, 217 Azərbaycan Türkü ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş, beləliklə, 1988-ci ildə Ermənistanda Azərbaycan Türklərinə qarşı etnik təmizləmə işi başa çatdırılmışdı.

Bundan sonra ermənilər ərazilərini genişləndirmək məqsədi ilə Dağlıq Qarabağı da Rusiyanın köməyi ilə öz ərazilərinə qatmağa can atdılar. Ermənilər Daşnaksütyun partiyasının XX əsrin əvvəllərindəki lideri, Ermənistanın ilk baş naziri, babaları Ovanes Kaçaznuninin vəsiyyətinə əməl edərək, Rusiyaya yaslanıb Ermənistanın sərhədlərini genişləndirməyə başladılar. Ovanes Kaçaznuni göstərirdi ki "İki Ermənistanın (Türkiyə Ermənistanı və Rusiya Ermənistanı nəzərdə tutulur) birləşməsinə deyil, mövcud Ermənistanın sərhədlərini genişləndirməliyik. Gerçəklik budur ki, birləşmiş Ermənistan artıq içi boş bir sözdür, bundan artıq bir şey deyildir". "Türkiyə Ermənistanı" adlı bir şey yoxdur. Bu mövzu Lozanda dəfn edilmişdir. Böyük Avropa dövlətləri bizləri dəfn etdilər. Sərhədlərimizin genişlənməsi yalnız Rusiyaya yaslanaraq həll edilə bilər. Bu, bizim ərazi qazana bilməmiş üçün ən praktik metoddur. Bolşeviklər bizi, Ermənistanı Rusiyaya bağlayaraq buzum üçün bugünkü şərtlər daxilində mümkün ola bilən tək bağımsızlığımızı təmin etmiş və bununlada bizim gələcəyimizi qurtardılar. **Sovet Cumhuriyyəti Ermənistanının əldə edə biləcəyi mühüm müstəqillik aktıdır və bu, az bir şey deyildir. Ermənistanın dövlət müstəqilliyi Moskvanın ciddi və aktiv nəzarəti altındadır. Erməni bolşevikləri əslində yeni Ermənistanın yeganə daşnaklarıdır. Onlar məndən və bizlərdən də artıq Doşnakdirlər"** (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax: Ovanes Kaçaznuninin 1923-cü il Daşnaksütyun Partiyasının konfransındakı məruzəsi. Türkcəyə çevirəni Arif Acaloğlu, İstanbul 2008, səh. 73, 87, 103, 104, 106, 107).

Rusiyanın köməyi ilə özünün hərbi gücünü artıran Ermənistan Respublikası 1992-ci ildə Azərbaycana hücum etməklə qısa bir müddətdə Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini qeyri-qanuni olaraq işğal etmiş, Xocalıda soyqırım törətmiş, bir milyondan artıq Azərbaycan Türkünü yurd-yuvasından didərgin salmışdır. Böyük Dövlətlər, xüsusilə Rusiya ermənilərin xəstə iddialarının necə olmasından asılı olmayaraq onları heç zaman tək qoymayacaqları haqda verdikləri 138 illik vədlərinin

üstündə durmaqdadırlar. Artıq Azərbaycan Türklərinin səbir kasası dolmuşdur.

5. Türklərə qarşı xristian dünyası və erməni münasibətlərinin xronologiyası.

«Haylar tarixin heç bir dövründə «millət» kimi mövcud olmamışlar. Onlar həmişə Asiyanın geniş çöllükləri boyunca dağınıq halda yaşamış və tanınmış bir xalq sırasına daxil ediləcək heç bir ümumi cəhətləri olmamışdır» (Məsud Əxtar Şeyx, İslamabad, Pakistan, Yalanlar, yalanlar, bir daha yalanlar. Türklərə qarşı erməni uydurmaları və iddiaları. İngilis dilindən tərcümə edən Babək Seyfəddinoğlu, Bakı 2008, səh.20).

«Ermənilər məhəlli səviyyədə tanınırdılar. Onların milli birlik hissi olmamışdır. Onlar arasında heç zaman siyasi bağlılıq mövcud deyildi. Onların yeganə bağlılığı qonşuluq idi. Beləcə, ermənilərin milli hissləri məhəlli xarakterdə idi» (Aslan Kevork, L. Armenie et les Armenians, İstanbul 1914).

Ermənilərin birgə yaşadıkları torpaqlar heç vaxt özləri tərəfindən müstəqil, suveren bir dövlət kimi idarə olunmamışdı. Ermənilərə aid ilk məlumat eradan əvvəl 521-ci ilə aiddir. Onların yaşadıkları bu ərazilər Əhəmənilərin bir əyaləti olmuşdur. Əhəməni şahı Daraya qarşı qiyam qaldırmış, lakin güclü Əhəməni ordusu qarşısında pərişan olan ermənilər Pers ordusunda Makedoniyalı İsgəndərə qarşı savaşa zorlanmışdılar (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Mehmetzade Mirza Bala, Ermeniler ve İran, İstanbul 1927, səh. 14).

Eradan əvvəl 521-ci ildən 344-cü ilə qədər Persiyanın bir əyaləti olan bu ərazilər sonra Makedoniya İmperiyasının ərazisinə qatılmış və 215-ci ilə qədər bu statusda saxlanılmışdı. 25 il Səlvkilərin hakimiyyəti altında qalıqdan sonra bu ərazilər tez-tez Roma İmperatorluğu ilə Əşkanilər (Parfiya) arasında əldən-ələ keçmişdir. Bizim eranın 220-ci ilindən V əsrin əvvəllərinə qədər bu ərazilər Sasani İmperiyasının, VII əsrədək Bizans İmperiyasının əyaləti olmuşdur. Sonra isə ərəblər bu əraziləri ələ keçirmiş və X əsrə qədər idarə etmişlər. Sonra

Bizans İmperiyası buranı ərəblərdən geri almış və XI əsrə qədər idarə etmişlər. Bütün bu əsrlər boyu ermənilər dağınıq halda, kiçik icmalar şəklində yaşamışlar. Ermənilərin ən böyük səlahiyyət dairələri ətrafdakı kiçik qəzalara rəhbərlik edən feodal zadəganlar səviyyəsində olmuşdur. 1071-ci ildə baş vermiş tarixi «Malazqirt zəfəri»ndən sonra ermənilərin yaşadıkları ərazilər Səlcüqlü Türklərinin əlinə keçmişdi. Müxtəlif imperiyaların təbəçiliyində əsrlərlə milli azlıq olaraq ikinci dərəcəli insanlar kimi yaşayan ermənilər Türk hökmranlığı altında öz tarixlərinin «qızıl dövrləri»ni yaşamağa başlamışdılar.

1453-cü ildə Osmanlı Türklərinin İstanbulu fəth etməsindən sonra Türklər Bursanın erməni keşişini Osmanlı İmperiyasında ermənilərin siyasi-dini lideri təyin etmiş, beləliklə, ermənilər tarixdə heç vaxt görünməmiş yalnız dini azadlıq deyil, həm də Osmanlı İmperiyasının bərabərhüquqlu vətəndaşları kimi söz sahibliyi əldə etmişdilər. Onları uzun əsrlər boyu Osmanlı İmperiyasının «sədaqətli» vətəndaşları kimi sülh və tərəqqi şəraitində yaşamış, Osmanlı İmperiyasının ən zəngin tərkib hissəsinə çevrilmişdilər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh 21,22).

Bütün bunlara baxmayaraq "erməni xisləti" öz iç üzünü göstərmiş, xristian ağalarına qulluq etməyi üstün tutmuş, Osmanlı İmperiyasının çökməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər.

Ermənilərə xüsusi simpatiya bəsləyən rus yazıçısı Stankeviç «Rusiya millətlərinin müqəddəratı» adlı yazısında göstərir ki: «ermənilər osmanlılar ilə iranlıların əlindən qurtulub, yabancı bir millətin yardımı ilə bağımsız olmağı daima istəmişlər. Bu məqsədlə Knez Ori adlı bir erməni Avropa saraylarını dolaşdıqdan sonra rus çarı I Pyotra baş vurmuş, Pyotrdan yardım sözünü aldıqdan sonra vətəninə dönərkən Həştərxan şəhərində ölmüşdü. Pyotr həqiqətən də 1722-ci ildə İran üzərinə bir ordu göndərmiş, lakin bu ordu yalnız Dərbəndi işğal etmişdi. Pyotr Qarabağ mülüklərinə Səfəvilərə qarşı qiyam qaldırıb bağımsızlıqlarını əldə etməyi tövsiyə etmişdi. II Yekatrına

dövründə rus ordusu Anadolunun bir neçə bölgəsini işğal etməyi bacarsa da, burada uzun müddət qalmayıb təcili geri dönmüşdü».

1790-cı ildə Qafqazda yaşayan və kiçik azlıq təşkil edən ermənilər Osmanlı və Qacar Türklərinə qarşı ixtişaşlar törətməyə başlamış, rus işğalçıları ilə ittifaqa girərək əlaqələrini genişləndirmiş, bəzi ermənilər silahlı birliklər yaradaraq Rusiya qoşunlarına qoşulub Türklərin çoxluq təşkil etdiyi ərazilərə hücum etmişdilər. Ermənilərin bir qismi isə rusların anti-Türk əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün çuğulçuluq edərək onlara hərbi məlumatlar çatdırmışdılar. Bu müharibələr nəticəsində çoxlu sayda müsəlman qətlə yetirilmiş və mühacirət etməyə məcbur olmuş, bu mühacirlər tərəfindən boşalan əraziyə ermənilər yerləşmişdi. Bu ərazilərdən biri də Qarabağ idi. Bu, bir tərəfdən xristian ermənilər tərəfindən yardım edilmiş Rusiya İmperiyasının, digər tərəfdən də Osmanlı və Qacar dövlətlərinin Şərqi Anadolu və Qafqaz əhalisinin əsas etnik parçalanmasının başlanğıcı idi. Ruslar İrəvan xanlığını istila edəndən sonra erməni əyalətinə çevrilmiş bu ərazinin müsəlman əhalisinin demək olar ki, üçdə ikisini bu ərazidən köçməyə məcbur etmişdilər. Ruslar Şərqi Anadolunu işğal etdikləri zamanlarda ermənilər ruslara kömək etməyə getmişdilər. Müharibə zamanı ruslara kömək etmiş ermənilər rusların müharibənin sonunda Şərqi Anadolunu tərk etməsi ilə Osmanlı Türklərinin cavab tədbirlərindən qorxaraq, rusların təzyiqi ilə köçmüş olan müsəlmanların ərazilərinə köç etməyə məcbur olmuşdular. Bütün bu hadisələrin son nəticəsi olaraq, Anadolu müsəlmanları və buranın vətəndaşları olan ermənilər arasında inamsızlıq və barışmaz ziddiyyətlər əmələ gəlmişdi. Ruslar özlərinin imperialist strategiyasının təməl daşını elə osmanlı cəmiyyəti arasında olan bu parçalanma əsasında qoymuşdu. Bu, Rusiya imperiyasının Aralıq dənizinə və körfəzin isti sularına çıxış əldə etmək üçün çoxillik siyasəti idi. Bu planı hazırlayanlar yaxşı bilirdilər ki, Osmanlı İmperiyasını parçalaya bilmək üçün ən yaxşı yol burada yaşayan qeyri- müsəlman azlıqlarını dövlətə

qarşı qaldırmaq və bundan bir alət kimi istifadə etməkdir. Rusların bu azlıqları Osmanlı Türklərinə qarşı qaldırmaqda əsas məqsədi Osmanlı İmperiyasını bir neçə müstəqil və asan ələ keçirə biləcəyi zəif dövlətlərə parçalamaqdan ibarət idi. Bu plana görə, Rusiya Balkanlarda slavyanlara və yunanlara, Şərqi Anadolu və Qafqazda isə ermənilərə əl uzatmışdı. Bu strategiyanın Rusiyaya bir sıra fayda gətirəcəyi gözlənilirdi. Bu strategiyaya görə, Osmanlı İmperiyası zəifləyəcək, onun qüvvəsi azalacaq ki, bu da Rusiyanın Osmanlı İmperiyasını aradan götürmək niyyətini asanlaşdıracaq.

Rusiya üçün böyük strateji əhəmiyyəti olan region asanlıqla tabe oluna biləcək kiçik dövlətlərə bölünəcək, bununla da Rusiya bu regionda öz maraqlarını qorumaq üçün bu qeyri-müsəlmanlardan istifadə edə biləcəkdi. Bütün bunlar üçün Rusiya tərəfindən bu xalqların hər birinə ayrı-ayrılıqda kompensasiya vəd etməli idi. Rusiyanın bu qeyri- müsəlmanları inandırmaq üçün ən yaxşı tələsi onlara müstəqillik vəd etməsi idi. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh. 36, 37, 38).

Bu işdə slavyanların və yunanların bəxti kifayət qədər gətirmişdi. Onlar yaşadıkları ərazilərdə əhalinin əsas hissəsini təşkil etdikləri halda, ermənilər yaşadıkları ərazilərin heç birində üstünlük təşkil etmirdilər. Həmçinin slavyanlar və yunanların xüsusi bir millət olmaq üçün hər cür xüsusiyyətləri olduğu halda, ermənilər bütün tarix boyu bu xüsusiyyətlərdən məhrum idilər. Ona görə də, Rusiya ilk növbədə müstəqil dövlət qurmaları üçün ermənilərin beyninə şovinst hissləri aşılamağı öz üzərinə götürmüşdü. Hətta Rusiya Osmanlılardan torpaq qoparmaq üçün ermənilərə yardım göstərmiş, ermənilərin Qafqazda bir «Ermənistan» adlı dövlət qurmağa və bu dövlətin gələcəkdə «Osmanlı Ermənistanı» ilə birləşib «Böyük Ermənistan» adlı dövlət vəd edərək onları şirnikləndirmişdi.

Ermənilərin Rusiya ilə əməkdaşlığı 1813-1828-ci illərdə onların Qafqazda Qacarlara qarşı müharibədə rusları hərtərəfli təchiz etməsindən sonra konkret bir forma almış, ruslar bu

regionda Qacarların sahib olduqları bir sıra əraziləri ələ keçirmişdi ki, bu ərazilərə ermənilərin məskunlaşdığı ərazilər də daxil idi. Rusiya çarı I Aleksandr dövründə «Gülüstən müqaviləsi» ilə Qarabağ xanlığı Rusiyaya ilhaq edilmiş, «Türkmənçay müqaviləsi» ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiya hakimiyyəti altına keçmiş, bütün Quzey Azərbaycan Rusiya imperatorluğuna birləşdirilmişdi.

Rusiyanın planına əsasən, ermənilər OQacar dövləti ərazilərindən Quzey Azərbaycan ərazilərinə, buranın bir çox ərazilərindən isə Azərbaycan Türkləri Güney Azərbaycana köçürülməli, beləliklə də ermənilər Qacar Türklərinin əlindən qurtulmuş olacaqdı. Lakin Rusiya buna tam nail ola bilməmiş, və ermənilər Türkiyə, Qacar və Rusiya dövlətləri arasında bölünərək bu ərazilərdə qalmağa məcbur olmuşdular. Rusiyanın Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycanın quzeyinə hakim olması erməni tarixində yeni bir səhifə açmış, haylar Rusiya ərazisinə daxil olan İrəvandakı İçmədzin kilsəsi ətrafında birləşərək Rusiyanın yardımı ilə Türkiyə, Güney və Qərbi Azərbaycanda bir "erməni" dövləti yaratmağa girişmişdilər.

Rusiyanın Şərqi Anadolu sərhədlərində mövcudluğu Osmanlı dövləti ərazilərindəki ermənilərlə rusları daha da yaxınlaşdırmış, ermənilər yeni ağalarının yardımı ilə Osmanlı İmperiyasına qarşı ruslarla əməkdaşlıq etməyə başlamışdılar. Ermənilər 1877-78-ci il Osmanlı-Rusiya müharibəsi zamanı Türklər əleyhinə rusların kəşfiyyatçıları kimi fəaliyyət göstərmiş, bu müharibə zamanı ruslar tərəfindən işğal olunmuş Osmanlı ərazilərində Türkləri və kürdləri qəddarcasına qətlə yetirmişdilər. 1877-78-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı rusların qələbəsi Osmanlı və Rusiya erməniləri arasındakı əlaqələrin daha da yaxınlaşması ilə nəticələnmiş və «Ayastefanos müqaviləsi» ilə ilk dəfə olaraq «erməni məsələsi» bir siyasi problem kimi ortaya çıxmış və bu müqavilənin 16-cı maddəsində özünə yer bulmuşdu. Sonradan bu maddə olduğu kimi «Berlin müqaviləsi»nin 61-ci maddəsində də öz əksini tapmışdı.

Ruslar eyni zamanda erməniləri Osmanlı hökumətinə qarşı səslərini ucaltmağa və erməni «milləti»nin azadlığı uğrunda mübarizə aparmağa sövq etmişdi. Osmanlı ermənilərini Osmanlı hökumətinə qarşı ixtişaşlara sövq etməsi üçün Rusiyanın aşkar və gizli etdiyi bütün cəhdlər 1882-ci ilin əvvəllərində açıq-aydın üzə çıxmışdı. Türkiyədə baş verən erməni qiyamlarının Rusiya və İngiltərə tərəfindən yönləndirilməsi, "Qafqaz yolu ilə Kokucanyanların Türkiyəyə keçib Türk xalqına saldırməsi ermənilərin Rusiyanın əlində necə bir alətə çevrilmələrini bariz şəkildə göstərmişdir". (Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə, Ermənilər və İran, səh. 19)

Xristianların, xüsusilə Rusiya və İngiltərənin qızıqdırmaları ilə ortaya çıxan silahlı erməni üsyanları Avropadakı ermənilər arasında «Armenakan» (1885-ci ildə yaradılıb) və «Qncak» (1887-ci ildə Cenevrədə yaradılıb) kimi siyasi partiyaların doğmasına yol açmışdı. Bunların ardınca 1890-cı ildə Tiflisdə «Daşnaksütyun» partiyası yaradılmışdı. Bu siyasi təşkilatların əsas məqsədi xristian havadarları olan böyük dövlətlərin, xüsusilə çar Rusiyasının yardımı ilə «Türkiyə, Rusiya və İran Ermənistanı» adlanan ərazilərin birləşdirilməsi yolu ilə «Böyük Ermənistan» yaratmaq olub.

Ermənilər belə hesab edirdilər ki, onlar Türk hakimiyyətlərindən qurtulmaq üçün istədikləri vaxt Rusiyaya müraciət edə bilərlər. Bu ideya onların beyninə Rusiyanın Vandakı vitse- konsulu tərəfindən yeridilmişdi. Burada yerli erməniləri ixtişaş etməyə vadar edən Türkiyəni başdan-başa səyahət etmiş çoxlu sayda rus agentləri də var idi. Onlar ermənilər arasında Türklərə qarşı narazılığı yaymağa başlamışdı. Ona görə də ermənilər öz üsyankar fəaliyyətlərini artıraraq daha da qəddarlaşmışdılar. Ermənilər əmin idilər ki, ruslar tərəfindən onlar üçün cızılmış sərhədlərə malik olan «Ermənistan dövləti»nin yaradılması artıq xülya deyil və dünya xəritəsində meydana gələcək belə bir dövlət Rusiyanın isti dənizlərə və oradan da okeanlara çıxışını təmin edəcək və Rusiyanın öz sərhədlərini genişləndirmək niyyətlərini həyata

keçirməkdən heç nə saxlaya bilməyəcək.

Rusların "Ayastefanos müqaviləsi" ilə "Erməni məsələsi"ni siyasi gündəmə gətirməsi, ermənilərə "müstəqillik" və "Ermənistan dövləti" qurmaq vədi verməsinin mahiyyətini ermənilər yalnız Çar Rusiyası hökumətinin əsl sifətini gördükdən sonra başa düşmüşdülər. Bekə ki, çar hökumətinin ermənilərin Anadolu ixtişaşlarından sonra Rusiyada qaçqın kimi məskunlaşmış ermənilərdən Rusiya vətəndaşlığını qəbul etməyi, ya da dərhal ölkəni tərk etməyi tələb etmiş, bununla bağlı 4 min erməni həbs etmiş, onlardan 3 minini sürgün etmiş, 300 erməni məktəbini bağlatmış, məktəblərdə rus dili erməni uşaqlarına məcburi keçirilmiş, məcburi olaraq Qriqoryan ermənilərin bir qismini Ortodoks xristianlara çevirmiş, erməni kilsəsinin mülkiyyətini müsadirə etmiş, bir sözlə, ermənilərin ruslaşdırılması siyasətini təcrübəyə qoymuşdu. Sonda bu tələbləri yerinə yetirmək istəməyən çoxlu sayda erməni Rusiyadan Amerikaya və digər Avropa ölkələrinə miqrasiya etmişdilər. Bütün bunlar çoxlu sayda ermənilərin ruslara nisbətən Britaniyalılara etibar etmələrinə səbəb olmuşdu.

Rusiya siyasətində ermənilərə qarşı yumşalma yalnız 1905-ci il Rusiya-Yaponiya müharibəsində rusların məğlubiyyətindən sonra başlamışdı. (Seçmələr bizimdir - A.M.

Bax; Yıldırım. H., - Türk-rus-erməni münasibətləri, 1914-1918, Ankara 1990).

Erməni terror təşkilatının və hərbi qruplarının xarici qüvvələr tərəfindən silah və hərbi fürsətlə hədsiz dərəcədə təmin olunması I Dünya müharibəsinə qədər olan illərdə ermənilər üsyan və ixtişaşlarını artırmışdı. Bu ixtişaşlar içərisində 1905-ci ildə baş vermiş ermənilərlə Azərbaycan Türkləri arasındakı qarşıdurmalar əsas yer tutur. Hadisələr bir Azərbaycan Türkünün daşnaklar tərəfindən öldürülməsi ilə daha da gərginləşmiş, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə də Qarabağ və Göyçə bölgələrində hər iki tərəfdən qarşılıqlı olaraq çox sayda insan öldürülmüşdü. Həmçinin daşnak terrorçu təşkilatı 21 iyul 1905 - ci ildə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə

qəsd təşkil etmiş, onun faytonunu partlatmağa çalışmışdılar ki, bu partlayışda sultana heç nə olmasa da 25 nəfər həlak olmuş, 58 nəfər yaralanmışdı. Ermənilər bu ixtişaşlarını davam etdirmiş, 9 aprel 1909- cu ildə Adanada 2 yeniyetmə və bir yaşlı Türkü öldürmüş, silahlı erməni qiyamçıları dinc əhaliyə atəş açaraq 100 - dən çox Türkü qətlə yetirmiş, 1909 - cu ilin oktyabr ayında Kozanlı erməni yepiskopu Muşeqin başçılığı ilə 200 qiyamçıdan ibarət erməni dəstəsi Adanada bütün müsəlman əhalini qıracaqlarına dair and içmişdilər.

Avropada müharibə başlayan zaman ermənilər bunu müstəqillik qazanmaq üçün əla bir şans hesab etmiş, bir siyasət işlədərək guya çar Rusiyası ilə Osmanlı İmperiyası arasında müharibə olacağı təqdirdə onlar Osmanlıların "sadiq vətəndaşları" kimi Osmanlıları dəstəkləyəcəklərinə söz vermiş, lakin onlar verdikləri sözün üstündə durmamış, çar Rusiyasının çağrısına qoşularaq, Türklərə qarşı müharibə aparacaqları barədə açıq elan etməyə başlamışdılar. Daşnaksütyun komitəsi açıq bildirmişdi ki, Rusiya erməniləri Rusiya ordu sıralarına qoşulacaq və müharibə aparacaq ki, Osmanlı ermənilərini Türk əsarətindən xilas etsinlər. Ermənilər 1914-1918- ci illər boyu Rusiya ordusuna lazımi səviyyədə xidmət etmiş, Osmanlı parlamentinin üzvü daşnak lideri Armen Qaro Türklərə qarşı könüllü erməni alayının mübarizə aparmasında böyük rol oynamışdı. Erməni İnqilab Komitəsi müttəfiq dövlətlərlə (İngiltərə, Fransa, Rusiya ilə) birləşərək, Türklərə qarşı vətəndaş müharibəsi cəbhəsini açmış, bununla ermənilər Türklərə daxildə zərbə endirmək üçün beşinci cəbhə əldə etmişdi.

Xüsusilə Rusiya Türklərə arxadan effektiv zərbə endirmək üçün erməni fəallarının silahlanmasında və bununla da cəbhə xətinin Türk qüvvələrinin təzyiqindən azad edilməsində mühüm rol oynamışdı. Belə ki, ermənilər 1914-cü ilin iyun-avqust aylarından Diyarbəkriin Şeytan Qaya adlanan yerdə Türk karvanına hücum edərək 500, Xızır İlyas kəndinə hücum edərək bütün uşaqları və qadınları Merseni dərəsinə aparıb orada hamısını qətlə yetirmiş, Zeytundakı hərbi hissədən tərxis

olunaraq kəndlərinə qayıdan yüzdən çox Türkü qətlə yetirmiş, 1915-1916-cı illərdə Qarameşə, Ertiçək, Yolgözlər, Vartıtipi və Səmər Şeyx kəndlərinin bütün, Frek, Bulanık, Çalidərə, Konaç, İçboğaz, Malakram, Semtroz, Alvəzərəvkə Doğantaş kəndlərinin isə demək olar ki, əksər əhalisini, Kazanan kəndinin bütün əhalisini ya qətlə yetirmiş, ya da onları diri-diri yandırmışdılar. Van erməniləri rus ordusunun şəhəri işğal etməsinə şərait yaratmaq məqsədi ilə qiyam qaldırmış, kişilərin cəbhəyə yollanmasından istifadə edərək kəndlərə hücumlar təşkil etmiş, qadınları, uşaqları qətlə yetirmiş, Van qalası yaxınlığındakı müsəlman kəndi erməni qiyamçıları tərəfindən yandırılmış, canlarını qurtarmaq üçün qarlı dağlara gedib çıxan Türklər şaxtadan donub ölmüş, sağ qalan kişi, qadın, uşaq, habelə yaşlı və əlil insanların hamısına ermənilər əzab verərək öldürülmüşdülər. Ərzincanın Avcıçayırılı kəndini ələ keçirən ermənilər buradakı bütün insanları qətlə yetirmişdilər (Bax; Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh. 215-216).

Bütün bu ixtişaş, qiyam və qətlərin qarşısını almaq üçün Osmanlı dövlətini idarə edənlər erməniləri əməliyyat gedən zonalardan evakuasiya edilməsinə və onların Osmanlı dövləti daxilində məskunlaşması əmrini vermişdilər. Bolşevik inqilabından sonra ermənilərin yardımı ilə zəbt olunmuş Şərqi Anadolu ərazilərini ruslar tərk etməli olmuş, bundan qorxuya düşən ermənilərin böyük bir qismi köç etməyə üstünlük vermişdilər. Ermənilər rusların onlara vəd etdikləri əraziləri qazana bilməmiş, bunun əvəzində ruslar ermənilərə Azərbaycan torpaqları üzərində müstəqil bir Ermənistan Respublikasının yaranmasına kömək etmiş, Türkiyə bu yeni dövləti 4 iyun 1918-ci il tarixli "Batun müqaviləsi" nə əsasən tanımış, erməni-rus yetkiləri bu müqavilənin müvafiq bəndlərinə əsasən, qərbi Ermənistan kimi təyin etdikləri Türkiyə ərazilərinə olan iddialarından əl çəkmişdilər. Bu dövrdə Anadolu ərazilərini tərk edən ermənilər 1918-ci ilin fevralından aprel ayına qədər Ərzurumda 270 nəfər Türkü Yakutiyyə Türk hamamında qətlə yetirmiş, 3 min Türkü əsir götürərək onları bir-bir güllələmiş,

Qarsın şərgindəki Subatan kəndində 750 Türkü süngünlərlə qətlə yetirdikdən sonra onları yandırmış, 3 min kişi, qadın, yaşlı və uşağı 500 faytonla Gümrüdən Axalkələkə gəirərək onların hamısını qətlə yetirmiş, Təknəli, Hacı Xəlil, Dərəcik, Külverən, Qaraqaş, İlanlı və Yalçınlar kəndlərinin əhalisini tamamilə məhv etmişdilər. (Bax; Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh.216-217).

Ermənilər Şərqi Anadolu ilə birlikdə Azərbaycan ərazilərində də kütləvi qırğınlar həyata keçirmişdilər. Belə ki, 1918-ci ilin martında ermənilərlə bolşeviklər birləşərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən də Bakıda, Şamaxıda, Səlyanda, Kürdəmirdə, Qubada kütləvi qırğınlar həyata keçirmiş, 30 minə yaxın Türkü qətlə yetirmiş, çox sayda Azərbaycan Türkünü Bakını tərk etmək məcburiyyətində qoymuşdu (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Samuel A. Weems, Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State, St. John Press, Dallas 2002, səh. 59; Swietochowski, Müsülman Cemaatten Ulusal Kimliyə Rus Azərbaycanı 1905-1920, İstanbul 1988, səh. 154-159; Dursun Yıldırım, Cihad Özönder, Karabağ Dosyası, Ankara 1991, səh. 16).

Bütün bunları təsdiq edən Ermənistanın ilk baş naziri Ovanes Kaçaznuni göstərir ki; "Erməni İnkilabçı Partiyası Daşnaksütyun Bakıda tatar (oxu; Azərbaycan Türkləri - A.M.) hakimiyyətinin qurulmasından əndişə duyaraq yerli bolşeviklərlə sıx əlaqələr içinə girmiş və onlara yardım etmişdi. Tiflisdə isə gürcü və tatarları görməzdən gələ bilmir və bolşevik politikaları yürüdə bilmirdi və bunu istəsə belə başara bilməzdi. Partiyamız qismən daxildəki qənaətlərin, qismən də xarici təsirlərin başqısı altında bolşevizmə qarşı Kampda yer almaqdaydı. Bolşeviklər bizim dəstəyimizi alaraq, Bakıda mart 1918- ci ildə Müsavatı darmadığın etdi. Biz isə bolşeviklərin rus ünsürlərinin yardımı ilə Bakını Türk-tatar hücumlarından qoruya bildik. Daha sonra yenə bizim vasitəməzlə ingilis birlikləri İrandan dəvət edildi. İngilis birliklərinin sayca azlığı ermənilərə güvən vermədi. Onlar qayıqlara oturdular və İrana

geri döndülər. Biz yalnız qaldıq və ingilisləri izləyərək İrana qaçmaqdan başqa bir şey edə bilmədik" (Seçmələr bizimdir. A.M.Bax; Ovanes Kaçaznuni, Taşnak Partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konferansına Rapor, Türkcəyə çevirəni Arif Acaloğlu, İstanbul 2008, səh.73).

I Dünya müharibəsi ilə əlaqədar və ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar nəticəsində 2,5 milyon Türk öldürüldüyü halda, öz xarici "xeyirxah" lərinin buyruğu ilə anti-Türk əməliyyatlarında iştirak etmələrinin, ermənilər tərəfindən həyata keçirilən çoxlu sayda ixtişaş və üsyanların sonunda onlara müxtəlif vədlər verərək döyüş meydanına sürükləyən, Rusiya və ermənilərin qərbdəki xristian dostları özlərinin verdiyi vədlərə ikinci dəfə əməl etmədən erməniləri bədbəxtlik içində Anadoluda tərک etmişdilər. Belə bir şəraitdə ermənilərin Anadolunu tərک etməkdən başqa heç bir seçimi qalmamış və onlar Ermənistan Respublikasına gəlib burada məskunlaşmağa məcbur olmuşdular (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh. 43).

Daşnaksütyun Partiyasının sədri, Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri Ovanes Kaçaznuni ermənilərin Anadolunu tərک etməsi ilə bağlı göstərir ki, "Türkiyə Ermənistanı" adlı bir şey artıq yoxdur. Bu mövzu Lozanda dəfn edilmişdir. Böyük Avropa dövlətləri bizləri Lozanda dəfn etdilər. Çərçəklik budur ki, "Birləşmiş Ermənistan" artıq içi boş bir sözdür, bundan artıq heç bir şey deyildir. Bu gün (1923-cü il nəzərdə tutulur) iki Ermənistanın (Türkiyə Ermənistanı və Rusiya Ermənistanı nəzərdə tutulur) birləşməsinə deyil, mövcud Ermənistanın sərhədlərinin genişləndirilməsi məsələsi müzakirə edilməlidir. Sərhədlərimizin genişləndirilməsi yalnız Rusiyaya yaslanaraq həll edilə bilər. Çünkü ancaq Rusiya Türkləri geri çəkilməyə məcbur edə bilər. Bu, bizim ərazi qazana bilməmiş üçün ən praktik metoddur" (Seçmələr bizimdir- A.M.Bax; Ovanes Kaçaznuni, göstərilən əsər, səh. 73,87,106,107).

3 dekabr 1920-ci il Ermənistan - Türkiyə arasında bağlanan "Gümrü müqaviləsi" ndən sonra Türkiyə ilə Sovet Rusiyası

arasında 16 mart 1921-ci ildə iki dövlət arasında bu günə qədər mövcud olan sərhədlərin təyin edilməsi haqda müqavilə imzalanmış, ardınca da 13 oktyabr 1921-ci ildə Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında sərhədlərin təyini nəzərdə tutan "Qars müqaviləsi" imzalanmışdı. Ermənistan Respublikasının qurulması ilə bağlı respublikanın ilk baş naziri, Daşnaksütyun Partiyasının lideri Ovanes Kaçaznuni göstərir ki; "Coşqumuzun və sərxoşluğumuzun zirvəyə ulaştığı anlarda belə biz daşnaklar bağımsız olmayacağımızı, qaçınılmaz olaraq kimsəyə bağımlı olacağımızı əlbəttə bilirdik. Bunu hələ hakimiyyətimizin ilk günündən etibarən özümüdə qəyyum axtarırdıq. Məsələ sadəcə kimə və nə dərəcədə bağımlı olmaq məsələsi idi. Məsələ Rusiyanın lehinə həll edildi və Ermənistan dövlət müstəqilliyi Moskvanın ciddi və aktiv nəzarəti altına keçdi. Sovet Cümhuriyyəti günümüz şərtlərində (1923-cü il nəzərdə tutulur - A.M.) Ermənistan əldə edə biləcəyi mühüm müstəqillik aktıdır və bu az bir şey deyildir. Bolşeviklər bizi, Ermənistanı, Rusiyaya bağlayaraq bizim üçün bugünkü şərtlər daxilində mümkün ola bilən tək bağımsızlığımızı təmin etdilər və bununla da bizim gələcəyimizi qurtardılar. Erməni bolşevikləri, əslində günümüzün yeganə daşnaklarıdır. Məndən (Daşnak Partiyasının lideri Ovanes Kaçaznuni özünü nəzərdə tutur - A.M.) də artıq Daşnakdılar" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Ovanes Kaçaznuni, göstərilən əsər, səh. 103, 104, 114).

Türklərə qarşı ermənilərlə əlaqədə olan Rusiya ilə yanaşı xarici dövlətlərin və missionerlərin də xüsusi rolu olmuşdur.

1877-1878- ci il Rus-Osmanlı müharibəsi ilə Rusiya tərəfindən ilk dəfə siyasi gündəmə gətirilən və 3 mart 1878-ci il "San Stefano" müqaviləsi ("Ayastefanos müqaviləsi", və ya "Yeşilköy müqaviləsi") ilə rəsmiləşdirilən "erməni məsələsi" Rusiya ilə yanaşı , Avropa güc mərkəzləri tərəfindən də qəbul olunmuş, bu xristian dövlətləri 13 iyul 1878-ci il "Berlin müqaviləsi" ilə Osmanlı dövlətindən ermənilər yaşayan Şərqi Anadolunun 6 əyalətində ermənilərin şəraitlərinin

yaxşılaşdırılması ilə bağlı islahatlar keçirilməsi tələb edilmişdi ki, bu xristian dövlətlərindən biri də İngiltərə idi.

"Berlin sazişi" ilə Avropa dövlətlərinin hər biri Osmanlılardan qoparılmış xristian ölkələrin hamisi rolunda çıxış etməyə başlamış, Ədirnəni aldıqdan sonra rusların İstanbula yürüşünün qarşısını İngilis donanması aldığına görə, buna qarşılıq olaraq Kibris adası Britaniyaya müvəqqəti olaraq həvalə edilmişdi. Müqavilədən az sonra İngiltərə Türkiyənin Şərq əyalətlərində öz konsulluqlarının sayını xeyli artırmış, əlavə olaraq bölgəyə təbliğat aparmaq üçün saysız-hesabsız protestant missionerləri görəvləndirmişdi ki, bu xarici qüvvələrin səyi nəticəsində yerli ermənilər silahlanaraq təlim keçmiş, bu silahlı erməni dəstələri Anadolu Türklərini kütləvi şəkildə qətlə yetirməklə yanaşı, partlayışlar törətmiş, terrorçuluq fəaliyyətlərinə başlamışdılar. Erməni silahlı dəstələri bu fəaliyyətləri ilə böyük güclərin diqqətini erməni məsələsinə cəlb etmək, onları ermənilərin köməyinə çağırmaqla ,Osmanlı hökumətini o həddə qədər təzyiq altında saxlamaq idi ki, nəticədə Osmanlı dövlətinin heç bir çıxış yolu qalmasın və ermənilər öz məqsədlərinə çata bilsinlər.

Bir neçə Balkan dövlətlərinin yaranması və döyüş meydanında olan məğlubiyyətlər nəticəsində, Osmanlı İmperiyasının sürətlə süquta doğru getdiyi bir vaxtda, təşəbbüsü ələ alan Britaniya ,Rusiya kimi Şərqi Anadoluda ermənilərə müstəqil bir dövlət vəd edərək, əslində Türklər üçün ölçüyəgəlməz problemlər yaratmışdı. Əvvəllər Osmanlı İmperiyasının ərazi bütövlüyünü təmin etmək siyasəti yürüdən Britaniya, Rusiyanın Ermənistan dövləti yaratmaqla Orta Şərqə nüfuz etməsi ilə müstəmləkəçilik siyasətindən təsirlənərək özünün Osmanlı dövləti ilə siyasətində böyük dəyişiklik etmək zərurəti hiss etmiş, Osmanlı İmperiyasının ərazi bütövlüyünü təhdid edən təhlükələrdən narahat olmaqdan daha çox onun tezliklə süquta uğraması İngiltərə üçün daha böyük maraq kəsb etməyə başlamışdı. Rusiya kimi Britaniya da Osmanlı ermənilərini Türklərə qarşı qiyam qaldırmaqla Türk

torpaqlarında onların müstəqil dövlət yaratması üçün siyasət yürütməyə başlamışdı.

Rusiya kimi İngiltərə də əmin idi ki, ermənilərə kömək edərək bu regionda Böyük Ermənistan dövləti quraraq ermənilərin onlara minnətdar olmasına nail olacaq və bu dövlət hər an özünün əmələ gələ biləcək müvafiq milli maraqlarının qorunması üçün onlar Ermənistandan müştəri dövlət kimi istifadə edə biləcəkdir. İngiltərə həmçinin arxayın idi ki, hətta ermənilər müstəqil dövlət yaratmağa müvəffəq olmasalar belə, onların üsyankar fəal qüvvələri vaxt keçdikcə Şərqi Anadolunu Britaniyanın mürtəcə niyyətlərinə qurban verərək, bu regionda anarxiya və qeyri-sabitlik yaradacaqlar. İngiltərə də Rusiya kimi ümid edirdi ki, erməni üsyankarlarının və qiyamçıların qanının tökülməsi və xristian azlıqlarının "soyqırımı" onun Osmanlıların daxili işlərinə qarışması üçün çox ağlabatan bəhanə olacaq və heç nə olmasa belə, uzun müddət davam edən qanunsuzluq və xaos Türk əhalisinin öz hökumətlərinə qarşı sadıqlığını sarsıdacaq, beləliklə onun öz məqsədinə çatmasına kömək edəcəkdir.

Britaniyanın həmçinin Şərqi Anadoluda ermənilərin müstəqil dövlət yaratmalarına kömək etməkdə əsas məqsədlərindən biri də, Rusiyanın həmin ərazilərdə nüfuzunun genişlənməsinin qarşısını almaq üçün o bölgədə özünə bağlı bir "Bufer dövlət" yaratmaq idi. Bu strategiyanın tətbiqi yolunda Britaniyanın ilk addım olaraq "Berlin müqaviləsi" nə Osmanlı hökumətini Şərqi Anadoluda ermənilərlə bağlı 61-ci bəndin əlavə olunmasına razı salması olmuşdu. Bundan istifadə edən Avropadakı köçəri ermənilər "Ermənistan" adlı siyasi partiya yaratmışdılar. Bununla bağlı "Müstəqil Ermənistan" uğrunda fəal iş aparan erməni Nuri Ceras özünün 1878-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində göstərmişdi ki,

"Berlin müqaviləsi" nin 61-ci bəndinə əsasən, Avropa ermənilərə silahlar payladı və bu silahlardan sağlam düşüncə ilə istifadə olunması çox zəruridir. Bu bənd erməniləri özünü idarəciliyə, ordan isə uzun zamandan bəri həsrətində olduğumuz

tam müstəqil hökumətə götürəcəkdir. Əgər islahatlar nəticə verməsə, onda birbaşa aksiyalara əl atmaq qaçılmaz

olacaq. "Birbaşa aksiyalar" ifadəsi burada böyük güclərin diqqətini cəlb etmək və onların məsələyə müdaxilə edə bilməsinə bəhanə olacaq qanlı toqquşmalar mənasında işlədilmişdir. Çünki ermənilər ümid edirdilər ki, böyük xristian dövlətlərinin məsələyə müdaxiləsi sonda ermənilərin müstəqillik əldə etməsi ilə nəticələnəkdir. (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax; Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh.16).

Başda İngiltərə olmaqla böyük güclərin əsil niyyətlərini bilən Osmanlı Sultanı II Əbdülhəmid onların təzyiqlərinə baxmayaraq bundan imtina etmiş, onların ermənilərlə bağlı tələblərini qulaqardına vurmuşdu. Ona görə də 1890-cı ildən başlayaraq ermənilər birbaşa aksiyalara başlamış, bu məqsədlə Türkiyədən kənarda "Daşnak" və "Qınçaq" adlı iki erməni terror təşkilatı yaratmışdılar.

1892-ci ildən başlayaraq bu təşkilatlar lazimi qaydada təlim keçmiş erməniləri Türkiyəyə gətirməyə başlamış, bu qüvvələr yerli erməniləri Türk idarəçiliyinə qarşı qiyam qaldırmağa təhrik edərək, onların arasında narazılıq yaratmağa nail olmuşdular. Bu kriminal dərslər erməni terror təşkilatlarına əksəriyyəti Britaniya, Fransa və Amerikadan olan xristian missionerləri və onların "sülhsevər" institutları tərəfindən aşılarmışdı. Çünki yerli ermənilər ilk vaxtlarda bu məsələyə tamamilə soyuq yanaşmış, erməni təhrikçilərinin məsləhətlərinə qulaq asmamış və heç bir aksiyada iştirak etməmişdilər. Bu vəziyyət çox davam etməmiş, erməni terror təşkilatları Türklərə qarşı savaşda iştirak etməkdən boyun qaçıran ermənilərə qarşı vəhşicəsinə zorakılıqlar tətbiq etməyə başlamışdılar. Artıq İngiltərə başda olmaqla, böyük güclər, ermənilərin xaricdən olan casusları və erməni din xadimləri erməni məsləhəsinin həll edilməsində başlıca amilə çevrilmişdilər. Onlar Osmanlı ermənilərini qızışdırırdılar ki, Osmanlı hökumətindən özlərinin müstəqil dövlətlərini yaratmağı tələb etsinlər. Onlar ermənilərə belə bir dövlətin yaradılması üçün hər cür yardım vəd edirdilər.

Ermənilər ağalarına güvənərək vaxt itirmədən "Böyük Ermənistan" kompaniyasına başlamış, Xəzər dənizindən şərqə doğru genişlənən əraziləri - qərbdə Qızılıрмаğı, şimalda Qara dənizi və cənubda Mesopotamiya və Suriyanı əhatə edən əraziləri tələb etməyə başlamış, bunlar da azmış kimi Silisiyanı da bu xəyali "Böyük Ermənistan"ın tərkibində görmək istəmişdilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, ermənilər Asiyanın strateji cəhətdən ən mühüm ərazilərinə göz dikmişdilər. Bu geostrateji ərazi üzərində hökmranlıq edən dövlətlər arasında daim münaqişələrə səbəb olmuş və bu gün də olmaqdadır.

İngilislər başda olmaqla böyük xristian dövlətləri ilk əvvəl ermənilərlə bağlı Osmanlı İmperatorluğundan islahatlar keçirməsini tələb edirdilərsə, artıq I Dünya müharibəsi ərəfəsində, dövründə və ondan sonra ermənilərə muxtariyyət və hətta müstəqillik tələb etməyə başlamışdılar. Bu məqsədlə onlar "erməni genosidi" kimi uydurma hekayətlərin yayılmasına çalışmış, hətta İngilislər çox əliaçıqcasına öz kəşfiyyat xidmətini erməni təbliğatının nəzarətinə vermiş və bu kəşfiyyat xidməti erməni təbliğatına çox kömək etmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bütün bunlar ingilislərin ermənilərə olan sevgilərindən daha çox siyasi məqsədlərinə xidmət etmiş və bu gün də etməkdədir. Bu işdə Britaniyanın maraqları aşağıdakılardır:

1. Amerikanın I Dünya müharibəsinə daxil olmasının təhlükəzisliyini təmin etmək məqsədi ilə ermənilərdə Amerikaya qarşı simpatiya oyatmaq;

2. Amerikada və digər yerlərdə müttəfiqlərin ümumi işinə ermənilərin dəstəyini əldə etmək;

3. Müharibədən sonra Rusiyanın Şərqi Anadoluda irəliləməsinə və onun regionda təsirinin artmasına qarşı burada erməni dövlətinin yaradılmasını təmin etmək (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh.44).

Müharibə vaxtı Türklərə qarşı təbliğat kampaniyasının hazırladığı küllü miqdarda amansız qırğınlardan bəhs edən uydurmalar, Britaniyanın və müttəfiqlərin sui - istifadə etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Məqsəd bütün dünyada Türkləri və

Osmanlı dövlətini ləkələmək, bununla Osmanlı İmperiyasının parçalanmasını təşkil etmək üçün güclü anti-Türk, anti- Osmanlı lobbisi yaratmaq, müharibədən sonra sülh yaradıldığı zaman Türklərə layiqli cəza vermək idi.

Britaniya həmçinin öz istəklərini həyata keçirmək üçün Türkiyədə xeyli sayda missioner məktəb və kolleclərə sponsorluq etmişdi ki, bu tədbirlər nəticəsində bir çox erməni protestanlığı qəbul etmişdi. Britaniya missionerləri, kilsə və təhsil müəssələri Osmanlı dövlətində terror əməliyyatlarının təşkil olunması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdılar. Bütün bu missionerlik fəaliyyəti nəticəsində Osmanlı İmperiyası daxilində yaşayan ermənilər üç kilsənin üzvi olmuşdular. Ermənilərin əksəriyyəti Qriqorian kilsəsində birləşdirilmişdi. Qriqoryan kilsəsindən sonra ikinci yerdə Katolik kilsəsi, üçüncü yerdə isə XIX əsrin II yarsında yaradılmış və bu səbəbdən də öz inkişafının ilk mərhələsində olan Protestan kilsəsi idi. Bu erməni kilsələri fərqli adlar daşısalar da onların hər üçü ermənilərin Osmanlı dövlətinə xəyanət etməyə təhrik olunmasında mühüm rol oynamışdılar. Bu kilsələr məsləkindən, əqidəsindən asılı olmayaraq , Osmanlı vilayətlərinin anti-Osmanlı, anti-Türk, anti-müsəlman qüvvələrə çevrilməsində aktiv iştirak etmişdilər. Katolik erməniləri Roma Papasına sadıq olduqlarından Papa daim xristian Avropa dövlətlərini Osmanlı İmperiyasına qarşı qaldırmış, Britaniya və Amerika missionerləri ermənilərin beyninə şovinizmi və Türklərə qarşı üsyan etməyi yeritmiş, erməni kilsəsi bu işdə daha canfəşanlıq göstərmişdilər. Hətta erməni kilsəsi və missionerləri Türklərin əleyhinə olan erməni terror təşkilatlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdular.

Britaniya və Amerika missionerlərinin əsas məqsədi;

1. Erməni millətçiliyini gücləndirmək;
2. Kilsələrdə oxunan moizələrlə ermənilərdə Türklərə və Osmanlı dövlətinə qarşı dərin nifrət oyatmaq;
3. Vəziyyət tələb edən kimi Türklərə və Osmanlı dövlətinə qarşı terror əməliyyatlarını həyatı keçirmək üçün erməniləri

qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilmiş silah-sursatla təchiz etmək;

4. Daim erməniləri Türk ərazilərində müstəqil dövlət yaratmaq üçün Osmanlı hökuməti qarşısında tələblər irəli sürməyə təhrik etmək;

5. Ermənilər arasında Türklərə qarşı inqilabi meylləri formalaşdırmaq.

(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax; Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh. 52, 53)

Birinci Dünya müharibəsində olduğu kimi, Türklərin istiqlal mübarizəsi dövründə də İngiltərə başda olmaqla digər böyük xristian dövlətləri Türklərə qarşı ermənilərdən istifadə etmiş, ermənilər İngiltərə və Fransa tərəfindən tutulmuş Türk ərazilərində Türklərə qarşı misli görünməmiş vəhşiliklər törətmişdilər.

Türklərə qarşı öz siyasi məqsədləri üçün ermənilərdən istifadə edən xristian dövlətlərindən biri də Fransadır. Fransa ilə erməni əlaqələrinin tarixi Səlib müharibələri dövründən başlayır. Buna baxmayaraq, Osmanlılar dövründə XIX əsrə qədər ermənilərlə münasibətdə Fransa elə də mühüm bir rola malik olmayıb. Erməni problemi meydana gəldikdən çox-çox əvvəl Fransanın Osmanlı dövləti ilə sıcaq diplomatik əlaqələri olmuşdur. Buna baxmayaraq, Fransanın diplomatik heyəti digər xarici ölkələrdə olduğu kimi Osmanlı

dövləti daxilində hər bir diplomatik heyətin etməli olduğu funksiyanı yerinə yetirməklə kifayətlənməmiş, Osmanlı dövləti daxilində baş verən siyasi məlumatları da toplayaraq öz mərkəzi hökumətlərinə bildirmişdi. Bu sənədlərin 1581-ci ilə aid mətnində bildirilmişdi ki; "Əgər Şərqdən İran, Qərbdən İspaniya və Avstriya, daxildən də bütün azlıqlar əlbir olsalar Osmanlı dövləti qısa müddət ərzində yox olacaqdır". (İqtibas Məsud Əxtar Şeyxin göstərilən əsərindən götürülmüşdür - A.M.Bax; Göstərilən əsər, səh.45).

Digər xristian dövlətlərinin səfirlik və konsulluqları kimi Fransa səfirliyi və konsulluqları da Osmanlı hökumətinə qarşı yerli separatçılardan istifadə etmişdilər. Belə ki, Fransanın Qüds

və Hələbdəki konsulluğu buradakı separatist azlıq qruplarını Osmanlı Sultanları IV Murad (1623-1640) və IV Mehmedə (1648-1687) qarşı qaldırmış, bunun da nəticəsində Fransa ilə Osmanlı İmperiyası arasındakı münasibətlər bu iki sultan dövründə soyuqlaşmış, faktiki olaraq Fransanın Osmanlılara qarşı düşmənçilik münasibətləri böyümüşdü. Fransa həmçinin Osmanlı dövləti daxilindəki xristian ermənilərin katoliklərə çevrilməsində böyük rol oynamış, 1830-cu ildə İstanbulda Katolik kilsəsinin açılmasında vasitəçilik etmişdi.

Digər böyük xristian dövlətləri kimi Fransa da ermənilərdən Birinci Dünya müharibəsi illərində və ondan sonrakı dövrlərdə özünün siyasi və milli maraqlarında istifadə etmişdir. "Mudros müqaviləsi"ndən sonra İngiltərə və müttəfiqləri Antakya, Dördyol, Mersin, Tarsus, Adana və ətraf əraziləri ələ keçirmiş, Britaniya 1919-cu ilin may ayında Antəp, Maraş və Urfanı Fransaya vermişdi.

Çar Rusiyanın yıxılmasından sonra ermənilər Daşnakların səyi ilə böyük xristian Qərb dövlətlərinin idarəsi altına girmiş və İngiltərə, Fransa və ABŞ kimi dövlətlərin bölgədəki çıxarları üçün Türklərə qarşı savaşımışdılar.

Daşnak hökumətinin baş naziri Ovanes Kaçaznuni 7 fevral 1919-cu ildə İngilis işgal qüvvələrinin komandanı general F.Wockerlə yaptığı görüşdə ermənilərin müttəfiq dövlətlərini qələbəsi ilə Qfqaza gəlmələri ilə vəziyyətlərinin yaxşıya doğru dəyişəcəyindən tamamilə əmin olduqlarını bildirmişdi (Bax:D.Yenudidze, Krax İmperialistiçeskoy interventsii v Zakavazye, Tbilisi 1954, səh. 188).

Adanadakı ermənilər Fransa işgal qüvvələri komandanı general Diffe tərəfindən "intiqaq birlikləri" adı ilə silahlandırılmış və Fransız hərbi geyimləri ilə Tüklərə qarşı savaşımışdılar. Ermənistan Daşnak Hökuməti xarici İşlər naziri Tiflisdəki təmsilçisinə göndərdiyi teleqrafda bildirmişdi ki" "Cəbhədəki vəziyyət çox ağırdır. Bir an öncə Luck və Corbeilə (Müttəfiq dövlətlərin Tiflisdəki təmsilçiləri - A.M.) baş vuraraq Türk birliklərinin irəlilədiyi haqqında hökumətlərinə teleqraf

çəkmələrini və gərəкли bütün tədbirlərin alınmasını istəmələrini təmin etmək mütləq şəkildə zəruridir. Yunan təmsilçisinin də hökumətinə təcili bir teleqraf çəkərək hər şeyi bildirməsini və Yunan birliklərinin hücumu keçərək Türk hərəkətinin gücsüz düşürmələrinin mümkün olub-olmadığını öyrənməsini istəyin" (Bax; D.S. Zavriyev, K noveyşey istorii severo-vostoçnix vilayetov Turçii, Tbilisi 1947, səh.85).

Erməni legionlarında üstünlük təşkil edən Fransa işğal dəstələri Silisiyada Türk kəndlərini dağıtmış, onların mülklərini yandırmış və daşına bilən bütün əmlaklarını talan edib ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq İngilis tarixçisi Arnold Toyyubi fransızların bu hərəkətlərini kəskin tənqid etmiş və göstərmişdi ki, Şərq legionunda erməni könüllüləri də daxil olmaqla fransızlar özlərini məsuliyyətsiz aparmış və hadisələri adi bir tamaşaçı kimi müşahidə etmişdilər. Britaniya fransızların bu hərəkətinə tənqidi münasibət bildirmiş və fransızlardan 19 erməni legionçusunu istintaq üçün hərbi məhkəməyə çağırmağı və iki cinayətin ölümə cəzalandırılmasını tələb etmiş, bundan sonra Fransa işğal qüvvələrinin komandiri general Qorad erməni legionunun tərxis olunması və ləğv edilməsi əmrini verməyə məcbur olmuşdu. (Seçmələr bizimdi – A.M. Bax: Məsud Əxtar Şeyx, Göstərilən əsəri, səh. 46)

Fransızlar işğal etdikləri əraziləri "Ermənistan" adlandırmış, bu da öz növbəsində fransız işğlını bu regionda Türk əhalisinə qarşı meydana gələn soyğunçu və yırtıcı erməni işğalına çevirmişdi. 2 may 1920-ci il tarixli Britaniya sənədində göstərilir ki, Adana vilayətinin müsəlman əhalisi zülmə, qəddarlığa və misli görünməmiş qanunsuzluqlara qarşı ayağa qalxmışdılar. Ermənilərə məxsus qruplar kəndləri yandırır, talan edir, heç bir müsəlmanı sağ buraxmırdılar. Adananın 40-50 kəndi, sis və Osmaniyyə ermənilər tərəfindən yerlə-yeksan edilmişdir. 26 oktyabr 1920-ci il tarixli başqa bir Britaniya sənədində göstərilir ki, işğal olunmuş ərazilərdə Türk kəndləri erməni qrupları tərəfindən dağıdılır, talan edilir, yığılan gəlir ayrı-ayrı erməni fərdləri arasında bölüşdürülürdü. Təkcə

Adanada bir gecədə Türklər qarət edilib, 60-a qədər kənd talan edilmiş, sakinləri öldürülmüşdü (İqtibas Məsud Əxtar Şeyxin göstərilən əsərindən götürülmüşdü - A.M.Bax; səh.46)

1919-cu ilin noyabr ayının 1- də yardımçı erməni hərbi dəstələrinin istəyi ilə Britaniyanın bölgədə olan işğalçı qoşunları Fransızlarla əvəz olunmuş, Fransızlar erməniləri mühüm inzibati işlərə təyin etmişdilər. Bölgənin Fransızlar tərəfindən yenidən işğalı nəticəsində ermənilərin yerli inzibati vəzifələrə təyin edilməsi və 1915-ci ildə köçürülən ermənilərin qayıtması Türk əhalisi arasında çox böyük narazılığa səbəb olmuş, bu da öz növbəsində qarşıdurmalara gətirib çıxarmışdı. Fransızların dəstəyindən lazımınca bəhrələnen ermənilər Silisiyadakı (Çuxurovadakı) Türklərə hücum edərək onlara əzab verir, evlərindən və dükanlarından çıxarır, müsəlman tacirlərini həddən artıq vergi verməyə məcbur etmişdilər. Müharibə zamanı Fransızlar çoxlu sayda erməni Türklərə qarşı vuruşmağa təhrik etmiş, işğalçı Fransız qoşunları özlərinin vəhşi davranış siyasətləri ilə Türklərin məhv edilməsində bu ermənilərdən bir alət kimi istifadə etmişdilər. Yerli ermənilər fransızlar tərəfindən silahlandırılaraq öz məqsədləri üçün istifadə etmişdilər. Bütün bunlar imkan vermişdi ki, ermənilər Türk əhalisinə qarşı istədikləri şəkildə hücumlar həyata keçirsinlər. Fransızlar ermənilərə daxili ərazilərə cəza dəstələri kimi getmək səlahiyyətləri də vermiş, öz silahlarından və arxasındakı gücdən faydalanan ermənilər ətraf ərazilərə gedərək oradakı müdafiəsiz kəndləri yandırmış, əhalisini kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdilər. Məhz bu yolla Adana, Kozan və Osmaniyyə arasında yerləşən əlliyə yaxın kənd yer üzündən silinmişdi. Fransızların yanlış idarəçiliyi nəticəsində 1920-ci ilin iyul ayında Adanadan və ətraf kəndlərdən qaçan Türklər dağlıq ərazilərə sığınmış, ermənilər üç il işğalçı qüvvələrlə əlbir olaraq qətiyyətlə müqavimət göstərən Türklərə qarşı vuruşmuş, nəhayət 1921- ci ilin oktyabr ayının 20 -də Osmanlı hökuməti ilə Fransa arasında "Ankara müqaviləsi" imzalanmış və bu müqaviləyə əsasən Fransız qüvvələri Silisiyadan çıxmışdılar. Fransızların bölgədən

çıxarılmasına həddən artıq pərişan olan ermənilər yerli Türklərin onlardan qisas alacaqlarından qorxuya düşərək Silisiyanı boşaltmağa başlamışdılar. Şəhəri boşaldarkən ermənilər oranı tamamilə viran qoymuşdular. Silisiya (Çuxurova) müharibə nəticəsində xaraba qalmış şəhərə dönmüşdü. (Seçmələr bizimdir - A.M.Bax; Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh.174,175).

Fransızlar ermənilərə bütün bunların qarşılığında Türkiyədə bir erməni dövləti quracaqlarına söz vermişdilər. Bunu nəzərə alan Ararat hökumətinin parlamenti 28 may 1919-cu ildə, müstəqilliyin birinci ildönümündə "Birləşmiş Ermənistan" dövlətini elan etmişdi. Bununla bağlı Ermənistanın ilk Baş Naziri Ovanes Kaçaznuni yazır;

"28 May 1919 günü, bağımsızlığımızın ildönümündə parlament Ermənistanı "Birləşmiş" elan etdi. Digər bir deyimlə, Türk hakimiyyətindən qurtulması mümkün olan Erməni ərazilərinin də mövcud Ermənistanə qatıldığını elan etdi. Bu addım Türkiyə ermənilərinin bir qismi tərəfindən öz haqlarının qəsd edilməsi olaraq dəyərləndirildi. Onlar bunun Türkiyədə erməni məsələsi baxımından çox təhlükəli olduğunu düşündülər. Çox gürultu qopardılar, etiraz etdilər və Türkiyədəki "Erməni məsələsi" yenidən daha ciddi bir şəkildə Rusiyadakı "Erməni məsələsi" ilə qarşı-qarşıya gətirildi. Həm ölkə içindəki, həm də ölkə xaricindəki liberal burjuaziya bu hərəkəti Daşnaksütyun tərəfindən təkbəşinə gerçəkləşdirilən bir əmr olaraq qiymətləndirdi və ona qarşı daha ehtirashı davranmağa başladı... Beləliklə, bizim Avropadakı vahid cəbhəmiz parçalandı. Ermənistanda isə liberal ünsürlərlə koalisiya şansı çətinləşdi və bu üzdən partiyamız (Daşnaksütyun partiyası nəzərdə tutulur - A.M.) daha çox təcrid edildi" (Bax; Ovanes Kaçaznuni, Daşnak partiyasının yapacağı bir şey yoxdur, səh.57,58).

Bütün ümidlərini "Paris sülh konfransı"na bağlayan erməni yetkililəri Osmanlı İmperatorluğunun Antanta dövlətləri tərəfindən parçalanmasından istifadə edərək bu konfransa

ağlasığmaz bir "Memorandum" təqdim etmişdilər.

Bu konfransda iştirak edən böyük xristian dövlətlərinə güvənən erməni nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi "Memorandum"da ermənilər Qara dənizdən Aralıq dənizinə, Qarabağdan Ərəb çöllərinə qədər ərazilərdə "Böyük Ermənistan" yaradılmasını tələb edirdilər. Daşnaksütyun partiyasının o dövrdəki lideri, Ermənistan Respublikasının ilk Baş Naziri Ovanes Kaçaznuni bununla bağlı raporunda göstərir ki: "Bu imperialist tələb necə gerçəkləşdirilə bilər? Nə Erməni Hökumətinin nə də iqtidardakı Daşnaksütyun Partiyasının belə saçma bir projesi vardı... Necə oldu ki, bizim nümayəndə heyəti "Dənizdən - Dənizə" tələbini ortaya atdı? Bu əcaib və inanılmaz tələbi Paris erməniləri irəli sürmüş və bizim nümayəndə heyəti də müstəmləkələrə hakim olan güclərə uymuşdu. Bizim nümayəndəyə söyləmişdilər ki, əgər bu tələbləri irəli sürməsəniz Türkiyə erməniləri öz məsələsini "Ararat Cumhuriyyəti"nin (O dövrdə Ermənistan Respublikası "Ararat Respublikası" adlanmışdı - A.M.) məsələsindən ayıracaq və Böyük dövlətlərə bizdən bağımsız olaraq müraciət edəcəklər. Həmçinin onlar Amerikanın "Kiçik Ermənistan"ı öz mandatına almayacağını, "Dənizdən-Dənizə Ermənistan" mandatını isə qəbul edəcəyini söyləmişdilər. Bizim məsələmizin Böyük Dövlətlər tərəfindən müdafiə edilməsini və Amerika mandatı altına keçəcəyimizi nəzərə alaraq, bizim nümayəndə heyəti də buna səs vermək və "Memorandum"u imzalamaq zorunda qalmışdı" (Seçmələr bizindir - A.M.Bax; Ovanes Kaçaznuni, göstərilən raporu, səh.69).

Fransanın erməni məsələsinə marağı XX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq çox sayda ermənilərin Fransada məskunlaşmasından yaranıb. Onlar getdikcə Fransanın mədəni, sosial və siyasi həyatında aktiv iştirak etmiş və güclü mövqe qazanmışlar.

Türklərə qarşı öz siyasi məqsədləri üçün erməni kartından istifadə edən xristian dövlətlərindən biri də Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. ABŞ Türkiyə erməniləri ilə Osmanlı İmperatorluğu

içərisinə daxil olmuş Amerika missionerləri vastəsi ilə əlaqələr yaratmışdı. Hələ 1840-cı ildə Amerika missionerləri seçilmiş erməni şagirdlərini yüksək təhsil almaq üçün Amerikaya göndərməyə başlamış, bu tələbələrdən bir qismi ixtisas aldıqdan sonra Amerikada qalmağı, bir qismi isə Türkiyəyə dönməyi üstün tutmuşdular. Bu cavan erməniləri Türklərə qarşı düşmən kimi hazırlamış və böyütmüş, onlar da Türklərə qarşı mübarizə aparmağa and içmişdilər. Bu ermənilərdən bəzilərini qaçqın kimi Amerikada yerləşdirmiş, bəzilərini də Amerika pasportu ilə təmin edərək amerikan vətəndaşı kimi Türkiyəyə işləməyə göndərmişdilər. Amerikada yerləşdirilən ermənilər üçün tədricən Massaçustes Ştatında bir "Erməni koloniyası" təşkil edilmiş, 1891-ci ildə Amerikada ilk erməni kilsəsi tikilib fəaliyyətə başlamışdı.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, artıq 1892-ci ilə qədər Amerikada təxminən 10min, 1914-cü ilə kimi isə 80 min erməni məskunlaşmışdı. (Bax: Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh.48.).

Osmanlı İmperatorluğundakı Amerikan missionerlərinin əsas vəzifələrindən biri də burada yaşayan xristianları Protestanta çevirmək idi ki, bu xristianlar arasında ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Ermənilər Amerika missionerlərinin Türkiyədə açdığı məktəblərdə təhsil alır, onların müəhazirələrində iştirak edən ermənilərə bu missionerlər şovinist ruh təlqin edir, onlara bu mövzuda yazılan əsərlər paylayır, ermənilərlə Türklər arasında baş verən ən xırda detalları belə məruzə şəklinə salaraq Amerikaya göndərirdilər ki, bu işdə onlara bu tələbə ermənilər saxta məlumatlarla köməklik göstərirdilər. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bu məruzələr Amerika cəmiyyətində ermənilərin xeyrinə, Türklərin isə əleyhinə bir fikir formalaşdırmağa xidmət edirdi. (Bax: Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri, səh.48).

Türkiyədəki və Amerikadakı missionerlər erməni terrorçularına və onların Amerikadakı həmkarlarına Türkiyədə terror əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə köməklik

göstərirdilər. Osmanlı təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən tutulacaqlarından qorxan bu terror təşkilatları Türkiyə və Amerikada yerləşən qruplar arasında əlaqəni normal olmayan poçt vasitəsilə həyata keçirir, lazımi məlumatların mübadiləsi üçün hər iki ölkədə çalışan missionerlər tərəfindən təchiz olunan gizli kanallar vasitəsilə təmin edirdilər.

Bütün bunlarla yanaşı hələ 1887-ci ildə bir neçə Qafqazlı erməni tələbəsi tərəfindən İsveçdə yaradılan "Hınçaq" ("Hınçaq" sözü "Zəng səsi" deməkdir. Komitəyə bu ad inqilabi fəaliyyətlərin nəticəsi kimi gözlənilən hadisələr barədə qabaqcadan xəbər verməsi niyyəti ilə verilib- A.M.) Komitəsi və 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılan "Daşnaksütyun" ("Daşnaksütyun" sözünün mənası "Erməni İnqilabi Assosiasiyaları Birliyi" deməkdir - A.M.) Komitəsinin Amerika filialları yaradılmış və bu təşkilatlar Türkiyə və Azərbaycandakı qırğınların əsas səbəbkarları olmuşlar. Amerikadakı bu təşkilatlar 1891-ci ildə Nyu-Yorkda "Haik"adlı qəzet dərc etməyə başlamışdılar. Bu erməni dilli qəzet erməniləri Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyana təhrik edən məqalələr dərc etmiş, Amerikada yaşayan erməni gənclərini qiyama, üsyana hazır olmağa çağırmış və onların silahlanmasını və döyüşdə hazırlıq keçməli olduqlarını tövsiyə etmişdi. Bu qəzet həm də Rusiya İmperatorluğunda formalaşan rus-erməni mübarizə birlikləri kimi Erməni-Amerika birliklərinin təşkil edilməsini təşviq etmişdi.

1894-cü ildə Bitlis (Sasun) ermənilərinin "Hınçaq" (Qınçaq) Komitəsinin təhriki ilə Türkiyə hakimiyyətinə qarşı qaldırdıqları ixtişaş on gün ərzində Osmanlı ordusu tərəfindən tamamilə yatırıldıqdan sonra Avropada olduğu kimi Amerikada da güclü anti-Türk təbliğat kampaniyası başlamışdı.

Bu təbliğat kampaniyasında erməniləri deyil, Türkləri və Türkiyə hökumətini təqsirkar sanmış, təbliğatçılar xristian erməniləri qırğına məruz qoyduqlarını irəli sürərək Türkləri günahlandırmışdılar. Amerika protestant kilsələrində Türklər məhkum edilmiş, erməni "qurbanları" üçün dualar oxunmuş, hər yerdə etiraz aksiyaları keçirilmiş, Amerika qəzet və jurnallarında

olduqca qeyri-səmimi, bədxah, sərt məqalələr dərc olunmuş və ermənilər üçün pul yığılmış, çoxlu sayda ermənilərə qarşı Türklər tərəfindən güya həyata keçirilən zülm və qəddarlıq haqqında uydurulmuş hadisələrdən bəhs edən onlarla kitab dərc olunmuşdu.

Bu göstərilən fəaliyyətlərin çoxu qeyri-hökumət təşkilatları səviyyəsində həyata keçirilmişdi. Çünki digər xristian dövlətləri olan Rusiya, İngiltərə və Fransadan fərqli olaraq Amerika o dövrdə müstəmləkəçi dövlət deyildi. Bu səbəbdən də Amerikanın Orta Doğuda müdafiə edəcəyi heç bir müstəmləkəçilik marağı yox idi. Əslində regionda Amerikanın milli maraqlarını irəli sürmək üçün onun erməni problemlərindən bir kart kimi istifadə etməyə heç bir ehtiyacı yox idi. Ona görə də ABŞ "Maura Doktrinası" na əməl edərək Birinci Dünya müharibəsinin sonunda müharibəyə qoşularaq məğlub olmuş Osmanlı İmperiyasının taleyini həll etmək üçün qalib Avropa dövlətlərinin yanında yer almışdı. Dövrün Amerika prezidenti Vudro Vilson "Paris sülh konfransı"nda şəxsən iştirak etmiş və insanların azadlıq hüququnu əsas götürən on dörd maddəli sülh proqramını təqdim etmişdi. Bu proqramın 12- ci bəndində Şərqi Anadoluda ermənilərin dövlət qurmaq haqqındakı tələbləri də öz əksini tapmışdı. Bu bənddə göstərilir ki; "Osmanlı İmperiyasının Şərqi Anadolu hissəsində ermənilər təminatlı və möhkəm suverenlik almalı, tabe edilmiş millətlərə təhlükəsizlik və muxtar inkişafın mütləq pozulmaz şərtləri təmin edilməlidir." (Bax: Nəsib Nəsibli, Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti, Dərs vəsaiti, Bakı 2011, səh. 234).

"Paris sülh konfransı" nı özləri üçün ən əlverişli meydan hesab edən ermənilər daha da uzağa gedərək Qara dənizdən Aralıq dənizi və Xəzər dənizinə kimi ərazilərdə "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq və bu dövləti ABŞ və Millətlər Liqası mandatı altına salınmasını, bu ərazilərdəki sivil və hərbi hökumət personalının buraları tərk etməsini, buralardakı əhalinin tərk-i-silah edilməsini, başqa yerlərdən köçərək

buralarda məskunlaşmış bütün Türklərin və digər müsəlmanların bu ərazidən, xüsusilə Şərqi Anadoludan qovulmasını tələb etməyə başlamışdılar. Bu məqsədlə hətta ABŞ Senatına Senator Lodqe tərəfindən təqdim olunan projədə gələcəkdəki "Böyük Ermənistan" dövlətinin sərhədlərinə aşağıdakı ərazilər daxil idi;

1) Türkiyədəki 6 vilayət və Çuxurovadan ibarət Türkiyə Ermənistanı;

2) Qafqaz Ermənistanı;

3) Güney Azərbaycanın şimal və şimal-qərb ərazilərindən ibarət İran Ermənistanı;

(Bax: Mehmetzade Mirza Bala, Ermənilər və İran, İstanbul 1927, səh.21).

Amerikada "Erməni Milli İttifaqı" "1919-cu ildə Ermənistan haqqında" adlı əsərdə yuxarıdakı proje ilə yanaşı "Böyük Ermənistan Xəritəsi" də öz əksini tapmışdı. Bu xəritədə Ermənistan, Trabzon və Samsun da daxil Qara dənizə, İskəndərun körfəzi də daxil Aralıq dənizinə, Azərbaycanda Gəncə şəhərindən başlayaraq Kür çayı ilə Xəzər dənizinə, Azərbaycanın güneyindəki Salyan, Ləngər, Muğan, Mil, Qarabağ, Zəngəzur, Gəncə qəzasının dağlıq hissələri, Naxçıvan ilə Ordubad, Güney Azərbaycandan isə Astara, Ərdəbil, Qaradağ, Təbriz, Xoy, Maku, Səlməs və Urmiya kimi ərazilər öz əksini tapmışdı.

Müstəqil Ermənistanın Türkiyə ərazisində də yaradılmasının şəxsən tərəfdarı olan, bu məsələ ilə bağlı siyasətin formalaşmasına rəhbərlik edən ABŞ prezidenti Vilson 1918-ci il ABŞ Dövlət Departamenti tərəfindən Türkiyəyə təyin olunmuş Komissiyanın hesabatını dinləmişdi. Bu hesabatda deyilirdi ki, əgər müstəqil Ermənistanın qurulması təklif edilsə, o ərazilərdəki Türk əhalisinin dördə üçü ermənilərin hakimiyyəti altına düşəcəksə, bu nə Amerika demokratiya anlayışına, nə də sağlam hökumətin qurulmasına uyğun gələcəkdir. Bu dəlillərin həyata keçməsi üçün ermənilərə 50 min silah, erməni qaçqınlarının öz evlərinə qayıtması üçün 60 minlik ordu, erməni

hökumətinə kömək və onun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 30 min daimi ordu gərəkdir. Bütün bunları həyata keçirmək üçün prezident Vilson bir qərara gəlməzdən əvvəl ABŞ Senatının rəyini əldə etməyi qərara almış, lakin Senatdan müsbət cavab almamışdı. Ona görə də ABŞ-ın Orta Şərq işləri üzrə direktoru Herbert Huver bu məsələni xüsusi olaraq müzakirə etmək üçün Türkiyəyə başqa komissiya göndərməyi Vilsona məsləhət görmüş, Vilson da Amerika Silahlı Qüvvələrinin keçmiş Baş Qərargah rəisi general Herbertin başçılığı ilə bütün məsələləri yerində öyrənmək üçün Türkiyəyə yeni bir komissiya göndərmişdi. Türkiyəyə gələrkən Parisdə Herbertlə görüşən erməni nümayəndəsinin başçısı Boğas Nubar ona erməni ekspertlərinin siyahısını təqdim etmişdi. Herbert nə Boğas Nubarın, nə də siyahıda adı keçən erməni ekspertlərinin heç birinin bu problemlə bağlı regionda olmadıqlarını bilincə xeyli təəccüblənmişdi. Herbertlə "Erməni soyqırımı" məsələsini müzakirə edərkən ekspertlərdən biri bildirmişdi ki, "ermənilərin öldürülməsi fəvqəladə dəhşətli idi və hətta mənə iki dəfə öldürdülər". Bunu eşidən Herbert tamamilə heyrətlənmiş və təbii ki, bu ekspertlərin irəli sürdüyü heç bir məsələyə inanmamışdı. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Məsud Əxtar Şeyx, Göstərilən əsəri, səh. 50, 51)

Belə bir vaxtda Türkiyə ərazisində erməni dövlətinin yaradılması cəhdləri öncə "Ərzurum konqresi"ndə bu ideyanı rədd edən qətnamə qəbul edilmiş və bu qətnamə sonrakı Milli Forum olan "Sivas konqresi" ndə təstiqlənmişdi. Herbertin başçılıq etdiyi ABŞ komissiyasının ermənilərin elan etdikləri Türkiyə ərazisinə, xüsusilə Ərzurum və Sivas səfəri, əhali ilə görüşləri, Mustafa Kamal Paşa (Atatürk) ilə əhatəli müzakirələri komissiya üzvlərini inandırmışdı ki, Türklərin qəti etirazlarının obyektiv səbəbləri vardır və Türkiyə ərazisində müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq mümkün deyildir. Ona görə də "Herbert Komissiyası" əvvəlki komissiyanın məruzəsini əsassız hesab etmiş və yeni bir "Məruzə" hazırlayaraq ABŞ prezidentinə təqdim etmişdi. Bu məruzədə göstərilmişdi ki, əgər Şərqi

Anadoluda Ermənistan dövləti yaradılsa belə buradakı ermənilər dörd bir tərəfdən müsəlmanlarla əhatə olunacaq və onlarla bir yerdə yaşamaq olacaqlar ki, bu da əvvəllərdən bəri regionun üzləşdiyi problemin davamı demək idi. Həmçinin Şərqi Anadolu müstəqil Ermənistan dövləti yaradılsa, bu müharibədən sonra iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə olan Amerikanın çiyinə dözülməz mənəvi və iqtisadi öhdəliklər yükləyəcəkdir. Bütün bunları nəzərə alan ABŞ hökuməti Şərqi Anadolu "Müstəqil Ermənistan" dövləti yaratmaq ideyasını qəti olaraq rədd etmiş və Ermənistan mandatından imtina etmişdi. Bütün bunları şərh edən dövrün Daşnaksütyun partiyasının lideri, Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri Ovanes Kaçaznuni göstərir ki, Şimali Amerika Dövlətləri (ABŞ) Senatosu Ermənistan mandatını öz üzərinə götürməkdən çəkindi. Biz ermənilər bu mandata çox böyük ümidlər bəsləməkdəydik. Prezident Vilson tərəfindən müəyyənləşdirilən Ermənistan sərhədləri də bizi təmin etmədi. Biz ermənilər prezident Vilsonun "Sevr müqaviləsi" ni tam olaraq işlənilməsinə və bizə daha çox ərazi veriləcəyini ifadə etdik. Lakin bu dar sərhədlər bizim üçün ulaşılma bilməz və əllə toxunula bilməz "mavi quş idi" . Türklər nə Vilson çözümünü, nə bizim şikayətlərimizi, nə də "Sevr müqaviləsi"ni tanıyırdılar. Erməni ərazilərini boşaltmaq yerinə güclü şəkildə silahlanır və mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Müttəfiqlər isə Ankaranı silah zoru ilə oturtmaq yönündə bir niyyət sərgiləmir, əksinə, onunla oyun oynamağa başlamışdılar. Sanki bizim razı olmadığımızı görmür və öz işlərini tənzimləməklə uğraşırdılar. Biz böyük dövlətlərin bizim xidmətlərimizi dəyərləndirmədiyini, bizi mükafatlandırmadığını, haqlarımızı budadığını ifadə etməyə başladıq. Müttəfiqlər isə bizə sadəcə bir umudsuzluq jesti sərgilədilər. Onlar: "Bütün imkanları tükətdik. Mümkün olan və olmayan hər şeyi etdik. Biz ermənilər üçün bundan daha artığını edə bilmərik" - deyərək biz erməniləri Lozanda dəfn etdilər (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Ovanes Kaçaznuni, göstərilən raporu, səh.70,71).

6. Türklərə qarşı xristian missionerlər və erməni kilsələri ilə erməni əlaqələrinin xronologiyası.

Öncə 3 mart 1878 - ci il "San-Stefano" ("Ayestefanos" və ya "Yeşilköy"), sonra isə 13 iyul 1878-ci il "Berlin" müqavilələri ilə ilk dəfə olaraq siyasi gündəmə gətirilən "Erməni məsələsi" Osmanlı hökumətini məcbur etdi ki, o Türkiyə ermənilərini kürdlərin və çərkəzlərin düşmənçilik hərəkətlərindən qorumaq haqqında öhdəsinə müəyyən məsuliyyətlər götürsün. Bundan əlavə bu sazişlər Osmanlı hökumətinin üzərinə ermənilərin rifahı və təhlükəsizliyi məsələlərinin müxtəlif ölçüləri haqqında aidiyyəti olan xristian dövlətlərinə məlumat vermək öhdəliyi də qoymuşdu. Bütün bunlar xristian dövlətlərin xeyrinə açılmış bank çəkinə bərabər bir dəyər idi ki, bu da o xristian dövlətlərə istədikləri zaman və istədikləri şəkildə Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq səlahiyyəti vermişdi. Heç təsadüfi deyil ki, "Berlin müqaviləsi" ndən az sonra İngiltərə Türkiyənin şərq əyalətlərində öz konsulluqlarının sayını xeyli artırmış, əlavə olaraq bölgəyə təbliğat aparmaq üçün saysız-hesabsız Protestant missionerlər göndərmişdi. İngiltərənin ardınca Fransa, Rusiya, daha sonralar isə ABŞ Türkiyəyə missionerlər göndərməyə başlamış və bu missionerlər Osmanlı dövləti içərisindəki ermənilər arasında Türklərə qarşı qeyri-loyallıq yaratmış, onları terrorçu qrup və təşkilatlar təsis etməyə həvəsləndirmiş, erməniləri öz çıxarları üçün alətə çevirmişdilər. Bu xarici qüvvələrin Anadoluda yerləşmiş missionerlik fəaliyyəti göstərən agentlikləri tərəfindən silahlanmış və təlim keçmiş yerli ermənilər Anadolu Türklərinin kütləvi qətləri də daxil olmaqla bir çox dağıdıcılıq, partlayış və digər terrorçuluq fəaliyyətlərinə də başlamışdılar. Halbuki, Osmanlı hökuməti hələ 1856-cı ildə qəbul etdiyi "İslahatlar fərmanı"nda İmperatorluq daxilindəki bütün azlıqların, o cümlədən də ermənilərin hüquqlarının

artırılmasını nəzərdə tutan bir çox təkliflər vermiş və bu islahatlar nəticəsində digər azlıqlarla yanaşı bir çox erməni də bir sıra vəzifələr, hətta yüksək dövlət postu tutmuşdular.

Osmanlı sultanı II Əbdülhəmiddən fərqli olaraq ermənilər əslində "Berlin müqaviləsi"nin ermənilərə aid 61-ci maddəsinin arxasında duran xristian dövlətlərin əsl niyyətlərindən tamamilə bixəbər idilər. Sultan II Əbdülhəmidin xristian dövlətlərinin əsl niyyətlərini anladığını görəndən sonra onlar Türkiyədən kənarda ermənilərin "Hınçaq" ("Qıncaq") və "Daşnaksütyun" adlı iki erməni terror təşkilatını yaratmış və 1892-ci ildən başlayaraq bu təşkilatlara lazımı qaydada təlim keçmiş və onları Türkiyəyə gətirməyə başlamışdılar ki, bu kriminal dəstələr yerli erməniləri Türk hökumətinə qarşı qiyamlar qaldırmağa təhrik edərək onların arasında narazılıq yaratmağa nail olmuşdular. Bu kriminal erməni terror təşkilatının əksəriyyəti Britaniya və Fransadan olan xristian missionerlər və onların "sülhsevər" institutları tərəfindən hazırlanmışdı. Çünki yerli ermənilərin bu məsələyə ilk reaksiyaları tamamilə soyuq idi. Onlar xristian missionerlərin hazırladıqları bu erməni təhrikçilərin məsləhətlərinə qulaq asmamış və ilkin vaxtlarda heç bir aksiyalarda iştirak etməmişdilər. Ona görə ki, onlar əsrlərdən bəri Türklərlə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışdılar. Lakin bu vəziyyət çox davam etməmişdi. Çünki xristian missionerlərin beynini yuduqları bu erməni terror təşkilatları Osmanlılara qarşı savaşda iştirak etməkdən boyun qaçıran yerli ermənilərə qarşı vəhşicəsinə zoraklıqlar tətbiq etməyə başlamışdılar.

Getdikcə xristian missionerləri Türklərin əleyhinə yaratdıqları erməni terror təşkilatlarının ayrılmaz tərkib hissəsi oldular. Erməni gəncləri bu xristian missionerlərlə əməkdaşlıq etməkdən boyun qaçırdıqda erməni terror təşkilatları tərəfindən müəyyənləşdirilir və sonra öldürülürdülər. Bütün bunları erməni yazıçısı Kapriel Serope Papazyan 1934-cü ildə Bostonda nəşr etdirdiyi "Saxta vətənpərvərlik" adlı əsərində faktlarla qeyd etmişdir. Papazyan öz qardaşlarının əli ilə öldürülən erməni

qurbanlarına həsr etdiyi bu əsərində ermənilərin öz soydaşlarını necə girov götürmələrini, onların özlərini qurtarmaq üçün pul vermədikləri halda necə cəzalandırıldıklarını və sonra öldürüldüklərini yazmışdı. Papazyan əsərində belə bir faktı da qeyd etmişdir ki, öz qardaşlarını qətlə yetirən insanlar erməni terror təşkilatı olan Daşnaksütyunun üzvləri idilər. Onların öz davamçıları ilə birlikdə kilsəyə nüfuz etmək üçün erməni kilsəsinə qarşı çaxnaşma hazırlamışdılar ki, bunda da əsas məqsədləri kilsədə siyasi mitinqlər təşkil etmək idi. Müəllif həmçinin Smirnada kilsənin müqəddəsliyini qorumağa çalışan iki erməninin daşnak terrorçuları tərəfindən güllələndiyini də təsdiq etmiş və göstərmişdi ki, Daşnaksütyun təşkilatı Nyu-Yorkda baş yepiskop Leon Turyanın qətlə ilə əlaqədar çoxlu məlumatlar əldə etmişdilər. Beləliklə, Papazyan daşnakların öz millətlərindən olan adamları öldürməsini onların məşhur terror fəaliyyətinin bir hissəsi hesab edirdi. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax; Məsud Əxtar Şeyx, göstərilən əsəri. Səh. 53).

Papazyan öz əsərində bütün bunlarla yanaşı həm də daşnak terror təşkilatının gizli yönlərini, onların öz məqsədlərinə çatmaq üçün hətta ermənilərin həyatı bahasına olsa belə həyata keçirdikləri əməliyyatları acıb göstərmişdir. Onun fikrincə, Daşnaksütyun həqiqi demokratik millətçi təşkilat olmaqdan daha çox zülmkar, vəhşi insanlar tərəfindən idarə olunan mafioz bir təşkilat idi. Bunu Ermənistanın ayrıca bir dövlət kimi tanınmasından sonra Daşnakların müəyyən bir müddət hakimiyyət sükanını öz əlində saxlaması faktı da təsdiqləyir. Belə ki, daşnak hökuməti komissarı V.Ağamyanın ordusundan fərariilik edənlərin qarşısını almaq bəhanəsi ilə sorğu-sualsız, məhkəməsiz insanları cəzalandırdığı və qurşuna düzdüyünü Daşnak mənbələrinin özləri də təsdiqləyir. Mənbədə göstərilir ki, Ağamyan fərariilikdə suçlanan kişilərin arvadlarını və bacılarını toplayıb lüt soyundurmuş, kənd meydanında bütün camaatın gözü qarşısında qaz yerişini təqlid etmələrini əmr etmiş, onları döymüş, saatlarla suyun içində saxlamış, onların irzinə toxunmuşdu. Ağamyan cəzalandırılmadan bu vəzifəsini

yerinə yetirmiş, nəhayət kəndlilərin ona suiqəsd təşkil edəcəyini öyrənən daşnak agenti M.Azarapetov bunu mərkəzə bildirmiş, daşnak hökuməti də Ağamyanı mərkəzə gətirmişdi.(Ermənistan Dövlət Arxivi, f.67.İqtibas Mehmet Perinçekin Ovanes Kaçaznunun göstərilən raporuna yazdığı şərhdən götürülmüşdür-A.M. Bax; Göstərilən əsər, səh.20-21).

Bu kimi onlarla fakt Ermənistan Dövlət Arxivindəki sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Xristian missionerləri erməni qiyamçıların planlarının həyata keçməsinə həm açıq, həm də dolay yolla kömək edirdilər. Onlar ermənilərin lehinə, Türklərin əleyhinə geniş həcmdə təbliğat hazırlayı, nəşr etdirir, qərb ictimaiyyətinə erməni işi barədə birtərəfli məlumatlar təqdim edirdilər. Bu yolla da Türklərə qarşı qərb və sadə erməni cəmiyyətlərində fikir formalaşdırır, uydurulmuş faktlar əsasında dünyada Türk maraqlarının ziyanına təbliğat aparırdılar. Türkiyədəki və xarici ölkələrdəki xristian missionerlər erməni terrorçularına və onların xaricdəki həmkarlarına Türkiyədə terror əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə kömək edirdilər. Osmanlı hökuməti tərəfindən tutulacaqlarından qorxan bu terror təşkilatları Türkiyədə və xarici ölkələrdə yerləşmiş qruplar arasında əlaqəni normal olmayan poçt və teleqraf vastələrindən istifadə etməklə təmin edirdilər. Onlar lazımı yazışmaların mübadiləsi üçün hər ölkədə çalışan missionerlər tərəfindən təchiz olunan gizli kanallara arxalanırdılar.

Türklərə qarşı xristian missionerlərlə yanaşı erməni kilsələri də mühüm rol oynamışdı. Osmanlı İmperiyasında yaşayan ermənilər üç kilsənin - Qriqoryan, Katolik və Protestan kilsələrinin üzvü olmuşdular. Ermənilərin böyük əksəriyyəti Qriqoryan kilsəsi ətrafında birləşmişdilər. Qriqoryan kilsəsindən sonra ermənilərin toplaşdığı ikinci kilsə Katolik kilsəsi idi. Erməni Protestan kilsəsi isə XIX əsrin II yarısında yaradılmış və bu səbəbdən də öz inkişafının ilk mərhələsində idi. Bu erməni kilsələri fərqli adlar daşımamasından asılı olmayaraq, ermənilərin Osmanlı dövlətinə xəyanət etməyə təhrik olunmasında mühüm

rol oynamışdılar. Missionerlər kimi bu kilsələr də məsləkindən, əqidəsindən asılı olmayaraq, Osmanlı vilayətlərinin anti - Osmanlı, anti-Türk, anti-müsəlman qüvvələrinə çevrilməsində aktiv iştirak etmişdilər. Katolik ermənilər Papaya sadıq olduqlarından Papa daim Avropa dövlətlərini Osmanlı İmperiyasına qarşı qaldırır, Britaniya və Amerikanın İstanbulda yaratdıqları Protestant kilsəsinin missionerləri erməniləri protestant edərək onların beyninə şovinizmi və Osmanlılara qarşı üsyan etməyi yeridir, erməni Qriqoryan kilsəsi isə bu işdə daha canfəşanlıq nümayiş etdirirdi. Bütün bu kilsələrin əsas tapşırıqlarına aşağıdakılar daxil idi;

- 1) Ermənilərin millətçiliyinin genişləndirilməsi;
- 2) Kilsələrdə oxunulan moizələrlə ermənilərdə Osmanlı dövlətinə və Türklərə qarşı dərin nifrətin ojadılması;
- 3) Vəziyyət tələb edən kimi Rusiya və digər anti-Osmanlı dövlətlərlə Osmanlı dövlətinə və Türklərə qarşı terror əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün ermənilərin qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilmiş silah-sursatla təchiz edilməsi;
- 4) Daim ermənilərin Osmanlı hakim dairələrinə qarşı qalxmasına və Türk ərazilərində müstəqil dövlət yaratmaq üçün ermənilərin tələblər irəli sürməyə təhrik edilməsi;
- 5) Ermənilər arasında inqilabi meyillərin formalaşdırılması.

Bütün bunları həyata keçirmək üçün kilsələr erməni missioner məktəblərindən istifadə etmiş, çoxlu sayda erməni missionerləri Türklərə qarşı terror əməliyyatlarının təşkil olunması və həyata keçirilməsində aparıcı rol oynamışdılar.

Bu kilsələr erməni terroristlərini və soyğunçu dəstələrini silahlandırmağa kömək etmiş, Türklərə qarşı terror əməliyyatlarının başlanması və həyata keçirilməsində fəal iştirak etmiş və erməni terror qrupları üçün təhlükəsizlik sığınacaqlarını lazımi ləvazimatla təmin etmişdilər. Bütün bunlar

xristian missionerlərinin öz dövlətlərinin xeyrinə başladıkları kompaniyaların nəticəsi idi. Onlar yetişdirdikləri erməni həmkarları ilə birgə fəaliyyət göstərmiş, qədim Türk-erməni mehriban münasibətlərini düşmənçilik səviyyəsinə qaldırmağa nail olmuşdular. Halbuki XIX əsrin son rübünə qədər ermənilər Türk imperatorluqları və dövlətləri tərkibində Türklərlə tam əmin-amanlıq içərisində yaşamışlar. Ermənilər tarix boyu Osmanlı hökmdarlarının ertibarını qazanmış, milli azlıq kimi "sadiq təbəə" anlamına gələn "Milləti-sadıka" ləqəbi verilmişdi. Osmanlı İmperiyasında 29 erməni ən yüksək hökumət rütbəsi olan "paşa", 22 nazir, Osmanlı Parlamentində 33 deputat, 7 səfir, 11 konsul və Baş konsul, 11 universitet professoru, həmçinin mərkəzi hökumət və əyalət idarəçiliyinin bütün sahələrində milliyyətə erməni olan çoxlu sayda şöbə müdirləri fəaliyyət göstərmiş, ermənilərə Türklər kimi Osmanlı ordusunda xidmət etməyə icazə verilmiş, bir sözlə, Osmanlı dövründə ermənilərin hökumət idarələri və ya nazirliklərdə vəzifəyə təyin olunmalarına qarşı heç bir qadağa qoyulmamışdı. Bu vəziyyət Birinci Dünya Müharibəsinin sonuna qədər davam etmişdi. Bu faktlar ABŞ generalı Harbordun rəhbərlik etdiyi komissiyasının Amerika senatına təqdim etdiyi raportunda da öz təsdiqini tapmışdı. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Məsud Əxtar Seyx, göstərilən əsəri, səh. 24, 25, 52, 53)

Bütün bunlarla yanaşı belə bir sual ortaya çıxır. Bəs nə üçün Türklərlə ermənilər arasında əsrlərlə mövcud olmuş səmimi münasibətlər XIX əsrin sonuna yaxın bir neçə il ərzində düşmənçiliyə çevrildi? Bütün tərəfsiz tədqiqatçılar göstərirlər ki, burada bir çox səbəblər ola bilər. Ancaq bu danılmaz faktdır ki, bunun əsas səbəbi Osmanlı dövlətini yıxmaq üçün böyük xristian dövlətlərinin öz məqsədləri üçün ermənilərdən də istifadə etmələri olmuşdur.

"Erməni məsələsi" nin müxtəlif aspektlərini öyrənməyə uzun illər əmək sərf edən bitərəf tarixçilər və tədqiqatçılar belə bir yekdil qərara gəlmişlər ki, əgər Rusiya, Britaniya, Fransa və daha sonra ABŞ kimi xristian dövlətləri özlərinin

genişləndirilmiş müstəmləkəçilik maraqları naminə erməniləri siyasi, hərbi və maliyyə cəhətdən dəstəkləməsəydi, onları Türklərə qarşı qaldırmasaydı, Osmanlı yetkililəri Rusiyadan, İrandan, Qafqazdan olan erməni terrorçularının qarşısını vaxtında almaq üçün adekvət təhlükəsizlik tədbirləri görsəydi, xristian dövlətlərə Türk ərazilərində fəaliyyət göstərmək üçün missioner məktəb, kollec və kilsələrin geniş şəbəkəsini yaratmağa icazə verməsəydi "Erməni məsələsi" də meydana gəlməzdi....

7. Türklərə qarşı fars şovinistləri ilə erməni əlaqələrinin xronologiyası.

"Lozan Sülh Konfransı"ndan və xüsusilə Ararat Erməni Hökumətinin (Ermənistan Respublikasının) bolşeviklər tərəfindən yıxılmasından, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dünyanın müxtəlif yerlərinə mühacirət edən Daşnaksütyun partiyasının yetkililəri və üzvlərinin böyük bir qismi "İran" adlandırılan ölkəyə qaçmış və burada ciddi fəaliyyətə başlamışdılar. Təbrizə toplanan Daşnaksütyun partiyasının üzvləri buranı "Erməni hərəkəti"nin ən mühüm mərkəzlərindən biri durumuna gətirmişdilər. İranda bir çox önəmli vəzifələrdə, ordu və Məclisdə bulunan İran ermənilərinin vasitəçiliyi ilə və İran üzərində az-çox təsiri olan bir çox Şərqi və Qərbi Avropa dövlətlərinin təşəbbüsü ilə köçəri ermənilərin burada önəmli təşkilatları, milli və mədəni qurumları, ictimai və iqtisadi təşkilatları, məktəbləri, teatr və qəzetləri yaradılmışdı.

Daşnaksütyun Partiyasının hər il Təbrizdə müntəzəm Qurultayları keçirilmiş və bu Qurultaylarda Avropada, Qafqazda və Sovet hökumətində çalışan millətçi, şovinst ermənilər də həvəslə iştirak etmişdilər. Ermənilər İranda bir çox inzibati, rəhbər və hərbi müəssələri əllərinə keçirmiş, xüsusilə xarici imperialist qüvvələrin təzyiq və təşviqi ilə Qacar sülaləsinə son qoyub mehtərbaşı Rzanı hakimiyyətə gətirdikdən sonra Güney Azərbaycanda iqtisadi və ticari üstünlük əldə etməyə çalışan şovinst ermənilər getdikcə daha da güclənmişdilər. İrandakı Sovet səfiri erməni əsilli Davityanın da sayəsində bir çox müəssisələr ermənilərin əlinə keçmişdi.

Təbrizdəki Daşnaksütyun partiyasına mənsub bir çox ermənilər Avropada olduğu kimi Daşnaksütyun partiyasından ayrılaraq erməni "Aror" təşkilatını qurmuşdular. Mühacir ermənilərin yaratdığı bu təşkilat Güney Azərbaycanda bütün Sovet idarələrini ələ keçirmiş, Təbriz, Urmiya, Marağa, Xoy və s. kimi bir çox yerlərdə ticarət, nəqliyyat və iqtisadiyyatla bağlı bir

çox müəssələr qurmuşdular. Ermənistanın 28 may 1918-ci il müstəqillik günü bütün İrandakı ermənilər tərəfindən rəsmən qeyd edilmiş, bir çox erməni və Sovet məktəblərində, teatrlarda və mətbuatda milli erməni ruhu və milli erməni bağımsızlıq düşüncəsi gücləndirilmişdi. Ermənilərin İrandakı fəaliyyətləri yalnız bununla bitməmiş, ermənilərin fəaliyyəti getdikcə daha açıq və ciddi siyasi mahiyyət almış və yenidən daha kəskin və aqressiv təsirini İrandakı şərtlər içində daha da gücləndirmişdi. İranda nəşr olunan "Təbriz", "Pərvəriş" və s. kimi mətbuat orqanları bilərəkdən və ya bilməyərəkdən ermənilərin bu aqressiv fəaliyyətlərinə alət olmuşdu. Belə ki, Rəşt şəhərində nəşr olunan "Pərvəriş" qəzetinin 291-ci sayında əslən Türkiyə ermənilərindən olan "K.Yağıkyan" imzalı bir şəxsin "Bütün dünya İranlılarına Müraciət" başlıqlı 17 maddəlik bir yazısı dərc edilmişdi.

Erməni Yağıkyan bu projesində göstərir ki, yeni Türkiyə Avropa və Qərbdəki dayaqlarını itirdikdən sonra gözünü Şərqə çevirmiş və digər Türklərlə birləşərək yenidən güclənmək istəyir. İran da belə etməlidir. Çünkü İranın coğrafi vəziyyəti və siyasi yeri onu "İran irqindən" (İrani - nejad") olan millətlərin mərkəzi şəklinə soxmuşdur. Hər bir İranlı və xüsusilə dövlət başçısı və dövlətin irəli gələnləri qonşuların bir-biriləri ilə olan anlaşmazlıqlarından yararlanaraq "İran irqindən" olan millətlərin birləşməsi üçün gərəkən təməlləri hazırlamağa başlamalıdır. "İran irqindən" olan millətlərin birləşməsində İranın oynayacağı rol Alman birliyi üçün Prusyanın oynadığı rol kimi olmalıdır (İqtibas Mirzə Bala Məmmədzadənin "Erməniər və İran" əsərindən götürülmüşdür - A.M.Bax; Göstərilən əsər, İstanbul 1927, səh.4).

Yağıkyan kəşf etdiyi "İran irqindən" olan millətlər sırasına farslarla yanaşı erməniləri, gürcüləri, tacikləri, bəlucları, lurları, talışları, tatları, kürdləri, zərdüştiləri və hətta asurları (aysoriləri - A.M.) da daxil etmiş və göstərmişdi ki, gələcəkdəki "Ari dövləti"nin sərhədləri Qafqaz dağlarına, yəni "Səbiq Böyük Ermənistan"nın qərb sərhədlərinə qədər genişlənməlidir. İran

əsilli millətlərin birləşməsindən sonra Hindistanla da dost və müttəfiq olmalıdır. Hindistanın məşhur vətənsəvərlərindən olan Ağa Xan öz vətəninin gələcəyi üçün Hindistan, Əfqanıstan və İranın birliyini əsaslandırmışdır.

İran vətənsəvərləri də gələcəkdəki təhlükələrdən qoruna bilmək üçün Ağa Xanın təkliflərini qəbul etməli və "İran irqindən" olan millətlərin birləşmələrini dəstəkləməlidirlər.

"Şeytana papaq tikən Tehran diplomatlarına "Şahnamə" oxumaq " və Pan-İranizm damarlarına basmaq istəyən Daşnak yetkililərinin əsas məqsədi bu yolla ermənilərin Pan- İranizm vasitəçiliyi ilə Türkiyə İran və Qafqaz sərhədləri içinə girərək Hindistan ilə birləşdikdən sonra İngiltərənin nüfuzu içinə düşəcək İranda onlar Qafqaz, İran və Türkiyədəki erməniləri birləşdirməklə xəyali "Böyük Ermənistan" ın yaradılmasına nail olmaq idi.

Daşnakların İrandakı o dövr fəaliyyətlərini geniş şəkildə şərh edən Mirzə Bala Məmmədzadə özünün "Ermənilər və İran" adlı əsərində göstərir ki, Daşnaksütyun, İranın inkişaf tarixinin istiqamətini dəyişdirmək, İran birliyinin gərəkdiyini Şərqi yönünü Qərbi və Şimala çevirmək sayəsində İran ilə Türk dünyası arasında yeni qanlar axıtmaq yolu ilə Avropa dövlətlərinin himayəsinə sığınaraq "Böyük Ermənistan"ı yoxdan, tarixlərin və yüzillərin gömdüyü məzarlardan çıxarmaq əməllərini bəsləməkdə, eyni zamanda da İranın son inqilabına (Məşrutə İnqilabı nəzərdə tutulur - A.M.) yenə öz milli çıxarları baxımından düşməncə bir anlam verməkdədir. Guya Rza Xan Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi və Qacar sülaləsinin yıxılması "farslıqın" - İranizmin "Türklük" - Turanizm üzərindəki başardığı imiş. Halbuki İran İngilabından sonra azadlıq və məşrutəliyyət hökumətinin yetişdirdiyi Əhməd Şah Qacarı Türklüklə heç bir əlaqəsi olmadığı kimi yıxılmasının da səbəbi fars olmadığı deyildir. Qacarların yıxılmasının əsas səbəbi çar Rusiyasının İranın daxili işlərinə qarışması üzündən yenilik və inkişaf hərəkatının dayanması olmuşdur. Rusiya ilə İngiltərə arasında İranın nüfuz bölgələrinə bölünməsinə qərar

verildikdən sonra Rusiyanın İranın şimalında, onun Tehranına və ən özgürlükçü mərkəzi olan Təbrizinə hakim olması olmuşdu. Rusiya Məşrutə Hükumətinin Milli Məclisini topa tutaraq dağıtmış, hürriyyətçiləri İranın müxtəlif yerlərinə səpələmiş, bununla da Milli Məclisin bir köməkçisi olan Əhməd Şah Qacarın səltənəti İngilabın təbii ehtiyacı olan çağdaş burjuaziya reformlarını həyata keçirməkdə aciz qalmışdı. Daşnaksütyunun indi belə (1920- ci illər nəzərdə tutulur-A.M.) arxalandığı Rusiya yaşadığı müddətdə İran istila altında qalacaq və İrandakı Orta əsrlərdən qalma feodal metod davam edəcəkdir. Belə bir vəziyyətdə Əhməd Şah deyil, Rza Şah Pəhləvi belə olsaydı, artmaqda olan ehtiyacı ödəyə bilməyəcək, çağdaş reformları həyata keçirməkdən məhrum olacaqdı (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Mehmetzade Mirza Bala, Ermeniler ve İran, İstanbul 1927, səh. 28).

Daşnaqlar İranda xalqların reformlara xərcləyəcək maddi və mənəvi gücünü Türklərə qarşı yönəltməyə çalışmışdılar. Onların iddiasına görə, İran ermənilərin ikinci vətənidir. İranlılar ermənilərin irqdaşlarıdır. İranın bağımsızlıq hərəkatında ermənilər guya yol göstərici və öncü rol oynamışlar. Daşnaqlar bu fəaliyyətlərində guya heç bir xüsusi məqsəd güdməmiş, erməni milləti üçün heç bir milli çıxarları göz önünə almamış, yalnız İranı Türklərin əsarət və zülmündən qurtarmaqla vətən görevini yerinə yetirmiş və yetirməkdədilər. Bu, ermənilərin milli vəzifəsidir. Çünki dünyada yalnız İran milləti ermənilərin böyük qardaşı və içdən dostu olmuş və belə də olacaqdır. Daşnaqlar bu "qardaşlıq və səmimiyyətə" dəlil olaraq bir çox məsələlərdən söz açır və ermənilərin İranda ən önəmli vəzifələrdə çalışmalarının səbəbini də bu "irqdaşlıqda və inqilaba rəhbərlik etmələrində" görürdü.

İranda təmərküzləşən Daşnaqların İran haqqındakı "sədaqət və fədakarlıqlarına" qarşı İranın fars yetgililəri, başda Rza Şah olmaqla etinasız qalmamış, daxildə onlara verdikləri imtiyazlardan və haqlardan başqa İran xaricində də erməniləri müdafiə etmiş, qorumuş və bu gün də müdafiə etməkdə və

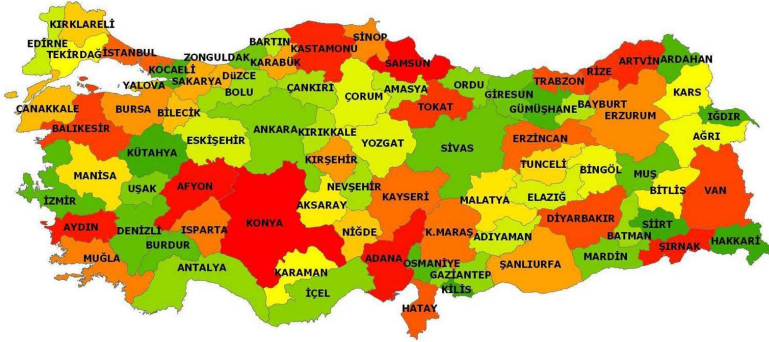
qorumaqdadır. Daşnakların ö dövrdə ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında yazdıqlarına görə, 1894-1896-cı illərdə ermənilərin dostu olan rus konsulluqları erməni qaçqınlarını guya Osmanlılara təslim edərkən, İngilis konsulluğu erməniləri Türk toplarına hədəf olaraq istifadə etdiyi zaman irqdaş İran konsulluqları erməni millətini qorumuş, erməniləri Türklərin soyqırımından qurtarmağı düşünmüşdülər. 1915- 1916-cı illərdə Alman və Amerikan konsulluqlarından daha çox İran konsulluqları ermənilərin qorunmasına çalışmışdı. Erməni liderlərinin düşüncəsinə görə, İran dövlətinin bu fəaliyyətləri siyasi düşüncələrlə bağlı olmayıb farslarla ermənilərin eyni irqdaşlıq və qandaşlığından irəli gəlirmiş. Eyni qandaşlıq səbəbi ilə İran dövləti bütün dövlətlərdən öncə Ermənistanın müstəqilliyini tanımış, İrəvana elçi göndərmişdi.

Daşnaklara görə, bu fars-erməni dostluğunu yaradan irq və qardaşlıqdan başqa bir sıra mühüm tarixi səbəblər də vardır. Daşnaklara görə, istər keçmişdə, istərsə də indi bu iki milləti (farslarla erməniləri) birləşdirən, tarixlərini ortaq bir şəkllə salan gerçək yararlar olmuşdur. Bu iki milləti daima bir xarici düşmən təhdid etmişdir. Ortaq və ümumi bir düşmən bu iki millətin həyat işığını söndürməyə çalışmış, bununla da bu iki milləti birləşdirmişdi. Bu düşmən də Türk millətidir.

Özlərini və farsları "ari irqi" ndən sayan erməni Daşnak yetkililəri belə bir fikir irəli sürdülər ki, Ankara "Turançılığın" qaynağı və mərkəzi olduğu kimi Tehran və ya İsfahan da "ari" soyunun qardaşlıq və birlik qaynağı, "İranizmin" mərkəzi olmalıdır. Bu mərkəzdə soylu farslar, savaşıçı kürdlər, igid lorlar və bəluclar, döyüşçü kiləklər, çalışqan və bacarıqlı ermənilər, əfqanlar, hindlilər və bütün "ari" irqindən olan millətlər toplanmalı və birləşməlidirlər. "Turançılığın" içində və ortasında məhz belə bir "aryanizm" ocaqları yaratmalıyıq (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Parisdə nəşr olunan "Truşak" adlı erməni qəzetinin "İran və Turan" adlı yazısına. İqtidas Mirzə Bala Məmməd zadənin "Ermənilər və İran" adlı əsərindən götürülmüşdü, səh.11).

Daşnak yetgililəri göstəridilər ki, yüzillər boyu sürən İran ilə Turan savaşı bitməmişdi. Ona görə də kiçik məsələləri bir tərəfə buraxıb vəziyyəti diqqətlə izləyəcək olursaq, bu savaşın hələ də davam etdiyini görərik. İran inqilabları Qacar xanədanının yığılışı Pəhləvilinin başarası, ermənilərin hüriyyət uğrunda savaşları "ari irqi"nin Türk və tatar qövmlərinə qarşı sürdürdüyü o qədim savaşın sonudur. Fars ilə erməni milləti qarşısında bu gün də Türklərdən və turançılıqdan təşəkkül edən ortaq bir təhlükə vardır. Görəcəyimiz işin əsasını təsbit etmədən ümumi düşmənimiz olan Turançılığı araşdırmaq, onun məqsəd və metodunu anlamaq və sonra eyni silahla ümumi düşmənimiz olan Türklərə qarşı hərəkət etmək kimi mühüm bir vəzifəmiz vardır. (Bax; "Truşak" qəzeti, İqtibas Mirzə Bala Məmmədzaadənin "Ermənilər və İran" adlı əsərindən götürülmüşdür - A.M. səh.9, 10).

Türklərə qarşı fars-erməni işbirliyi Rza və Məhəmməd Rza Şahlar dövründə olduğu kimi İranın molla rejimi dövründə də davam etmiş və bu gün də davam etməkdədir. Belə ki, bugün belə Tehranın "Ararat Kulubu"nda Türklərə qarşı yeni nəzəriyyələr öyrədilir, Rubatkərimdə ermənilərə hərbi təlim keçirilir. "Sərkis Kilsəsi" ndə də davamlı olaraq Türkiyə və Azərbaycana qarşı proqramlar hazırlanır və mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. "İran" adlandırılan bu İslam dövlətində 40 milyonluq müsəlman Azərbaycan Türkünün bir dənə də olsun anadilli məktəbi olmadığı halda ermənilərin 24 məktəbi var. Hər il İran dövlət büdcəsindən ermənilərə bədəlsiz olaraq 2 milyon 200 min dollar dəyərində yardım edilir. Hətta həyasızlıq o dərəcəyə çatır ki, hər il 24 aprelə İran dövlətinin rəsmi icazəsi ilə Türkiyə bayrağı yandırılır və bütün bunlara etiraz edən Güney Azərbaycan Türkləri daşnak quldurları tərəfindən bıçaqlanır və hətta bu olaylarda iştirak edən Güney Azərbaycan Türkləri şovinist fars rejimi tərəfindən mühakimə edilərək zindanlara atılırlar. Ən acınacaqlısı budur ki, Türkiyə və Quzey Azərbaycanın dövlət yetgililəri bu hadisələrə etinasız yanaşır, rəsmi etiraz bildirmirlər.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Ədəbiyyat göstəricisi

1. "Açıq söz" qəzeti, Bakı, 20 sentyabr 1918.
2. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya. Ankara 1990.
3. Araz Aslanlı, Qarabağ problemi: tarixi, mahiyyəti, həlli prosesi. Bakı 2009.
4. Aslan Kevork, L'Armenie et les Armenians. İstanbul 1914.
5. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Ali məktəblər üçün dərslik, Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1994.
6. Cemalettin Taşkıran, Geçmişten günümüze Karabağ meselesi, Ankara 1995.
7. Dursun Yıldırım, Cihat Özönder, Karabağ dosyası, Ankara 1991.
8. Fəzail İbrahimli, Azərbaycanın nisbi müstəqilliyinin sonu və Qarabağ oyunu. Qarabağ: Dünən, bu gün və sabah. IX elmi-əmali konfransın materilalları. Bakı 2010.
9. Qarabağ: Suallar və faktlar. Bakı 2005.
10. Qarabağ: Dünən, bu gün və sabah. IX elmi-əmali konfransın materilalları. Bakı 2010.
11. Qarabi, Qızıl kitab. Tiflis 1921.
12. Hüseyn Baykara, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı 1992.
13. İsmayıl Musa, Osmanlı dövlətində ermənilərin durumu və "soyqırımı" tarixi sənədlərin dili ilə. Qarabağ: Dünən, bu gün və sabah. IX elmi-əmali konfransın materilalları. Bakı 2010.
14. "İzvestiya" qəzeti, 12 oktyabr 1918.
15. "İzvestiya" qəzeti, 21 sentyabr 1920.
16. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük. Ankara 1971.
17. Leonard Ramsdeni, Bir ermeninin an ılarında Azərbaycan olayları: 1918-1922. İstanbul 1990.
18. Mehmetzade Mirza Bala, Ermeniler ve İran. İstanbul

1927.

19. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri: I cild. Bakı 1992.

20. Məsud Əxtar Şeyx, Türklərə qarşı erməni uydurmaları və iddiaları. İngiliscədən tərcümə edən Babək Seyfəddinoğlu. Bakı 2008.

21. Mircəfər Pişəvəri, Seçilmiş əsərləri. Bakı 1965.

22. Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı 1992.

23. Nəsib Nəsibli, Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti, Bakı 2011.

24. Ovanes Kaçazuni, Taşnak Partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konferansına Rapor). Çeviri: Arif Acaloğlu. İstanbul 2008.

25. Samuel A. Weems, Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State, St. John Press, Dallas 2002/

26. Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, İstanbul 1988.

27. Tahsin Paşa, Abdülhamit və Yıldız hatıraları. İstanbul 1931.

28. Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, Qarabağ tarixi, Qarabağ: Suallar və faktlar. Bakı 2005.

29. Yenudidze, D., Krax İmperialistiçeskoy interventsii v Zakafkazyə. Tbilisi 1954.

30. Yıldırım H., Türk-Rus-Ermeni münasibetleri, 1914-1918. Ankara 1990.

31. Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye tarihi. V!!! cild. İstanbul 1983.

32. Yuriy Pompeyev, Krovaviy omut Karabaxa. Baku 1992.

33. Zavriyev D.S., K noveyşey istorii severo-vostoçnix vilayetov Turtsii. Tbilisi 1947.